

ISSN
ISSN 2992-9229

INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER

TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

Xalqaro ilmiy jurnal

2024 №2
(4)

Samarqand-2024

ISSN 2992-9229

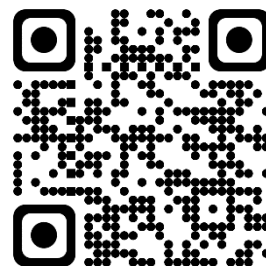
TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

XALQARO ILMIY JURNALI

“TURKOLOGICAL RESEARCH” INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
ULUSLARARASI “TÜRKOLÖJİ ARAŞTIRMALARI” DERGİSİ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Jurnal rasmiy sayti: <https://turkologiya.samdu.uz/>

SAMARQAND – 2024

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL “TURKOLOGICAL RESEARCH”
ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Bosh muharrir:

Bosh muharrir o‘rinbosari:

Juliboy ELTAZAROV

f.f.d., professor (O‘zbekiston)

Roxila RUZMANOVA

f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)

TAHRIRIYAT KENGASHI:

Rustam XALMURADOV – t.f.d., professor,
Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat
universiteti rektori (O‘zbekiston);

Hakim XUSHVAQTOV – f.m.f.d., professor,
Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat
universiteti ilmiy ishlar va innovatsiyalar
bo‘yicha prorektori (O‘zbekiston);

Akmal AHATOV – t.f.d., professor,
Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat
universiteti xalqaro hamkorlik bo‘yicha
prorektori (O‘zbekiston);

Muslihiddin MUHIDDINOV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Ibodulla MIRZAYEV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Shuhrat SIROJIDDINOV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Suyun KARIMOV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Murodqosim ABDIYEV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Azamat PARDAYEV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Musa YULDASHEV – f.f.n., professor
(O‘zbekiston);

Dilfuza DJURAKULOVA – t.f.n., professor
(O‘zbekiston);

Aftondil ERKINOV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Qosimjon SODIQOV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Hamidulla DADABOYEV – f.f.d., professor
(O‘zbekiston);

Hotam UMUROV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Mardon BOLTAYEV – dotsent (O‘zbekiston);

Ali AKAR – f.f.d., professor (Turkiya);

Abduselam ARVAS – f.f.d., professor (Turkiya);

Funda TOPRAK – f.f.d., professor (Turkiya);

Musa Shamil YUKSEL – f.f.d., professor (Turkiya);

Temur KOJAO‘G‘LI – f.f.d., professor (AQSH);

Hayrunnisa ALAN – f.f.d., professor (Turkiya);

Varis CHAKAN – f.f.d., professor (Turkiya);

Almaz ULVI – f.f.d., professor (Ozarbayjon);

Emrah YILMAZ – Phd, dotsent (Turkiya);

Foziljon SHUKUROV – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Dilshod XURSANOV – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Shahnoza XUSHMURODOVA – Phd, dotsent
(O‘zbekiston);

Dinara ISLAMOVA – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Feruza JUMANIYAZOVA – Phd, dotsent
(O‘zbekiston);

Feruza MANUKYAN – Phd (O‘zbekiston);

Mas’ul muharrir: **PhD Zokir BAYNAZAROV**
(O‘zbekiston);

Texnik xodim: **Raxmatulla SHOKIROV**
(O‘zbekiston).

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL RESEARCH”

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Главный редактор:

Жулибой ЭЛТАЗАРОВ
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Заместитель главного редактора:

Рохила РУЗМАНОВА
к.ф.н., доцент (Узбекистан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Рустам ХАЛМУРАДОВ – д.т.н., профессор,
ректор Самаркандского государственного
университета имени Ш.Рашидова
(Узбекистан);

Хаким ХУШВАКТОВ – д.ф.-м.н., профессор,
проректор по научной работе и инновациям
Самаркандского государственного
университета имени Ш.Рашидова
(Узбекистан);

Акмал АХАТОВ – д.т.н., профессор,
проректор по международному
сотрудничеству Самаркандского
государственного университета имени
Ш.Рашидова (Узбекистан);

Муслихиддин МУХИДДИНОВ – д.ф.н.,
профессор (Узбекистан);

Ибодуллал МИРЗАЕВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ – д.ф.н.,
профессор (Узбекистан);

Суюн КАРИМОВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Муродкасым АБДИЕВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Азамат ПАРДАЕВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Муса ЮЛДАШЕВ – к.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Дилфуза ДЖУРАКУЛОВА – к.и.н., доцент
(Узбекистан);

Афтондил ЭРКИНОВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Касимжон СОДИКОВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Хамидулла ДАДАБОЕВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Хотам УМУРОВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Мардон БОЛТАЕВ – доцент (Узбекистан);

Али АКАР – д.ф.н., профессор (Турция);

Абдуселам АРВАС – д.ф.н., профессор (Турция);

Фунда ТОПРАК – д.ф.н., профессор (Турция);

Муса Шамиль ЮКСЕЛЬ – д.ф.н., профессор
(Турция);

Темур КОДЖАОГЛУ – д.ф.н., профессор
(США);

Хайрунниса АЛАН – д.ф.н., профессор (Турция);

Варис ЧАКАН – д.ф.н., профессор (Турция);

Алмаз УЛЬВИ – д.ф.н., профессор
(Азербайджан).

Эмрах ЙИЛМАЗ – PhD, доцент (Турция);

Фозилжон ШУКУРОВ – PhD, доцент
(Узбекистан);

Дилшод ХУРСАНОВ – PhD, доцент
(Узбекистан);

Шахноза ХУШМУРОВОДА – PhD, доцент
(Узбекистан);

Динара ИСЛАМОВА – PhD, доцент
(Узбекистан);

Феруза ДЖУМАНИЯЗОВА – PhD, доцент
(Узбекистан);

Феруза МАНУКЯН – Phd (Узбекистан);

Ответственный редактор: **PhD Зокир
БАЙНАЗАРОВ** (Узбекистан)

Технический персонал: **Рахматулла ШОКИРОВ**
(Узбекистан)

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL RESEARCH”
ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ”

Chief Editor:/ Deputy Chief Editor:

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Uzbekistan)

Ass. Prof. Dr. Rokhila RUZMANOVA (Uzbekistan)

Baş Editör:/ Baş Editör Yardımcısı:

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Özbekistan)

Doç. Dr. Rohila RUZMANOVA (Özbekistan)

EDITORIAL TEAM:/ BİLİM KURULU:

Prof. Dr. Rustam KHALMURADOV – Rector of Samarkand State University named after Sh.Rashidov (Uzbekistan);

Prof. Dr. Hakim KHUSHVAKTOV – Vice-Rector for Research and Innovation, Samarkand State University named after Sh.Rashidov (Uzbekistan);

Prof. Dr. Akmal AKHATOV – Vice-Rector for International Cooperation of Samarkand State University named after Sh.Rashidov (Uzbekistan);

Prof. Dr. Muslihiddin MUKHIDDINOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Ibodulla MIRZAEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Shukhrat SIROJIDDINOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Suyun KARIMOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Murodkasim ABDIEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Azamat PARDAEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Musa YULDASHEV (Uzbekistan);

Ass. Prof. Dr. Dilfuza DJURAKULOVA (Uzbekistan);

Prof. Dr. Aftondil ERKINOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Kasimjon SODIKOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Khamidulla DADABOEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Khotam UMUROV (Uzbekistan);

Ass. Prof. Mardon BOLTAEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Ali AKAR (Turkey);

Prof. Dr. Abdusalam ARVAS (Turkey);

Prof. Dr. Funda TOPRAK (Turkey);

Prof. Dr. Musa Shamil YUKSEL (Turkey);

Prof. Dr. Temur KOJAĞLU (USA);

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (Turkey);

Prof. Dr. Varis ÇAKAN (Turkey);

Prof. Dr. Almaz ULVI (Azerbaijan);

Ass. Prof. PhD. Emrah YILMAZ (Turkey);

Ass. Prof. PhD. Foziljon SHUKUROV (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Dilshod KHURSANOV (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Shakhnoza KHUSHMURODOVA (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Dinara ISLAMOVA (Uzbekistan);

Doç. Dr. Feruza CUMANIYAZOVA (Özbekistan);

Dr. Feruza MANUKYAN (Özbekistan);

Managing editor: *Ass. Prof. PhD. Zokir BAYNAZAROV* (Uzbekistan)

Technical staff: **Rakhmatulla SHOKIROV** (Uzbekistan)

Prof. Dr. Rustam HALMURADOV – Ş.Raşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi Rektörü (Özbekistan);

Prof. Dr. Hakim HUŞVAKTOV – Ş.Raşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi Araştırma ve İnovasyondan Sorumlu Rektör Yardımcısı (Özbekistan);

Prof. Dr. Akmal AHATOV – Ş.Raşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi Uluslararası İşbirliğinden Sorumlu Rektör Yardımcısı (Özbekistan);

Prof. Dr. Muslihiddin MUHİDDİNOV (Özbekistan);

Prof. Dr. İbodulla MİRZAYEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Şuhrat SİROCİDDİNOV (Özbekistan);

Prof. Dr. Suyun KARİMOV (Özbekistan);

Prof. Dr. Murodkasim ABDİYEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Azamat PARDAYEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Musa YULDAŞEV (Özbekistan);

Doç. Dr. Dilfuza CURAKULOVA (Özbekistan);

Prof. Dr. Aftondil ERKİNOV (Özbekistan);

Prof. Dr. Kasimcon SODİKOV (Özbekistan);

Prof. Dr. Hamidulla DADABOYEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Hotam UMUROV (Özbekistan);

Doç. Dr. Mardon BOLTAYEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Ali AKAR (Türkiye);

Prof. Dr. Abdusalem ARVAS (Türkiye);

Prof. Dr. Funda TOPRAK (Türkiye);

Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Türkiye);

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (ABD);

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (Türkiye);

Prof. Dr. Varis ÇAKAN (Türkiye);

Prof. Dr. Almaz ÜLVİ (Azerbaycan);

Doç. Dr. Emrah YILMAZ (Türkiye);

Doç. Dr. Fozilcon ŞUKUROV (Özbekistan);

Doç. Dr. Dilşod HURSAVOV (Özbekistan);

Doç. Dr. Şahnoza HUŞMURODOVA (Özbekistan);

Doç. Dr. Dinara İSLAMOVA (Özbekistan);

Doç. Dr. Feruza CUMANIYAZOVA (Özbekistan);

Dr. Feruza MANUKYAN (Özbekistan);

Sorumlu Editör: *Doç., Dr. Zokir BAYNAZAROV* (Özbekistan)

Teknik Personel: **Rahmatullah ŞOKİROV** (Özbekistan)

MUNDARIJA | CONTENT | İÇERİK | СОДЕРЖАНИЕ

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIGA OID TADQIQOTLAR

Qosimjon SODIQOV

«DEVONU LUG‘ATI-T-TURK» MATNIDAGI HARAKAT BELGILARI VA TURKIY SO‘ZLARING O‘QILISHI MASALASI.....9

Hamidulla DADABOYEV

“DEVONU LUG‘OTIT TURK”DA QORAXONIYLAR DAVRI SAVDO-MOLIYA ISTILOHLARI TIZIMINING AKS ETISHI.....19

Shuhrat SIROJIDDINOV, Zulxumor XOLMANOVA

“DEVONU LUG‘OTIT TURK”NING ADABIY-MA‘RIFIY QIYMATI.....27

Jo‘ra XUDOYBERDIYEV

“DEVONU LUG‘OTIT TURK”NING O‘ZBEK TARJIMONLARI VA ULARNING TARJIMALARI NASHRLARI HAQIDA.....35

Baxtiyor ABDUSHUKUROV

“DEVONU LUG‘OTIT TURK”DAGI O‘G‘UZCHA SO‘ZLAR.....49

Vazira ALIMBEKOVA

JANUBI-SHARQIY ANDIJON LINGVOAREALI LEKSIKASINING “DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIGA MUNOSABATI.....58

Alima PIRNIYAZOVA

MAHMUD KOSHG‘ARIYNING “DEVONU LUG‘AT-IT-TURK” ASARI VA QORAQALPOQ TILI71

Umurzoq JUMANAZAROV

FITRAT “DEVONU LUG‘ATIT TURK” TADQIQOTCHISI.....78

Shuxrat ABDULLAYEV

“DEVONU LUG‘ATI-T-TURK”NING O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILI LEKSIKASIDA TUTGAN O‘RNI86

Ahrorbek AZIZOV

“DEVONU LUG‘OTIT TURK”DA XALQ O‘YINLARI TALQINI.93

Sarvar QO‘LDOSHEV

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” DA DAVLATCHILIK BELGILARI103

Ozoda SHARIPOVA

“DEVONU LUG‘OT-AT TURK” ASARIDA KELITIRILGAN VATAN VA VATANPARVARLIK MAVZUSIDAGI PAREMALARNING SEMANTIK TADQIQI.....111

TURK DUNYOSI TADQIQOTLARI

Sirojiddin XO‘JAQULOV

TOJIK MA‘RIFATPARVARLIK VA JADID ADABIYOTIDA TURK TANZIMAT DAVRI ADABIYOTINING TA‘SIRI117

Osman EMIN

BALKAN TÜRK EDEBİYATI’NDA TÜRK DÜNYASI128

Muso YULDASHEV

LOTIN YOZUVIGA ASOSLANGAN YANGI O‘ZBEK ALIFBOSI VA TURK-RUN YOZUVI TARIXIGA BIR NAZAR139

Shohista JUMANOVA

CHO‘LPON POETIKASI (UNING NASRIY ASARI : “KECHA VA KUNDUZ” ASOSIDA)145

TURKIY AXALQLARNING IJTIMOY-MADANIY ALOQALARI TARIXI

Мирвари ИСМАЙЛОВА

КУЛИНАРНЫЙ КУЛЬТ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ МАТЕРИАЛЬНО-ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ152

Oybek BARZIYEV

HIJRON MAVZUSI BILAN BOG‘LIQ AN‘ANAVIY POETIK TURKUMLAR (*Milliy uyg‘onish davri o‘zbek, qozoq, arman she‘riyati misolida*).....162

KITOB TANITUVI / KITAP TANYŞDYRYŞ / BOOK REVIEW168

AZIZ MUSHTARIY!

Qadim o'tmishga ega bo'lgan har bir xalqning madaniyat va sivilizatsiya hamjamiyatida o'z izini qoldirgan asarlar mavjud. Shu jihatdan turkiy sivilizatsiyaning madaniy kodlarini ochib beruvchi va har o'qilganida yangidan yangi ma'nolar olamini ochuvchi turkologiyaning durdona asarlaridan biri "Devonu Lug'otit Turk"dir. Ma'lumki, YUNESKO Bosh Assambleyasining 42-sessiyasida qabul qilingan qaror bilan 2024-yil Mahmud Koshg'ariyning "Devonu Lug'otit Turk" asari yozilganining 950 yilligi sifatida nishonlash belgilandi. Shu nuqtai nazardan, Ilmiy kengashimiz qalam va minnatdorchilik qarzi sifatida jurnalimizning 4-sonini Turk dunyosining bu noyob xazinasini yana bir bor kashf etish va uning muallifini hurmat bilan yodga olish maqsadida uni maxsus son sifatida nashr etishga qaror qildi.

Bu sonda "Devonu Lug'otit Turk"da xalq o'yinlari, Janubi-Sharqiy Andijon leksikologiyasining "Devonu Lug'otit Turk" bilan aloqasi, Qoraxoniylar davri savdo-iqtisodiy leksikasining devonda aks ettirilishi, devonning o'zbekcha tarjimalari va tarjimonlar, devon matnidagi harakat belgilari va turkiy so'zlarni o'qish masalalari, devondagi davlatchilik tamoyillari, asarning o'zbek va qoraqalpoq tillari leksikologiyasidagi o'rni, vatan, vatanparvarlik haqidagi paremalarning semantik tahlili, kitobning adabiy-pedagogik ahamiyati, o'g'uzcha so'zlar, tojik va jadid adabiyotida turk tanzimat davri adabiyotining ta'siri mavzusiga oid maqolalar o'rin olgan.

TAHRIRIYAT

DEAR READER!

Each nation with a rich history has works that have profoundly influenced its cultural and civilizational landscape. Among such treasures in Turkology is the masterpiece Devonu Lugatit Turk, which unveils the cultural codes of Turkish civilization and reveals new layers of meaning with every read. In recognition of its significance, the 42nd UNESCO General Assembly designated 2024 as the 950th anniversary of Mahmud Kashgari's Devonu Lugatit Turk. In celebration, our Scientific

Council has decided to dedicate the 4th issue of our magazine to honoring this unparalleled work and its esteemed author.

*This issue will explore various topics related to *Devonu Lugatit Turk*, including traditional folk games, the relationship between Southeast Andijan lexicology and the *divan*, reflections of the trade and economic lexicon of the Karakhanid period, Uzbek translations and their translators, interpretations of Turkic words in the *divan*, principles of statehood, and semantic analysis of poems focused on homeland and patriotism. Also featured are articles on the book's literary-pedagogical value, the presence of *Ugz* words, and the influence of Turkish *Tanzimat*-era literature on Tajik and contemporary literature.*

EDITORIAL BOARD

SEVGİLİ OKUYUCU!

*Kadim geçmişi olan her milletin kültür ve medeniyet camiasına damgasını vurmuş eserleri vardır. O bakımdan Türk medeniyetinin kültürel kodlarını ortaya koyan ve muhtevasıyla her okunuştta yeni açılımlar sağlayan Türkolojinin başyapıtlarından biri de asırlar boyu elden ele dilden dile dolaştırılan *Kitâbu Dîvânu Lugâtî't-Türk* adlı eserdir. Bilindiği üzere UNESCO Genel Kurulu'nun 42. oturumunda alınan kararla 2024 yılı, Kâşgarlı Mahmut'un *Dîvânu Lugâtî't-Türk* adlı eserinin yazılışının 950. yıl dönümü olarak kutlanmaktadır. Bu kapsamda Bilim Kurulumuz, bir kalem ve gönül borcu olarak dergimizin 4. sayısını; Türk dünyasının bu eşsiz hazinesini bir kez daha keşfetmek ve müellifini saygıyla hatırlamak adına özel sayı olarak yayımlamaya karar vermiştir.*

*Bu sayıda “*Dîvânu Lugâtî't-Türk*’te halk oyunları, Güneydoğu Andican leksikolojisinin *Dîvânu Lugâtî't-Türk* ile ilişkisi, Karahanlılar Dönemi ticari-iktisadi istilahların *dîvâna* yansımaları, *dîvânın* Özbekçe tercümeleri ve tercümanlar, *dîvân* metnindeki hareket fiilleri, işaretler ve Türkçe sözlerin okunma sorunları, *dîvânda* devletçilik prensipleri, eserin Özbek ve Karakalpak dilleri leksikolojisindeki yeri, *dîvânda* geçen vatan ve vatanperverlik konularındaki paremlerin (atasözlerinin) semantik tahlili, kitabın edebî ve pedagojik kıymeti, Oğuzca sözler, Tacik ve Cedit Edebiyatı’na *Tanzimat* dönemi Türk Edebiyatı’nın etkisi, Türk Bitig Taşları’nın Semerkant vilayeti Karluk şiveleriyle münasebeti, Çolpan’ın poetikası, hicran temasıyla ilgili geleneksel poetik birlikler” gibi konu başlıklarına yer verilmiştir.*

YAYIN KURULU

УВАЖАЕМЫЙ ЧИТАТЕЛЬ!

У каждого народа с древней историей есть произведения, оставившие след в общности культуры и цивилизации. В этом отношении раскрываются культурные коды турецкой цивилизации, шедевры тюркологии, открывающие мир новых смыслов каждый раз, когда его читают, одним из таких произведений можно назвать- «Диван лугат-ат-турк». Как известно на 42 сессии Генеральной Ассамблеи ЮНЕСКО принято решение о праздновании 950-летия сборника тюркских наречий Махмуда Кошгари «Диван лугат-ат-турк» в 2024 году.

С целью почтить память великого ученого наш научный совет решил посвятить 4 -й номер журнала этому уникальному сокровищу турецкого мира и опубликовать его в виде специального выпуска. Статьи этого сборника посвящены народным играм, представленным в «Диван лугат-ат-турк»; связь Южно-Шарайской Андиганской лексикологии с «Диван лугат-ат-турк», отражению в торгово-экономической лексики эпохи Караханидов в словаре; узбекским переводам и переводчикам словаря, принципам государственности, месту узбекской, каракалпакской лексики в произведении; семантическому анализу паремий о родине и патриотизме, значению литературно-педагогической составляющей книги; исследованию огузских слов в таджикской и джадидской литературе; тюркской литературе периода танзимата.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИИ

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARI HAQIDA!

Eng qadimgi turkiy til tadqiqotchilaridan biri bo‘lgan Mahmud Koshg‘ariy, o‘zining yuksak lingvistik bilimlari bilan turkologiyaga beqiyos hissa qo‘shgan. U Turk dunyosining til, adabiyot va umuman madaniyat jihatdan Markaziy Osiyodagi eng yorqin davri hisoblangan Qoraxoniylar davrida yashagan. Madrasayi Hamidiyye va Madrasayi Sajiyyeda tahsil olgan olim, turk dunyosiga ikkita noyob xazinani taqdim etgan bo‘lib, bular “Devonu lug‘otit Turk” va “Javoqir un-Nahvi fi Lug‘otit Turk” asarlaridir. “Devonu lug‘otit Turk”ning asl qo‘lyozmasi bizgacha yetib kelmagan. Dunyodagi yagona nusxasi Muhammad b. Abu Bakr ibni Abulfath Damashqiy tomonidan ko‘chirilgan. Bu nusxani Ali al-Emiriy qo‘lga kiritgan. Koshg‘ariyning devonda tilga olingan, ammo bugungi kungacha yetib kelmagan “Javoqirun-Nahvi fi Lug‘otit Turk” asari esa yo‘qolgan. Xuddi bir paytlar turklar orasida tarqalgan “Buyuk Xon Ato Bitig” va “O‘g‘uznoma” asarlari kabi bu kitob ham turkologiyaning yo‘qolgan asarlaridan bo‘lib, bugungi Ali Amiri Afandilarni, haqiqiy kitob do‘stlarini kutmoqda...

“Devonu lug‘otit Turk” asari Qoraxoniylar davri turk olimi va yozuvchisi Mahmud Koshg‘ariy tomonidan 1072-1074-yillar orasida yozilgan. O‘z davrining eng mashhur olimlaridan hisoblangan Mahmud Koshg‘ariy bu asarni yozgan davrida arab tilining turk tilidan ko‘ra mavqei yuqori til ekanligi iddaosiga qaramay, turk tilining boy til ekanligini isbotlash maqsadida “Lug‘at” kitobi uslubida yaratgan. Bu yuksak til salohiyatining ikkinchi misolini buyuk shoir, mutafakkir va davlat arbobi Alisher Navoiy tomonidan turk tilining boshqa tillardan kam emasligini dalillash maqsadida yozilgan “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari misolida ko‘rish mumkin. Xullas, Abdulla Oripov e‘tirof etganidek, Temurning qilichi yetmagan joyga qalami bilan yetgan, jang maydonida emas, balki ilm-fan va tafakkur yo‘lida kurash olib borgan ikki buyuk alloma sifatida butun turk dunyosining diqqat markazidadir.

Koshg‘ariy yillar davomida turk mamlakatlarini kezib, o‘zi ilmiy sohalarida tadqiqot olib borgan va so‘zdan tortib etimologiyasigacha ko‘rgan deyarli barcha madaniy elementlarini yozib olgan. Koshg‘ariy o‘z so‘zlari bilan: “Men turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chigillar, yag‘molar, qirgizlarning (qirg‘izlarning) shaharlarini, qishloq va yaylovlarini ko‘p yillar kezib chiqdim, lug‘atlarini to‘pladim, turli xil so‘z xususiyatlarini o‘rganib, aniqlab chiqdim.”-deydi. Binobarin, Koshg‘ariy turk qabilalari, madaniyati va urf-odatlarini haqida katta hajmli material to‘plash orqali arab muhitiga turk tili va madaniyatini olib kirish, turk tili haqida yozgan grammatikasi bilan arablarga turk tilini o‘rgatishni maqsad qilgan. Shunday qilib, devon; arablarga turk tilini o‘rgatish va turk tilining arab tili kabi boy til ekanligini va undan kam emasligini ko‘rsatish maqsadida yozilgan ilk turkcha lug‘at sifatida ma‘lum.

Devonu Lug‘otit Turk madaniyatimiz va sivilizatsiyamizni ko‘p jihatdan aks ettirish nuqtai nazaridan turkiylikning asosiy asarlaridan biridir. Kitobning yaratilishida turkiy so‘zlar arab qoidalariga ko‘ra tartibga solingan va arabcha muqobillari bilan ma‘nosini topgan. Koshg‘ariy bu asarni yozganidan uch yil o‘tib, Abbosiylar xalifasi Muqtadiy Billohga taqdim etadi. Uning bu xatti-harakatini turkiy tilning ustunliklarini davlat tomonidan ma‘qullash sifatida baholash mumkin. Bundan uch yuz yil o‘tib, lug‘at ilk bor Kilisli Rifatning tuzatishi bilan nashr etilgan; 1943-yili Turk tillari jamiyati a‘zosi Besim Atalay tomonidan arab harflari lotin harflarida o‘z muqobilligini topgan. Devonning o‘zbek nashrlari bo‘yicha ilk tadqiqotlar 1940-yillarda boshlangan. O‘zbekistondagi nashrlar haqida batafsil ma‘lumotni ushbu sondagi maqolalardan olishingiz mumkin.

Koshg‘ariy madrasada tahsil olgani uchun o‘qigan dars materiallari formatini o‘zlashtirib, ijodida mumtoz arab kitoblaridagi usulga amal qilgan. Boshqacha aytganda, Devonu Lug‘otit Turk nomli asar; Muqaddima hamd, salovat va salom bilan boshlanib, ish oxirida duo bilan yakunlanadi. Asar nafaqat lug‘at, balki hikmatlar, she‘rlar, ayot va hadislar, turkiy qabilalarga oid belgilar, sheva farqlariga oid muhim topilmalar, lingvistik materiallar mazmuni bilan ensiklopediya hisoblanadi. Buyuk turk olimi Mahmud Koshg‘ariy asar yozilganining 950 yilligi munosabati bilan hurmat bilan yod etamiz.

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIGA OID TADQIQOTLAR

«DEVONU LUG‘ATI-T-TURK» MATNIDAGI HARAKAT BELGILARI VA TURKIY SO‘ZLARNING O‘QILISHI MASALASI

Qosimjon SODIQOV,

Toshkent davlat sharqshunoslik
universiteti professori, filologiya
fanlari doktori

Qisqa anglami: Mahmud Koshg‘ariy «Devonu lug‘ati-t-turk» asarining qo‘lyozmasida ayrim o‘rinlarda muayyan harf ustiga va ostiga biryo‘la ikki harakat belgisi: *fatha* va *kasra* yoki *damma* va *kasra* qo‘yib ketilgan. Bugina emas, bir so‘zning o‘zi biryo‘la ikki xil harf bilan ham yozilgan o‘rinlar ham bor. Harfiy ishoratlarning bunday tarzda qo‘yib ketilgani, bir so‘zning ikki xil yozilgani bejiz emas. Ushbu so‘zlar eski turkiy tilda ikki xil talaffuz qilingan; lug‘atchi so‘zning yozma adabiy tildagi ko‘rinishi bilan bir qatorda, uning boshqa bir talaffuzi, shevalardagi fonetik variantini ham ko‘zda tutgan.

Ushbu maqolada lingvistik lug‘atlarda ikki xil harakat belgilari va harflarning biryo‘la qo‘sha qollanishiga tayanib, ularning fonetik vazifasi, eski turkiy so‘zlarning o‘qilishi va fonetik transformatsiya masalalari to‘grisida fikr yuritiladi.

Tayanch so‘zlar va birikmalar: eski turkiy til, qo‘lyozma, turkiy so‘zlar, harakat belgilari, fonetik transformatsiya, harf, tovush, harf va tovush munosabati, so‘zning fonetik variantlari, so‘zning shevadagi shakli.

ДИАКРИТИЧЕСКИЕ ЗНАКИ В ТЕКСТЕ “ДЕВОНУ ЛУГОТИТ ТУРК” И ВОПРОСЫ ПРОЧТЕНИЯ ТЮРКСКИХ СЛОВ

Аннотация: В тексте рукописи «Девону-луготит турк» Махмуда Кашгари, местами имеются по два диакритических знаков над и под буквами: *фатха* и *касра* или же *дамма* и *касра*. Кроме этого, в некоторых случаях одно и то же слово написано разными буквами. Приведение одновременно двух диакритических знаков или двойное написание слов не являются случайными. Эти слова в старотюркском языке произносились двояко: составитель, наряду с письменно-литературными формами слов, подразумевал их разные произношения и диалектные фонетические варианты.

В данной статье на основе использования разных диакритических знаков в лингвистических словарях и двойных букв, раскрываются фонетические функции данных явлений, вопросы произношения старотюркских слов и их фонетической трансформации.

Ключевые слова и выражения: старотюркский язык, рукопись, тюркские слова, диакритические знаки, фонетическая трансформация, буква, звук, соотношение буквы и звука, фонетический вариант слова, диалектный вариант слова.

THE PROBLEM OF READING ACTION SIGNS AND TURKISH WORDS IN THE TEXT “DEVONU LUGATIT-TURK”

Summary: In the text of the manuscript «Divan lugat at-Turk» by Mahmud Kashgari, in accordance with the rules of Turkic spelling, some letters are accompanied by double diacritic

signs: *fatha* and *kesra* or *ḍamma* and *kesra*. In addition, some words are displayed with different letters. These facts recorded in the dictionary are not accidental. And they are connected with the fact that the compiler, along with written literary forms of words, used different phonetic variants of these forms, as well as their dialect correspondences.

This article reveals the reasons for these facts, issues of their phonetic interpretation and transformation.

Key words and phrases: Old Turkic language, manuscript, Turkic words, diacritics, phonetic interpretation and transformation, letter, sound, letter-sound relationship, phonetic version of a word, dialect pronunciation of words.

So‘zboshi. Ulug‘ tilshunos Mahmud Koshg‘ariy (*Maḥmūd bin-al-Ḥusayn bin-Muḥammad al-Kāshgarī*) qalamiga tegishli «Turk so‘zlari devoni kitobi» [*«Kitābu dīwāni luyāti-t-turki»*] turkiy tilshunoslikning bizga ma‘lum bo‘lgan ilk yirik, shuning bilan birga, tengi yo‘q yodgorligidir. Asar *dīwān* atalganining sababi, unda turkiy so‘zlar muayyan izchillikda, qoidasi bilan keltirilganidadir. Yana o‘rta asrlar turkiy kitobchiligida yirik asarlarni *kitāb* [ya‘ni «asar; kitob»] deb atash rusum bo‘lib, bu narsa ularning sarlavhasida ham aks etgan. Muallif turkiy kitobchilik an‘anasini yaxshi bilgan va o‘z asarini *kitāb* degan (MK.1a).

O‘z zamonida asar arablarga, qolaversa, arab tili orqali Sharq G‘arb ilm ahliga qadimgi turklarning tili, madaniyati, tarixi to‘g‘risida to‘liq xabar beruvchi qomusiy kitob sifatida yaratilgan.

Fanda «Devonu lug‘ati-t-turk» asarining bitta qo‘lyozmasi ma‘lum, u ham bolsa, ilkin emas, keyingi davrga tegishli. Uni Muhammad bin-Abu Bakr Damashqiy otli kotib Shomda hijriy 664-yil, shavval oyining yigirma yettinchi kuni (=milodiy 1266-yil avgustining birinchisida), o‘zi yozishiga qaraganda, Mahmud Koshg‘ariy o‘z qo‘li bilan yozgan qo‘lyozmadan ko‘chirib tugallagan (TCД.760–761). Ushbu nodir qo‘lyozma hozir Istanbuldagi Millat kutubxonasida (Millet Genel Kütüphanesi. Kayıt No. Ar. 4189) saqlanmoqda (*qo‘lyozmaning tavsifiga qarang: DLT.XXXVI–XLII*).

Qo‘lyozma 320 varaqli (639 sahifadan iborat). Har betiga o‘n yetti qatordan qilib matn bitilgan. Xati chiroyli, nasxda. Aytarli butun boshli matn qorada; oradagi bob va fasllarning sarlavhasi, boshlanishda turkiy misollar, shuningdek, sarlavha qilib berilgan harflar qizilda. Ba‘zi sarlavhalar to‘q qorada ajratib yozilgan. Matn bo‘ylab turkiy misollar qorada yozilib, ustiga qizil chiziq tortib qo‘yilibdi.

To‘g‘ri o‘qilishini ta‘minlash uchun turkiy o‘rnaklarga harakat belgilari izchil qo‘yib ketilgan. So‘z-maqolalar o‘rtasi nuqtali yaproqsimon belgi bilan, to‘rtlik-o‘rnaklarning qatorlari esa doirachalar bilan ajratilgan.

«Devonu lug‘ati-t-turk» asari qoraxoniylar davri turkiy tilining, turkiy lug‘atchiligining ajoyib kashfiyoti. Ushbu asari bilan olim turkiy leksikografiya ilmining tamal toshini qo‘yish bilan birga, ushbu sohani yuqori bosqichga olib chiqdi. Qolaversa, Mahmud Koshg‘ariy turkiy tilshunoslik rivojigagina emas, Sharq tilshunosligi, xususan, lug‘atshunosligiga ham ulkan hissa qo‘shgan olimlardan.

Asar turkiy tilshunoslikning yirik tarixiy grammatikasi, shuning bilan birga, qomusiy yodgorligi hamdir. Asarda turkiy tillar ilk bor arab tilshunosligi metodologiyasi doirasida bayon qilingan. Kitobning ilmiy qiymati, muallifning yutuqlari shularning o‘zi bilan cheklanmaydi. Ta‘kidlamoq kerak, olim turkiy so‘zlarning tuzilishi, tilning o‘ziga xosligini inobatga olib, lug‘at tuzishning o‘ziga yarasha yangi bir usulini ishlab chiqdi. Shuning bilan u lug‘atchilik amaliyotida

katta kashfiyot qildi. Yutuqlaridan yana biri, asarda eski turkiy tillarning lug‘at boyligi etnolingvistik, lingvomadaniy, qiyosiy-tipologik yo‘nalishlarda tadqiq etilgan.

Yana bir jihati, muallif turkiy o‘rnaklarni keltirishda arab alifbosi asosidagi eski turkiy yozuvning bor imkoniyatini ishga solib, so‘zlarning talaffuzi, fonetik-fonologik xususiyatini to‘liq aks ettirishga erishgan.

Turkiy so‘zlarning fonetik-fonologik transformatsiyasi. Ba’zi ilmiy tadqiqotlarda, qo‘lyozmada turkiy o‘rnaklarning yozilishida xatolar ko‘p; uni turkiy tilni yaxshi bilmagan kishi ko‘chirgan, degan qarashlarni ham o‘qib qolamiz. Bunday qarashlarga butkul qo‘shilib bo‘lmaydi. Aksincha, kotib eski turkiyni juda yaxshi bilgan, o‘zi ham turkiylardan ekani aniq (buni kotibning asarga bitgan so‘zboshisidan ham bilsa bo‘ladi). Matn qunt bilan ko‘chirilgan, bilimli va malakali xattotning ishi bu. Aftidan, bitguchi asarni ko‘chirib bo‘lgandan keyin ham, turkiy o‘rnaklarni qayta-qayta ko‘rib chiqqan ko‘rinadi; tuzatish kiritilgan o‘rinlar ham bor. Xattot hatto eski uyg‘ur xatini ham yaxshi bilgan, deya olamiz: bir-ikki o‘rinda yozgan misollari juda chiroyli; har kimsa ham bunday yoza olmaydi uyg‘ur xatini. Alloh rahmat qilsin u kishini, qo‘lyozmani ko‘chirishda uzoq ishlagani, ancha ter to‘kkani bilinib turibdi.

Eng muhimi, qo‘lyozmada turkiy so‘zlarning to‘g‘ri o‘qilishini ta’minlash uchun ularga turli diakritik belgilar (harakatlar) izchil qo‘yib borilgan. Ushbu grafik ishoratlar so‘zlar talaffuzini, ularning to‘g‘ri o‘qilishini aniqlashda qo‘l keladi, qo‘lyozma qadrini yanada oshiradi.

Shu o‘rinda matn imlosi, turkiy so‘zlarga qo‘yib ketilgan diakritik belgilar bilan bog‘liq bir xususiyatga e’tibor qaratmoqchimiz. Qizig‘i shundaki, qo‘lyozmada ayrim o‘rinlarda muayyan harf ustiga va ostiga biryo‘la ikki harakat belgisi: *fatha* va *kasra* yoki *damma* va *kasra* qo‘yib ketilgan. Bugina emas, bir so‘zning o‘zi biryo‘la ikki xil harf bilan yozilgan o‘rinlar ham bor (*qarang*: DJIT.7–9; TCD.12–15).

«Devonu lug‘ati-t-turk»ning hozirgi zamon nashrlarida, qo‘lyozmadagisini yangilash sanab, ulardan biri qabul qilinayotir. Lug‘atda berilgan so‘zlarning bir xilligini saqlash, o‘quvchining ko‘pda chalg‘imasligi uchun bu yaxshidir. Lekin qo‘lyozmada so‘zga berib ketilgan ikkinchi ishoratning ma’nisi nima? Muallif nimaga ishora qilmoqda buning bilan? Bizningcha, harfiy ishoratlarning bunday tarzda qo‘yib ketilgani, bir so‘zning ikki xil yozilgani bejiz emas. Chamasi, ushbu so‘zlar ikki xil talaffuz qilingan; muallif so‘zning yozma adabiy tildagi ko‘rinishi bilan bir qatorda, uning boshqa bir shakli, shevalardagi fonetik variantini ham ko‘zda tutgan chog‘i. Matnda turli harakatlar aralash ishlatilganining sababi ham shu. Qo‘lyozmani ko‘chirish chog‘ida kotib yangilashgan emas.

Endi buni misollarda ko‘rib chiqamiz.

Birinchisi, bir harfga biryo‘la fatha va kasra belgilarining qo‘yilish holati.

So‘z boshida *alif* harfiga *fatha* va *kasra* belgisi qo‘yilgan. Bu ishorat ikki xil vazifani o‘taydi. Birinchisi, u ingichka [e] tovushining ifodasi bo‘lib, bir so‘zni ikki xil – unday ham, bunday ham yozish mumkinligiga ishora qiladi. Masalan: **ewäk** (أَفَاكْ / إِفَاكْ) – «shoshqaloq», **ewäk er** (أَفَاكْ / إِفَاكْ) – «shoshqaloq kishi». Yoki yana: **elük** (أَلُوكْ / أَلُوكْ) – «masxara; hazil» (MK.37a).

Ikkinchisi, yo‘g‘on o‘zakli so‘zlarda ushbu ishora bir so‘zning [a] bilan ham, [i] bilan ham talaffuz etilganini anglatadi. Buning misoli: **atünču / itünču nän** (أَتُنْجُو / إَتُنْجُو) – «tashlangan, otigan narsa» (MK.40a).

tašiqti («tashqari chiqdi») so‘zini yozishda so‘z boshidagi *ta* harfiga biryo‘la ham *fatha*, ham *kasra* belgisi qo‘yib ketilgan. Shunga ko‘ra, bu so‘zni **tašiqti** hamda **tīšiqti** shakllarida o‘qish mumkin bo‘ladi. Mana misoli:

er ewdin tašiqti / tīšiqti (أَرْ أَفْدِنْ تَشَقْتِي / تِشَقْتِي) – «kishi uydan tashqari chiqdi» (MK.163b).

taš soʻzining [i] li variant hozirgi ayrim turkiy tillarda ham saqlangan. Jumladan, turk tilida **tiš** soʻzining [d]- lashgan varianti keng qoʻllanadi: «tashqari chiqdi»ni turklar *dışarıya çıktı / dışarı çıktı* deydi; yoki *Diş İşler Bakanlığı* – «Tashqi ishlar vazirligi» degani; yoki havo yoʻllarida: «ichki yoʻllar» – *iç hatlar*, «tashqi yoʻllar» esa *diş hatlar* boʻladi. Yana chogʻishtiring, Xorazm toponimlaridan: *İčänqala* – «ichki qalʼa» degani; *Dişanqala* – «tashqi qalʼa», yaʼni «shahardan tashqaridagi oʻrda».

Bir harfga biryoʻla *ḍamma* va *kasra* belgilarining qoʻyilish holati. Bunda *ḍamma* lisi soʻzning lablangan [u], [ü], [o], [ö] tovushlari bilan, *kasra* lisi esa [i] yoki [ɪ] bilan oʻqilishiga ishora qiladi. Bularning misoli:

ol anī eliklädi / elüklädi (أَلْ أُنَى إِلْكَلَادَى / أَلْ أُنَى إِلْكَلَادَى) – «u uni masxara qildi, mazah qildi». Buning kelasi zamon shakli va masdari: **eliklär / elüklär** (إِلْكَلَارْ / أَلْكَلَارْ), **eliklämäk / elüklämäk** (جَفْكَلْئَمَاكْ / أَلْكَلْئَمَاكْ) (MK.78a).

Yoki yana:

ol bu ašīy čiwkünlädi / čiwkinlädi (أَلْ بُو أَشَى چِفْكَنْئَلْدَى / أَلْ بُو أَشَى چِفْكَنْئَلْدَى) – «u bu ovqatni badanni yengillatadigan, badanga foydali deb bildi». Buning kelasi zamon shakli va masdari: **čiwkünlänür / čiwkinlänür** (جَفْكَنْئَلْنُورْ / أَلْكَنْئَلْنُورْ), **čiwkünlänmäk / čiwkinlänmäk** (جَفْكَنْئَلْنَمَاكْ / أَلْكَنْئَلْنَمَاكْ) (MK.203a).

öñük / öñik (أَنْكُكْ / أَنْكُكْ) – «popuk; yostiqlarning ipaklik quloqlari, bogʻichlari» (MK.40b).

turuy / turīy (تُرُغْ / تَرُغْ) – «togʻlardagi qalʼa; turar joy» (MK.94a).

sīruq / suruq (سُرُقْ / سُرُقْ) – «chodirning ustuni» (MK.96b).

Matnda bir harf ustiga *ostin-ustun fathā* va *ḍamma* belgilarini qoʻyish holati ham uchraydi. Masalan, **tat** soʻzini yozishda soʻz boshidagi *tā* harfining ustiga *fathā* va *ḍamma* qoʻyilgan. Bu ishora ushbu soʻzning [a] bilan ham, [u] bilan ham talaffuz qilinganini anglatadi:

tat / tut (تَتْ / تَتْ) – qilich va pichoqlar ustida paydo boʻladigan zang (MK.204a).

Yana bir eʼtiborli jihati, ayrim oʻrinlarda muayyan bir soʻz ikkita harf bilan ham yozilgan. Masalan, **qoy** soʻzi tushum kelishigida kelganda *yā* harfining ustiga *nūn* ning nuqtasini qoʻyib, undan keyin *ḍamma* belgisi qoʻyilgan. Shunga koʻra, ushbu soʻzni **qoy** va **qon** shakllarida oʻqish mumkin:

ol qoyuy / qonuy özüklädi (أَلْ قُوَيْغْ / قُوَيْغْ أَرْكَلَادَى) – «u qoʻyning oʻq tomirini kesdi» (MK.77b);

ol qoyuy / qonuy baturdī (أَلْ قُوَيْغْ / قُوَيْغْ بَاتُرْدَى) – «u qoʻyni bogʻlatdi» (MK.265a);

er qonuy / qoyuy soydī (أَرْ قُوَيْغْ / قُوَيْغْ سَيْدَى) – «kishi qoʻy terisini shildi» (MK.276b);

er qonuy / qoyuy sadī (أَرْ قُوَيْغْ / قُوَيْغْ سَادَى) – «kishi qoʻyni sanadi» (MK.277b).

Eski turkiy shevalarda bunday soʻzlarning ikki xil ishlatilishini Mahmud Koshgʻariyning oʻzi ham alohida taʼkidlab oʻtgan. Jumladan, **butaq** soʻziga izoh berar ekan, yozadi: **butaq / butiq** (بُتُقْ / بُتُقْ) – «butoq»; bir shevada. Bu soʻzdagi *tā* harfining *fathā* li oʻqiladigan turi boʻlganidek, *kasra* li oʻqiladigan turi ham bor [yaʼni **butiq** (بُتُقْ) va **butaq** (بُتُقْ) tarzidagi talaffuzlari] (MK.95a).

Yoki yana:

sarqīyīq / sarqīnīq (سَرْقِيقْ / سَرْقِيقْ) – «har narsaning ichi». Muallifning taʼkidlashicha, bu soʻzning *nūn* bilan yoziladigan **sarqīnīq** (سَرْقِيقْ) shakli ham bor (MK.262a).

Mahmud Koshgʻariy oʻz davridagi turkiy tillarni ikkiga ajratadi: biri, barcha turkiy qavmlar uchun tushunarli boʻlgan, rasmiy ishlarda va yozma adabiyotda qoʻllanuvchi, oʻtmish yozma til anʼanalarini saqlab kelayotgan qoraxoniylar davri *yozma-adabiy tili*, buni muallif «turkcha» (تُرْكِيَه) atamasi bilan bir qatorda «xoqoniya turkchasi» (*at-turkiyyatu-l-xāqāniyya*) deb

ham atagan edi: «Shahar o‘rtasida turuvchilar xoqoniy turkchasida (بالتُرْكِيَّة الخاقانيَّة) so‘zlaydilar» deb yozadi u (ТДД.40). Muhimi shundaki, buni «turk tili» atamasining o‘rnida ishlatgan.

Olim asar davomida o‘z davri yetakchi dialektlarini (sharqiy dialektlarni) umumlashtirib «turk tili», qolganlarini esa o‘z otlari (o‘g‘uzcha, qipchoqcha va b.) bilan atagan. Lug‘atga asos qilib yozma adabiy tilda qo‘llanuvchi so‘zlar olingan. Dialektal leksika esa ana shu lug‘at qatlami tevaragida, unga chog‘ishtirib boriladi (Содиқов 2020,191).

Matn davomida bir harfga qo‘yilgan harakatlar so‘zning har turli talaffuzi, shevalardagi o‘ziga xosligi, tovush o‘zgarishlari amal qilganini ko‘rsatadi.

Shunga ko‘ra, eski turkiy tilning unlilar tizimida quyidagi fonetik hodisalar amal qilgan:

[a] > [i] hodisasi:

aylīnč / ilīnč yol (أَيْلِنْجُ / اِيلِنْجُ يُول) – «qing‘ir-qiyshiq yo‘l, tekis bo‘lmagan yo‘l». Har bir notekis narsaga ham shu so‘z qo‘llanadi (MK.40a).

atīnču / iīnču nāḡ (أَتِنْجُو / اِيْتِنْجُو نَانْجُو) – «tashlangan, otilgan narsa» (MK.40a).

adašliq / adišliq (أَدَشْلِقُ / اِدِشْلِقُ) – «sodiqlik; samimiyylik» (MK.43b).

čaydam / čiydam (چَيْدَمُ / جَيْدَمُ) – uyga to‘shladigan, yomg‘irga qarshi yopinchiq qilinadigan bir turli yengil namat (MK.261b).

saričya / siričya (سَرِجْغَا / سِرِجْغَا) – «chigirtka». Unga o‘xshatilib, «zaif kishi»ga ham *saričya / siričya er* (سَرِجْغَا / سِرِجْغَا اَر) deyiladi (MK.123a).

er ewdin tašiqti / tišiqti (أَر اُفْدِنْ تَشِيقْتِي / اَر اُفْدِنْ تِشِيقْتِي) – «kishi uydan tashqari chiqdi»; *tašiqti / tišiqti* (تَشِيقْتِي / تِشِيقْتِي) yag‘mo, tuxsi, qipchoq, yabaqu va ba‘zi turkman urug‘lari tilidadir. Ko‘pchilik turklar *čiqti* (چِقتِي) deyidilar. (Buning kelasi zamoni va masdari): *tašiqar / tišiqar* (تَشِيقَارُ / تِشِيقَارُ), *tašiqmaq / tišiqmaq* (تَشِيقْمَاقُ / تِشِيقْمَاقُ) (MK.163b–164a).

kiši menin birlä taliqdī / tiliqdī (كِيْشِي مَنِكْ بَرْلَا تَلْقَدِي / تَلْقَدِي) – «kiši men bilan so‘zlashdi, mendan ma‘lumot so‘radi»; *ol er esiz taliqti / tiliqti* (أَل اَر ايسِرْ تَلْقَتِي / تَلْقَتِي) – «uning yomonligi tillarga tushdi; yomonligi kishilar g‘ashiga sabab bo‘ldi». Birinchisi o‘g‘uzlar so‘zidir. Turklar bu so‘zni bilmaydilar. (Buning kelasi zamoni va masdari): *taliqar / tiliqar* (تَلِيقَارُ / تِلِيقَارُ), *taliqmaq / tiliqmaq* (تَلِيقْمَاقُ / تِلِيقْمَاقُ) (MK.163b).

[a] > [u] hodisasi:

uđmaq / uđmuq (أُذْمَقُ / أُذْمُقُ) – «ergashuvchi; yollangan kishi» (MK.31b).

[ä] > [i] hodisasi:

teräklīk / teriklik (تِرَكْلِيكْ / تِرَكْلِيكْ) – «terakzor, terak o‘sadigan yer». Jarangli *kāf* (ya‘ni [g]) bilan (بِالْكَافِ الرقيقَة) tugaganda ega ma‘nosida qo‘llanadi (MK.127b).

bekmäs / bekmis (بَغْمَسْ / بَغْمِسْ) – «shinni» (o‘g‘uzcha) (MK.116a).

Maqolda (shunday kelgan): *Tewäy / tewi yük kötürsä, qamīč yemä kötürür* (تَوَيْ / تَوِي يُوْكْ كُوتُورُورْ / قَامِيْچْ يَمَا كُوتُورُورْ). Ma‘nosi: «Hamma yukni ko‘targan tuya cho‘michni ham ko‘taradi» (MK.153b).

[e] > [i] hodisasi:

elänč / ilänč (أَلَنْجُ / اِيلَنْجُ) – maslahat beruvchi kishining maslahatida yanglishlik ma‘lum bo‘lgach, uni ayblash (MK.40a).

ewäk / iwäk er (أَفَاكْ / اِيفَاكْ اَر) – «shoshqaloq kishi» (MK.37a).

elük / ilük (أَلُوْكْ / اِيلُوْكْ) – «masxara; hazil» (MK.37a).

ertä / irtä (أَرْتَا / اِيْرْتَا) – «erta, tong, sahar vaqti» (MK.37b).

elri / ilri (أَلْدِرِي / اِيلْدِرِي) – echki bolasining terisi; bir *dāl* orttirib, *eldiri / ildiri* (أَلْدِرِي / اِيلْدِرِي) ham deyiladi (MK.38b).

ketmän / kitmän (كَيْتْمَانْ / كَيْتْمَانْ) – «ketmon; yer chopadigan uskuna» (MK.112a).

[e] > [ö] hodisasi:

er etmək / ötmək sirkäkä mandî (أَرُ أَتْمَاكُ / أَتْمَاكُ سِرْكَكَا مَنْدِي) – «kishi nonni sirkaga surdi, buladi» (MK.140a).

[e] > [ö] yoki [e] // [ö] hodisasi turkiy yozma yodgorliklarda keng uchraydi. Chog‘ishtiring: *esrük* (SD.463) // *ösruk* (SD.459) – «sarxush»; yoki «Qutadg‘u bilig»da: *etmək* – «non» (QBN.97b,5) // Navoiy asarlarida: *ötmäk* – «non» (NMb.37a,15). Yoki yana: *tuz-ötmäk* – «tuz-non» (NMb.48a,24).

Mirzo Mehdixon o‘zining «Sangloh» lug‘atida urg‘ulashicha, turkchada «non»ni *etmək* yoki *ötmäk* deyilgan. So‘zning ushbu variantlari lug‘atda shunday izohlanadi:

etmək (اتماک) – «*sukün* li *tā* va *fathā* li *mīm* bilan» (besukün-e tā va fath-e mīm) aytilgan; *ötmäk* (اوتماک) esa «*ḍamma* li *alif* bilan» (beḍamm-e alif) aytilgan (Sang.85a).

[i] > [e] hodisasi:

ilärsük / elärsük (اَلِرْسُكُ / اَلِرْسُكُ) – «ishton bog‘i» (MK.44a)

[i] > [ü] hodisasi:

böktir / böktür (بُكْتِيرُ / بُكْتِيرُ) – tog‘lardagi baland-past yer (MK.115a).

[i] > [a] hodisasi:

quş siqirdi / saqirdi (قُشْ سِقَرْدِي / سِقَرْدِي) – «qush chug‘ur-chug‘ur qilib sayradi» (MK.155b);

[ö] > [i] hodisasi:

öñük / öñik (أَنْيُكُ / أَنْيُكُ) – «popuk; yostiqlarning ipaklik quloqlari, bog‘ichlari» (MK.40b).

[u] > [i] hodisasi:

qusyač / qisyač (قُسْغَاچُ / قِسْغَاچُ) – kichkina qora jonivor, kishini tishlaydi (o‘g‘uzcha) (MK.115a).

Maqolda (shunday kelgan): *Ermägükä bulüt / bulut yük bolur* (أَرْمَاگُوكَا بُلُوتُ / بُلُوتُ يُّكُ بُلُورُ). Ma‘nosi: «Yalqovga bulut soyasi ham yuk bo‘ladi» (MK.41a).

kün tuysuy / tuysiy (كُونُ تُغْسُيُ / تُغْسُيُ) – «kunchiqar; Sharq» (MK.117a).

oyurşuq / oyrışuq (أُغْرُشُقُ / أُغْرُشُقُ) – «urchuq»; ip yigiradigan charx dugini tutib turadigan ayrili cho‘p-chalmak (MK.43a).

uyulmuq / uyulmîq (أُغْلُمُقُ / أُغْلُمُقُ) – ustiga to‘sin qo‘yish uchun tik turg‘azilgan yog‘och (MK.43a).

suyayu / siyayu (سُيَاغُو / سِيَاغُو) – xo‘rozlar oyog‘idagi pix (MK.261a).

bildur / bildir (بِلْدُرُ / بِلْدُرُ) – «bultur, o‘tgan yil» (MK.115a).

ewkä suqru / siqru kirdim (أَفْكََا سَقْرُو / سَقْرُو كِرْدِمُ) – «uyga ruxsatsiz kirdim» (MK.106a).

tutma / titma (تُتْمَا / تُتْمَا) – «sandiqlar» (MK.109a).

bu er-ol işiy anutyan / anityan (بُو أَرُ أَلْ إِيْشِيْغُ أَنْتَغَانُ / أَنْتَغَانُ) – «bu, ishga yaxshi hozirlanadigan kishidir» (MK.45a).

böz çuylandi / çrylandi (بُوزُ جُغْلَنْدِي / جُغْلَنْدِي) – «bo‘z va boshqa matolar o‘lchandi» (MK.266b).

[ü] > [i] hodisasi:

men anü üdärdim / idärdim (مَنْ أُنَى أُنْدَرْدِمُ / إِنْدَرْدِمُ) – «men uning izidan bordim». (Buning kelasi zamon shakli va masdari): *üdärür-men / idärür-men* (أُدَارُورْمَنْ / إِدَارُورْمَنْ), *üdärmäk / idärmäk* (أُنْدَرْمَاكُ / إِنْدَرْمَاكُ) (MK.49b).

erük / erik (أَرُكُ / أَرُكُ) – terini oshlaydigan har bir narsa; *teri erüklädi / eriklädi* (تَرِيْ أَرُگْلَادِي / أَرُگْلَادِي) – «terini oshladi» (MK.24b).

üçgül / üçgil (أُجُگُلُ / أُجُگُلُ) – «uchburchak; uch bo‘lak; uch qirrali narsa» (MK.33a).

Lab uygʻunligining kuchsizlanishi natijasida lablangan unlilarning lablanmagan unlilarga oʻzgarishi. Misollar:

oʻyurluy / oʻyurliy is (أَغْرُلُغْ / أَغْرُلُغْ إِش) – «oʻz vaqtida, mahalida boʻlgan ish» (MK.42b).

azuqliy / aziqliy er (أَزُقْلُغْ / أَزُقْلُغْ أَر) – «ozigʻi bor er». Maqolda (shunday kelgan): *Azuqliy / aziqliy aruq armas* (أَزُقْلُغْ / أَزُقْلُغْ أَرُقْ أَرْمَاسْ). Maʼnosi: «Ozigʻi bor er safarda tolmaydi, charchamaydi» (MK.43a).

azuqliq / aziqliq (أَزُقْلُغْ / أَزُقْلُغْ) – «ozikliq, ovqat» (MK.43b).

bu nāh-ol tutči ügülgän / ügülgän (بُو نَاهْ أَل تَتْجَى أَكْلُكَاْنْ / أَكْلُكَاْنْ) – «bu, doim uyuladigan narsadir» (MK.45b).

Maqolda (shunday kelgan): *Tayyan yügrükün / yügrükün tilkü sewmäs* (تَيَّيْغَانْ يُكْرُكُنْ / يُكْرُكُنْ تِيلْكُ سَوْمَاسْ). Maʼnosi: «Tulki yugurik tozini sevmaydi» (MK.261a).

Undoshlar tizimida quyidagi fonetik hodisalar kuzatiladi:

[n] > [y] hodisasi:

ol qoyuy / qonuy quyqaladi (أَل قُوْيُغْ / قُوْيُغْ قُيَّالْدَى) – «u qoʻy terisini qaynoq suvda tozaladi; teri tukdan butunlay tozalandi» (MK.261a).

sarqiyiq / sarqiniq (سَرْقِيْقْ / سَرْقِيْقْ) – «har qanday narsaning ichi». Bu soʻzning *nūn* bilan *sarqiniq* (سَرْقِيْقْ) shakli ham bor (MK.262a).

Yuqoridagi misollardan Mahmud Koshgʻariy turkiy oʻrnaklarni berishda soʻzlarning fonetik variantlari, ularning shevalardagi talaffuz shakllariga alohida urgʻu bergani koʻrinib turibdi. Ushbu tovush hodisalarini u turli grafik vositalar, ishoratlar bilan aniq va ixcham koʻrinishda oʻz lugʻatida aks ettira olgan. Shunga koʻra, turkiy oʻrnaklarni oʻqiganda, ayniqsa, asarning ilmiy nashrlarini yaratishda ularning ikkala shakli ham eʼtiborga olinmogʻi kerak.

Lugʻatchilik tarixida shunga oʻxshash holatlar uchrab turadi. Jumladan, Mirzo Mehdixon tuzgan «Sangloh» lugʻatining qoʻlyozmasida bir qator soʻzlar bir paytda ikki xil harf bilan berilgan: unda *qāf* bilan tugagan soʻzlar ketidan *ḡayn* harfi ham yozib qoʻyilgan. Demak, bunday holatda soʻzning ikki xil oʻqilishiga ishora qilinayotir: *balalamaq / balalamay* (بالالاماق غ) (Sang.196b,6); *buzmaq / buzmay* (بوزماق غ) (Sang.207a,9); *boyuzlatmaq / boyuzlatmay* (بوغوزلاتماق غ) (Sang.211b,9) singari.

Hoshiyadagi kiritmalar va matn toʻliqligi masalasi. Yana bir jihati, «Devonu ligʻati-t-turk»ning qoʻlyozmasida koʻp oʻrinda hoshiyaga ham yonboshlatib misol va jumlar yozib qoʻyilibdi (MK.: 15a,b, 16a, 18a, 20b, 24a, 58b, 66a, 75b, 80b, 87a, 95b, 110a, 114b, 123a, 128b, 144a,b, 147a, 152b, 160b, 161b, 165a, 171a, 173b, 183b, 186a,b, 190a, 193a, 197b, 200b, 203b, 205a, 212a, 213a,b, 214a, 215b, 217b, 222b, 274b, 289b, 292a, 295a betlarda). Bularni tasodifan tushib qolgan, ustidan oʻqish chogʻida tuzatib chiqilgan, deb boʻlmaydi. Toʻgʻri, bunday yerlari ham bor: matnda tasodifan tushib qolgan ayrim soʻzlar hoshiyaga ham chiqarib qoʻyilgan. Yoki sahifa yakuniga sigʻmay qolgan bir-ikki soʻz hoshiyaga qiyalatib yozib qoʻyilgan.

Masalan: *oyuṣḍi* (yaʼni qovunni chaqmoqlashdi) soʻzi keltirilar ekan, maʼnosi misol bilan ochiqlangan. Biroq, bu feʼlning kelasi zamon va masdar shakllari – *oyuṣur* va *oyuṣmaq* soʻzlari, joy yetmagani uchun, sahifaning oxiriga qiyalatib kiritib qoʻyilgan (MK.69a).

Yoki: *enüclädi* («davoladi») feʼlining maʼnosi ochiqlangan yerda ham uning kelasi zamon va masdar shakli – *enüclär* va *enüclämäk* soʻzlari sahifaning oxiriga qiyalatib kiritib qoʻyilgan (MK.76a).

Lekin, biz soʻz yuritayotganimiz yozuvlar lugʻatning butun boshli soʻz-maqolalari yoki yirik jumladir. Ularni yoʻl-yoʻlakay unutib qoldirib, keyin qoʻshib qoʻyiluvini mumkin emas.

Masalan: To‘rt harfli fe‘llar bobida o‘rtasi va oxiri *sukūn* li bo‘lgan so‘zlar bo‘limida *ettürdi* fe‘li keltirilgan. Uning bir ma‘nosiga shunday misol berilgan: *ol meniñ işim ettürdi* deydilar, «u mening ishimni tuzatishga buyurdi» degani. Muhimi shundaki, ushbu so‘zning boshqa bir ma‘nosiga keltirilgan misol hoshiyaga bitilib, belgi bilan yuqoridagi matnga ulab qo‘yilgan.

Mana o‘sha misol: *ol etük ettürdi* deydilar, «u maxsini, etikni va boshqa narsalarni yamashga buyurdi» degani. (Buning kelasi zamon shakli va masdari): *ettürür ettürmāk* (MK.58b).

Yoki: besh harflilarning *muḍā’af* bobida *igläldi* («og‘ridi, kasallandi»), *emläldi* («emlandi, davolandi») so‘z-maqolalari keltirilgan. Biroq *imläldi* so‘z-maqolasi hoshiyaga yozilib, belgi bilan ularning yakuniga kiritib qo‘yilgan. Mana o‘sha so‘z-maqola:

kişi imläldi deydilar, bu «kishi ko‘z qiri va boshqa harakat bilan imlandi» deganidir. (Buning kelasi zamoni va masdari): *imlädür, imlälmāk* (MK.75b).

Buning singari qo‘shimcha matnlar keyinchalik boshqa olimlar tarafidan to‘ldirilgan deb ham bo‘lmaydi: tili, xat uslubi bir. Demak, hoshiyadagi yozuvlarni kotibning o‘zi keyinchalik asarning boshqa bir qo‘lyozmasidan olib to‘ldirgani oydinlashadi.

Taxminimizcha, kotib ushbu qo‘lyozmani ko‘chirish jarayonida uning ikki qo‘lyozma nusxasiga tayangan ko‘rinadi. Boshda u asarni bir qo‘lyozma bo‘yicha to‘liq ko‘chirib chiqqan. Qo‘lyozmani ko‘chirib tugatgach, uning qo‘liga asarning boshqa bir eski va burungiga qaraganda to‘liqroq nuxasi tushib qolgan. Bu nusxa, harqalay, uning o‘zi asar yakunida ta‘kidlaganidek, lug‘at egasi o‘z qo‘li bilan tuzgan ilkin qo‘lyozma bo‘luvi kerak. Kotib ana shu ilkin qo‘lyozmaga tayanib, o‘zi ko‘chirgan matn ustidan qayta ko‘rib, burungisida uchramagan, tushib qolgan o‘rinlarni ana shu yangi topilgan nusxadan olib, hoshiyalarga yozib chiqqan (ДЖТ.9; ТСД.15–16). Hatto, bir harfga qo‘yilgan ikki xil diakritik belgini ham ko‘proq o‘sha, o‘zi ta‘kidlagan, muallif nusxasiga tayanib qo‘yib chiqqan bo‘luvi ham mumkin. Bular masalaning bir tarafi.

Yuqorida aytilgan mulohazalar boshqa bir to‘xtamga ham olib keladi. Kotib Muhammad bin-Abu Bakr Damashqiy foydalangan ikkita qo‘lyozmani asarning ikki xil varianti desa ham bo‘ladi. Damashqiy ko‘chirgan qo‘lyozmaga kiritilgan qo‘shimcha jumalarga (bu o‘rinda hoshiyaga bitilgan matnlar ko‘zda tutilayotir) qaraganda, ularning orasida farq bor. Chamasi, muallif asarni yozib tugatgach, undan nusxalar ko‘chirilgan. Oradan bir muddat o‘tib, asarni to‘ldirish, matnga qo‘shimchalar kiritishga ehtiyoj tug‘ilgan. Natijada asarning yangi bir varianti ham yuzaga kelgan chog‘i. Mahmud Koshg‘ariy o‘z qo‘li bilan yozgan qo‘lyozma ularning to‘lig‘i va qayta ishlangan varianti edi. Damashqiy ham ana shu nusxadan olib, o‘zi ko‘chirgan matniga qo‘shimchalar kiritgan. Shunday qilib, «Devonu lug‘ati-t-turk»ning fanga taniqli, hozircha yolg‘iz sanalayotgan ishonchli qo‘lyozmasi yaratildi.

Tuganchi. Mahmud Koshg‘ariy turkiy fonetika va fonologiyaning o‘tkir bilimdoni, o‘z davrining buyuk fonetistlaridan edi. U arab xatini turkiy tilga birinchilardan bo‘lib tatbiq etgan, arab xati asosidagi turkiy yozuvning imlo qoidalarini ishlab chiqqan, uning ilmiy asoslarini bayon etgan olim. Mahmud Koshg‘ariy tarafidan ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy qilingan yozuv prinsiplari yuzyillar osha to XX yuzyilning boshlariga qadar aytarli o‘zgarishsiz ishlatildi. Turkiy tillar tarixida to‘qqiz asrdan ortiqroq davr mobaynida yaratilgan arab yozuvi asosidagi matnchilik amaliyoti ana shu an‘anaga suyangan.

Qadimgi xalq maqollari, xalq dostonlari va qo‘shiqlaridan olingan uzindilar, iboralar, ko‘plab misollar, shuningdek, sheva materiallari asar uchun manba bo‘lib xizmat qilgan. Ishda so‘z ma‘nosini ochiqlash maqsadida tarixiy va etnografik ma‘lumotlar, so‘z bilan bog‘liq rivoyatlar ham keltiriladi.

Yana bir jihati, «Devonu lug‘ati-t-turk»da turkiy so‘zlar, o‘rni bilan, fonetik va fonologik, leksik-semantik, morfologik, stilistik, ba‘zan etimologik jihatdan ham tahlil etilgan. Buning singari xususiyatiga ko‘ra o‘tmishda yaratilgan lug‘atlar orasida turkshunoslikdagina emas, butun sharq leksikografiyasi, lug‘atshunosligida unga tenglashadigani topilmaydi.

«Devonu lug‘ati-t-turk» qo‘lyozmasida ayrim o‘rinlarda muayyan harf ustiga va ostiga biryo‘la ikki xil harakat belgisi: *fatha* va *kasra* yoki *damma* va *kasra* qo‘yib ketilgani, hatto bir so‘zning o‘zi biryo‘la ikki xil harf bilan yozilgani bejiz emas. Ushbu so‘zlar ikki xil talaffuz qilingan; muallif so‘zning yozma adabiy tildagi ko‘rinishi bilan bir qatorda, uning boshqa bir talaffuzi, shevalardagi fonetik variantini ham ko‘zda tutgan. Matnda bir paytda turli harakatlar birga ishlatilganining sababi ham shunda. Qo‘lyozmani ko‘chirish chog‘ida kotib ham yanglishgan emas. Matn qunt bilan ko‘chirilgan, bilimli va malakali xattotning ishi bu. Aftidan, bitigchi asarni ko‘chirish jarayonida turkiy o‘rnaklarni qayta-qayta ko‘rib chiqqan ko‘rinadi; matnda tuzatish kiritilgan o‘rinlar ham bor.

Fikrimizcha, kotib ushbu qo‘lyozmani ko‘chirishda asarning ikki qo‘lyozma nusxasiga tayangan. Boshda u asarni bir qo‘lyozmadan olib, to‘liq ko‘chirib chiqqan. Qo‘lyozmani ko‘chirib bo‘lgach, uning qo‘liga asarning boshqa bir eski, burungisiga qaraganda to‘liqroq nusxasi kelib tushgan. Bitigchi ana shu nusxaga tayanib, o‘zi ko‘chirgan matn ustidan qayta ko‘rib, burungisida uchramagan, tushib qolgan o‘rinlarni ana shu nusxadan olib, hoshiyalarga yozib chiqqan ko‘rinadi. Shuning o‘zidanoq asarning bizgacha yetib kelmagan yana ikki nusxasi bo‘lgani ayon; hozir fanga tanilgan to‘liq qo‘lyozma esa uning uchinchi nusxasidir. Bulardan tashqari, asarning yana qancha nusxasi bo‘lgani biz uchun yashirin. Lekin ochiq ayta olamizki, Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘ati-t-turk» asari ilk va o‘rta asrlar tilshunosligida dovrug‘ qozongan va uning qo‘lyozmalari ham keng tarqalgan edi.

Asar fanga ma‘lum bo‘lgandan buyon, o‘tgan yuzyil oralig‘ida tekstologiyada, xususan, uning o‘girna nashrlarini yaratish borasida o‘zgarishlar, siljishlar yuz berdi. Asarning ilk nashlari bilan hozirgilari o‘rtasida sezilarli farq bor: matn bir, lekin unga yondashuv prinsiplari turlicha; keyingilarida turkologiyada erishilgan so‘nggi yutuqlar, bilim kishilarining asar tili, qoraxoniylar davri yozma adabiy tili va shevalariga bo‘lgan yangicha yondashuvlarini kuzatish mumkin. Nashrlar borgan sayin o‘sha davr tilini o‘zida aniqroq aks ettira boshladi. Asardagi turkcha matnlarni transkripsiya yoki transliteratsiyaga o‘girish, so‘zlar va jumlar ma‘nosini ochiqlash, maqol va she‘riy uzindilarni talqin qilish borasida o‘ziga xos qarashlar, yangi-yangi talqinlar yuzaga chiqmoqda. Kezi kelganda, devon tekstologiyasi borasidagi ishlar ham mukammallasha borayotganini ham tan olmoq kerak.

Foydalanilgan yozma manbalar va ilmiy asarlar:

1. *MK – Kaşgarlı Mahmud*. Dīvānū Lūgati’t-Türk. Tıpkıbasım / Facsimile. – Ankara, 1990.
2. *DLT – Kâşgarlı Mahnud*. Dīvānu Lugâti’t-Türk. Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin. Hazırlayanlar: A.B. Ercilasun – Z. Akkoyunlu. – Ankara, 2014.
3. *ДЛТ – Махмуд Кошгарий*. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашра тайёрловчи Қ. Содиқов. – Тошкент, 2017.
4. *ТСД – Махмуд Кошгарий*. Туркий сўзлар девони [Dīvānu luḡāti-t-türk]. Нашра тайёрловчи Қ. Содиқов. – Истанбул, 2021.
5. *QBN – «Qutadg‘u bilig»ning Namangan (Farg‘ona) nusxasi*: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik instituti, 1809 ko‘rsatkichli qo‘lyozma. *Yusuf Has Hacib*. Kutadgu Bilig. B. Fergana Nüshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015.

6. *NMb* – «Nasoyimu-l-muhabbat»: Fransiya Milliy kutubxonasida saqlanayotgan Suppl. Turc. 316 / 1513 ko‘rsatkichli Navoiy kulliyotida (22b–154a).
7. *Sang.* – Mirzo Mehdixonning «Sangloh» lug‘ati qo‘lyozmasi: Fransiya Milliy kutubxonasi: Suppl.Turc.1000.
8. *SD* – Mevlâna Sekkâkî divanı. Hazırlayan K. Eraslan. – Ankara, 1999.
9. *Содиқов 2020* – *Содиқов Қ.* Эски ўзбек ёзма адабий тили. – Тошкент, 2020.

“DEVONU LUG‘OTIT TURK”DA QORAXONIYLAR DAVRI SAVDO-MOLIYA ISTILOHLARI TIZIMINING AKS ETISHI

Hamidulla Dadaboyev

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
professori, filologiya fanlari doktori

E-mail: h_dadaboyev@mail.ru

ORCID: [0000-0002-6298-2965](https://orcid.org/0000-0002-6298-2965)

Annotatsiya: Qoraxoniylar saltanatida iqtisodiy munosabatlarning yuqori darajaga chiqqani qiyosiy-tarixiy tilshunoslik va turkiyshunoslikka asos solgan Mahmud Koshg‘ariyning ko‘p yillik mehnati evaziga dunyo yuzini ko‘rgan “Devonu lug‘otit turk”da yaqqol namoyon bo‘lgan. Moliya va iqtisod sohasida qo‘llanishda bo‘lgan istilohlarni izohlash asnosida lug‘at tuzuvchi XI-XII asrlarda shakllangan ilk eski turkiy tilda soha terminologiyasining rang-barangligi, asosan, o‘z qatlamdan iborat bo‘lganligini ko‘rsatgan. Lug‘atda keltirilgan moliya-savdo istilohlarining keyingi davrlarda ishlatilishda qolgani, ularning mustahkam poydevorga qurilganini dalillaydi.

Kalit so‘zlar: *savdo-moliya, terminologiya, eski turkiy til, ma’no-sema, fonetik shakl, istiloh, yasama, derivat, eski o‘zbek adabiy tili.*

ОТРАЖЕНИЕ СИСТЕМЫ ТОРГОВО-ФИНАНСОВЫХ ТЕРМИНОВ КАРАХАНИДСКОГО ПЕРИОДА В «ДИВАНУ ЛУГАТИТ ТУРК»

Аннотация. Высокий уровень экономических связей в Караханидском государстве ярко отражён в многолетнем кропотливом труде «Дивану лугатит турк» Махмуда Кашгари – основателя сравнительно-исторического языкознания и тюркологии. В ходе толкования терминов в области финансов и экономики создатель словаря удостоверяется в разнообразии терминологии этой области, основа которой состоит из исконно тюркского пласта, сформировавшегося в XI-XII вв. Употребление терминов финансов и торговли, упомянутых в словаре, и в более поздние периоды, свидетельствует о незыблемом фундаменте данной терминологической системы.

Ключевые слова: *торговля и финансы, терминология, старотюркский язык, значение-сема, фонетическая форма, термин, производное, дериват, староузбекский литературный язык.*

REFLECTION OF TRADE AND FINANCIAL TERMS FROM THE KARAKHANID PERIOD IN THE “DEVONU LUGOTIT TURK”

Abstract. The high level of economic ties in the Karakhanid Kingdom was clearly demonstrated in the "Devonu lugotit turk" published thanks to the long-term work of Mahmud Koshgari, the founder of comparative-historical linguistics and Turkology. In the course of interpreting the terms used in the field of finance and economics, the creator of the dictionary revealed that the diversity of terminology in this area mainly consists of its own layer in the primary ancient Turkic language, formed in the 11th-12th centuries. The fact that the financial and trade terms mentioned in the dictionary came into use in later periods proves that they were built on a solid foundation.

Keywords: *trade and finance, terminology, Old Turkic language, meaning, phonetic form, term, construction, derivative, Old Uzbek literary language.*

DÎVÂNU LUGÂTI’T-TÛRK’TE KARAHANLILAR DÖNEMİ TİCARİ-İKTİSADİ İSTILAHATLAR SİSTEMİNİN YANSIMASI

Özet: Karahanlılardaki ekonomik ilişkiler yüksek bir seviyeye ulaştı ve bu karşılaştırmalı-tarihsel dil bilimi ve Türkoloji araştırmalarının temelini atmış Kâşgarlı Mahmut’un uzun süreli çalışmaları sayesinde yayınlanan “Dîvânu Lugâti’t-Türk” adlı eserinde açıkça ortaya konmuştur. Sözlük yazarı, maliye ve ekonomi alanında kullanılan inkılâpları anlatırken, XI-XII. yüzyıllarda oluşan eski Türk dilindeki alan terminolojisinin çeşitliliğinin esas olarak kendi katmanından oluştuğunu göstermiştir. Sözlükte adı geçen mali ve ticari terimlerin daha sonraki dönemlerde kullanılmaya başlanması, bunların sağlam bir temel üzerine inşa edildiğini kanıtlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Ticaret-finance, terminoloji, eski Türk dili, anlam-semantik, fonetik şekil, terim, eski Özbek edebî dili.*

Kirish. Qoraxoniylar saltanatida savdo-sotiq sohasi muhim ahamiyat kasb etgani davr manbalari, xususan, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig” pandnomasi hamda Mahmud Koshg’ariyning “Turkiy so’zlar devoni” matnida qayd etilgan ashyoviy materiallarda yaqqol namoyon bo’lgan (7.82102). Savdo-sotiq munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi tijoratga oid meyorlarning qaror topishini ta’minladi. Shaharlarning kengayishi va taraqqiy etishi natijasida bozor faollashgan, turli-tuman tovp va mahsulotlarni sotish va olish bilan shug’ullanuvchi savdogarlarning iqtisodiy-moliyaviy munosabatlardagi o’rni sezilarli tus olgan, xalqaro oldi-sotdi ishlari yo’lga qo’yilgan. Sharq va G’arb davlatlaridan tijorat maqsadida kelgan tojirlar kundalik turmush uchun zarur mahsulotlar bilan savdo qilishgan.

Mahalliy zodagonlar va mulkdorlarning maishiy hayot tarzida chetdan keltirilgan tovarlar muayyan ahamiyatga ega bo’lgan. Ayni chog’da, Kunchiqar va Kunbotar yo’nalishida harakat qilgan savdogarlar xonlikda tayyorlangan tovar va mollarni o’z yurtlariga eltib, sotish bilan mashg’ul bo’lishgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy sohaga xos bunday ijobiy jarayon, umuman, iqtisodiy, xususan, savdo-moliya sohasiga doir istilohlar tizimining yuzaga kelishi va rivojlanishiga jiddiy ta’sir o’tkazgan.

Kunimizdan 950 yil oldin qashqarlik Mahmudning uzoq yillik mashaqqatli mehnati evaziga dunyo yuzini ko’rgan, ensiklopedik xarakterdagi lug’atda Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig” pandnomasidek, savdo-moliya tushunchalarini qamrab olgan va izohlangan o’z qatlamdan iborat leksik-semantik guruh alohida ajralib turadi.

Lug’atda ma’no-mazmuni ochib berilgan savdo-moliya terminologiyasini quyidagi besh, ya’ni 1) savdo karvoni; 2) turfa savdo va moliya munosabatlari; 3) olti-sotdi sohasida faoliyat yurituvchi kishilar; 4) savdo tashkilotlari, o’rinlari; 5) pul birliklari, to’lov, muomala turlarini anglatuvchi mavzuiy guruhlariga bo’lgan holda tadqiq etish zarurligini ko’rsatgan. Tabiiy, ushbu maqolada yuqorida zikr yuritilgan mavzu guruhlariga xos istilohlar to’g’risida batafsil mulohaza yuritishning imkoni yo’qligidan kelib chiqib, ularning ayrimlarigagina to’xtalishni maqsadga muvofiq sanadik.

XI-XVI yuzyil eski turkiy til obidalarida “savdo karvoni” ma’nosi **arqış**, **karván** va **qáfila** istilohlari yordamida ifodalangan. Tub turkcha **arqış** istilohi birinchi bor Kulteginga bag’ishlangan qadimgi turkiy O’rxun bitigida **arqış terkiş** juft so’zi tarkibida ko’zga tashlanadi

(10.KTm8). Turfon hamda uyg‘ur huquqiy hujjatlari matnida **arqış** “chopar, jarchi” ma’nosida ishlatilgan (8,54). Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida “savdo karvoni” semasidagi **arqış** qatori: *Yiraq yer savin arqış keldürür* –Karvon yiroq yurtlardan mujda keltiradi (11.I,122), “chopar, jarchi” ma’nosini bildirgan shakldoshi ham o‘rin olgan: *Aniñ arqışı keldi* –Uning chopari keldi (11.I,122). Lug‘at tuzuvchisining ta’kidlashicha, ushbu istiloh shuningdek, “xabar, jar”ni ham ifodalagan (11.I,123). Yusuf Xos Hojibning masnaviysida **arqış** istilohi faqat “karvon” ma’nosida qo‘llangani kuzatiladi: *Ajun tezginigli Xitay arqışı* - Dunyo bo‘ylab kezib yuruvchi Xitoy (savdo) karvoni (20,206b12). Ushbu istiloh XVI yuzyil manbasi “Qisasi Rabg‘uziy” matnida ham qo‘llanishda qolib “karvon” ma’nosini ifodalashda davom etgan: *Qamuğ qurayşlar aniñ arqışı birlä barur erdilär* (12.186v15). Boshqa eski turkiy til yodgorliklarida bu asl turkiy istiloh uchramaydi. U Alisher Navoiy, uning salafarlari va izdoshlari asarlarida ham yo‘q. V.Radlovning e’tiroficha, eski o‘zbek tilida **argış** istilohi “karvon” hamda “yer mahsulotlari bilan savdo qilish” ma’nolarini anglatgan (13.I,301-302). Keyingi yuzyilliklarda sof turkcha istilohning eski o‘zbek adabiy tilida favqulodda sust qo‘llanishini forsha-tojikcha **karván** va arabcha **qáfila** o‘zlashmalarining faollashuvi omili bilan izohlash mumkin.

“Savdo-sotiq, sotuv, tijorat” ma’nosi Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida **satiğ** (< *sat*= sotmoq) yasamasi yordamida ifodalangan (11. I,355). Istiloh boshqa eski turkiy til manbalari, chunonchi “Qutadg‘u bilig”: *Satiğda oñay bolsa qılqı köni* – Agar tijoratda rost, hulqda odil bo‘lsa (20.105a I) , “Tafsir”: *Satiği ezgü bolğay* – Ularning savdosi yaxshi bo‘ladi (4.83a13), **satuq** // **satux** shakllari esa “savdo-sotiq, tijorat” ma’nosida “Codex Cumanicus”da qo‘llangan (5.21,16-18).

“Kirim, tushum, foyda, daromad” ma’nosi lug‘atda asl turkcha **asığ** istilohi bilan ifodalangan: *Iş yarağında sart asığında* - Ishga omad-sotuvchiga kirim (foyda) (11.III,13). Ilk marta Turfon matnlarida qayd etiladigan bu birlik “Qutadg‘u bilig”: *Yıl ay kün tüğäsä asığ yumdadur* – Yil, oy, haftada (savdogar) kirim (foyda)ni yig‘adi (20,111b3), “Tafsir” (4.38,7), “Tarjumon” (17.28-2) singari XI-XIV asr manbalari, Alisher Navoiy asarlari so‘z boyligida (1.I,125) keng qo‘llangan. Istilohning “foiz” semasida ishlatilgani faqat Uyg‘ur huquqiy hujjatlarida ko‘zga tashlanadi (8.60). Zamaxshariyning “Muqaddimat ul-adab” lug‘atida istilohning **asıq** fonetik shakli “foyda, kirim, tushum” semasida voqelangan (14.982).

Kir= fe’lidan –(i)m affiksi ishtirokida yuzaga chiqqan **kirim** yasama termini “foyda, daromad, tushum” ma’nosida ilk marta aynan Mahmud Koshg‘ariy lug‘ati (11.I,351) hamda “Qutadg‘u bilig”da qayd etilgani diqqatga sazovor: *Kirişkă yarası çiqış qıl yaqın* - Foydaga yarasha harajat qil (20.164b5). Mazkur istilohning keyingi davr yodgorliklari, xususan, Alisher Navoiy salafarlari, Bobur, Muhammad Solih, Abulg‘ozi, Ogahiy kabi izdoshlari asarlarida ishlatilmagani taajjubli. Zero, hozirgi o‘zbek moliya terminologiyasida **kirim** “foyda, tushum, daromad” ma’nosida faol qo‘llanayotgani yangilik emas.

Sof turkcha **čiqış** (< **čiq**=) derivati “ziyon, chiqim” ma’nosida ilk bor “Qutadg‘u bilig” so‘z xazinasida qayd etilgan: *Čiqış bolsa terkin kirişkă baqın* - Chiqim bo‘lishi zahoti kiringga boq (20.164b5). Ushbu moliya istilohi Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida teskari, ya’ni “foyda, naf” ma’nosida izohlangan: *Ol istä čiqış yoq* – U ishdan foyda yo‘q (11.I,349). **Čiqış** yasamasi savdo-sotiqda qo‘llanadigan ma’noda o‘zga obidalarda uchramaydi. Hozirgi o‘zbek moliya sohasiga oid “ziyon” semasi **ciqim** termini bilan ifodalanmoqda.

Asl turkcha *ötünč* yasamasi moliya sohasi istilohi sifatida birinchi marta Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida qayd etilib, “suda, zayom, qarz” ma’nosini ifodalashi ta’kidlangan: *Men anar yarmaq ötünč berdim*- Men unga pulni qarzga berdim (11.I, 151). *ötün*= “iltimos qilmoq, o‘tinmoq” fe’lidan –č qo‘shimchasi bilan hosil qilingan *ötünč* so‘zi qadimgi turkiy run bitiglaridan

To‘nyuquq yodgorligida “iltimos, o‘tunch” ma’nosida ishlatilgan (10.To‘n,15). “Muqaddimat ul-adab” da “qarz, zayom” ma’nosidagi istiloh *öntüç* fonetik shaklida kuzatiladi: *öntüç aldi andin yarmaqlarni* – Undan qarzga pul oldi (14.594). Eski o‘zbek adabiy tilida *ötünç* yasamasining 1) “iltimos, o‘tinch hamda 2) qarz, zayom ma’nosida qo‘llanishda bo‘lgani V. Radlov tomonidan e’tirof etilgan (13. I, 1266). Hozirgi o‘zbek adabiy tilida **o‘tunch** “iltimos” ma’nosini ifodalamoqda (2.II,518), lekin moliya terminologiyasida ishlatilmaydi. Uning o‘rnini **qarz, suda, zayom** terminlari egallagan.

“Qaytarib olinadigan qarz” ma’nosini ifodalashda ajdodlar **al=** fe’lidan – **(i)m** affiksi ishtirokida yuzaga chiqqan **alim** istilohidan istifoda etishganini Mahmud Koshg‘ariy lug‘atidagi ashyoviy misol tasdiqlaydi: *Ol anin alimin otadi*- U uning qarzini berdi (yopdi) (11.III,268). “Qutadg‘u bilig” matnida ushbu yasama istiloh “kirim, foyda, daromad” ma’nosini kasb etgan: *Qayusi berim-teg qayusi alim* – Ulardan biri chiqimdek, boshqasi kirim singari (20. 18a10). Hozirgi qipchoq tillarida **alim** leksemasi “o‘lpon, soliq; pora; qabul; usul; qudrat, kuch” ma’nolarini ifodalashi “Turkiy tillarning etimologik lug‘ati”da ta’kidlangan (16. I, 128).

Ber= “bermoq, hadya etmoq” fe’l-leksemasidan **(-i)m** qo‘shimchasi bilan yasalgan **berim** istilohi “to‘lov, qarz” ma’nosida uyg‘ur, yuridik hujjatlari (8. 96), “Qutadg‘u bilig” (20. 303), shuningdek, “Devon”da ishlatilgan (11.I,382). “Qutadg‘u bilig” matnida qo‘llangan va “qarzlar bo‘yicha hisob-kitoblar” ma’nosini bildirilgan **alim berim** juft so‘zi Mahmud Koshg‘ariy tomonidan ham chetlab o‘tilmagan: *Alim berimni satgadi*-Soliqu to‘lash bo‘yicha hisob-kitobni amalga oshirdi (11.III,302). Uyg‘ur yuridik xujjatlarida o‘rganilayotgan istiloh **berim alim** shaklida yuqorida zikr etilgan semada ishlatilgan (8. 86). Tahlilga tortilgan har ikki istiloh eski o‘zbek adabiy tili va hozirgi o‘zbek moliya terminlari tizimida kuzatilmaydi. Jonli so‘zlashuvda tez-tez istifoda etiluvchi **oldi berdi, olish berish** juft so‘zlari *alim berim* istilohi zaminida shakllangani aniq. Qirg‘iz tilida **berim** so‘zi “pora” ma’nosini anglatishi V.Radlov lug‘atida urg‘ulangan (13. IV, 1601).

Bergü (< **ber=** bermoq, topshirmoq) istilohi “Devon”da “qarz” ma’nosida qo‘llangan: *Anin menü bir at bergüsi bar*- U mendan bitta ot qarz (I,403). Qadimgi turkiy lug‘at tuzuvchilari ushbu so‘zni “hadya” tarzida izohlashgan (8.95). Alisher Navoiy asarlari so‘z boyligida aks etgan **algu bergü** juft so‘zi “o‘zaro ayirbosh” ma’nosida ishlatilgan (1. I, 271).

Tar istilohi “mukofot, sovrin, tuhfa” (11.III,162) hamda “Yollanma mehnat, yollanma ish” (11.III,226) ma’nolarini ifodalashda qo‘l kelgani Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida ta’kidlangan. “Qutadg‘u bilig” pandnomasi matnida ayni ma’noni bildirgan. Zamaxshariy lug‘atida **ter** “yollanma; maosh, oylik ish haqi” semasida uchraydi. Ushbu birlik **alguçi** yasamasi bilan birikib, (ter alguçi) “yollovchi” ma’nosini anglatgan (14.1025). “Nahj ul-farodis” matnida **tar** “xizmat”(18.174b9) “Qisasi Rabg‘uziy”da esa “yollanma xizmat” (12.186v9) hamda “xizmat uchun to‘lov” (12.191r7) ma’nolarini ifodalagan. “At-tuhfa”da “omonat” ma’nosini anglatish uchun **tusnaq** (9.16b4), **tutsaq** (9.16bM) va **tutu** (9.16b4) derivatlari qo‘llangan. So‘nggi istiloh “omonat” ma’nosida “Tarjumon”da (17.36-20) ham uchraydi. V.Radlovning guvohlik berishicha, **tusnax** “omonat” ma’nosida qaraimlar tilida mavjud (13.III,1501). Turkiya turkchasida **tutu** leksemasi 1) “bahs”; 2) “saqlash va omonatga topshirilgan buyum” ma’nolarida qo‘llangan (13.III,1482).

Qoraxoniylar davri eski turkiy tilda “tojir, savdogar” ma’nosini ifodalashda asosan **satigçi** istilohi xizmat qilganini Yusuf Xos Hojib pandnomasi misolida ta’kidlash mumkin: *Satigçi keräk bilsä türlüg satig* – Savdogar (tojir) savdo (tijorat)ning turlarini bilishi lozim (20.105a11). Zamaxshariy lug‘ati hamda “Nahj ul-farodis”da ushbu istiloh **satguci** shaklida qo‘llangani

kuzatiladi (18.186a6). Istilohning ayni shakli Alisher Navoiy asarlarida ham aksini topgan (1.III,106) bo‘lib, hozirgi o‘zbek adabiy tilida **sotuvchi** tarzida ishlatilmoqda. Shu o‘rinda, tahlilga tortilgan asl turkcha derivatning Mahmud Koshg‘ariy lug‘atidan joy olmaganligini e‘tirof etish lozim.

“Devon”da “sherik, do‘st” ma‘nosi tub turkcha **ortaq** yasamasi yordamida anglashilgan: *Ortaq erdän artuq almas* – Sherik sherikdan ortiqcha olmaydi (11.I,125). Motivlangan istiloh Zamaxshariy lug‘ati (14.517;789) va “Tafsir”da ishlatilgan: *Barmu anlarğa ortaqqlar?* –Ularning sheriklari bormi? (4.10b18), XIV asr Xorazm manbalari (18.II,72) hamda arab tilida bitilgan filologik risolalar matnida “ishtirokchi, o‘rtoq” (17.32-11; 15.11) semasida ko‘zga tashlanadi. V.Bartold **ortaq** “muayyan shirkat (kompaniya)”, muayyan ish, yumush ishtirokchisi” ma‘nosi bilah arabcha **šarik** istilohiga mos kelishini alohida ta‘kidlagan. Dastlab “do‘st, birodar” ma‘nosini ahglatgan **ortaq** leksemasi keyinchalik “savdogar, tojir” semasini bildirish vazifasini bajargan. Ushbu jihat savdo-sotiq qiluvchi kishilarning yuqori darajada shakllantirilgan tashkilotga uyushgani, birlashganidan dalolat beradi (3.700). Oltin O‘rda va Xulagular saltanatida savdo bilan band bo‘lgan tojirlar sharq manbalarida **ortaq** deb atalgan. To‘xtamishxonning Polsha qiroli Yagayloga yo‘llagan yorlig‘ida **ortaq** istilohi “sherik (kompanon)”ni ifodalagan: *Burunği yosunča bázirgán ortaqların daği yürüşsünlär* – Yana oldingi qoidaga binoan tojir va sheriklarning o‘zaro borish-kelish qilsinlar (20). Eski o‘zbek moliya terminologiyasida **ortaq** “do‘st, sherik” semasiga nisbatan faol ishlatilgan (1.III,613). **Orta** “o‘rta, markaz” so‘zidan yasalgan **ortaq** derivati hozirgi o‘zbek adabiy tilida moliya-iqtisod termini sifatida qo‘llanmasa-da, uning birlamchi semasi “*O‘rtoqlik uyushmasi*”, “*O‘rtoq konfet fabrikasi*” singari birikmalarda saqlanib qolgan.

Sanskrit tilidan o‘ta erta o‘zlashgan **sart** istilohi savdo-moliya terminlari tizimida “savdogar, savdo-sotiq qiluvchi, tijoratchi” ma‘nosida ilk bor qoraxoniylar davri eski turkiy til obidalarida qayd etilgan. Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida quyidagi maqol mavjid: *Sart aziği ariğ bolsa yolda yer* – Tojirning yemishi sof (halol) bo‘lsa, yo‘lda tanavvul qiladi (11.I,328). Yusuf Xos Hojib masnaviysida **sartlar baši** izofasi “savdogar yetakchisi, tojirlar boshlig‘i” ma‘nosini anglatgan: *Nekü ter eşit emdi sartlar baši*– Eshit, endi tojirlar boshlig‘i nima deydi (20,206b12). “At-tuhfa”da sart “omma, avom”ni ifodalab, yangi ma‘no kasb etgan. V.Bartoldning ta‘kidlashicha, **sart** leksemasi “savdogar, tojir” ma‘nosi bilan turkiy xalqlar tiliga Hindistondan kirib kelgan va XI yuzyilda faqat “savdogar, tijoratchi” semasida ishlatilgan. Keyingi asrlarda **sart** turkiy hamda mo‘g‘ul tillarida etnik ma‘no kasb etib, turkiylar tomonidan savdogarlar sifatida qaralgan o‘rtaosiyolik eroniyarga nisbatan qo‘llangan (3.48).

XIII yuzyilda Mo‘g‘ulistonda **sart** o‘zlashmasi zaminida voqelangan **sartak** hamda **sartaul** so‘zlari “tojik” va “musulmon” ma‘nolarida iste‘molda bo‘lgan. Mo‘g‘ullar **sartak** so‘zi bilan hafaqat eronliklar, shuningdek, turk-musulmonlarni ham atashgan (6.131). XVI asr boshida saltanat sahnasiga kelgan Shayboniylar Movarounnahrda yashovchi barcha o‘troq aholini, u turkiy bo‘ladimi yoki eroniy **sart** deyishgan. Keyinchalik *sart* leksemasi adabiyotda “shaharlik” yoxud “turk tilida gaplashuvchi qishloq kishisi” ma‘nosi bilan o‘z ona tilini saqlab qolgan tojik millati vakillariga nisban ishlatilgan (3.197).

XI-XII yuzyillarda O‘rta Osiyo bozorlarida turfa tovar va mollar sotish bilan mashg‘ul sotuvchilar faoliyat yuritgani ayni haqiqat. Bu xususda davr manbalaridan yetarli ma‘lumotlar o‘rin olgan. Garchi Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida sof tukcha **satquči** istilohi qayd etilmasa-da, biroq ushbu yasamaning “sotuvchi” semasida keng qamrovda qo‘llanishda bo‘lganini Zamaxshariyning lug‘atida izohlangan quyidagi ashyoviy materiallar to‘liq tasdiqlaydi: **yığač satquči** (17); **otun satquči** (63); **yaš ot satquči** (59); **kömür satquči** (199); **ištan baği satquči**

(231); **tüz satquči** (38); **ip satquči** (196); **munčaq satquči** (38); **mamuq satquči** (205); **čagır satquči** (205); **buğday satquči** (53); **darı satquči** (39); **xalva satquči** (223); **balıq satquči** (47); **yemiş** (xo‘l meva) **satquči** (216); **üzüm şirāsini satquči** (216); **sabun satquči** (219); **saqsıq** (idish) **satquči** (105); **sırčā**(oyna)**satquči** (105); **sırka satquči** (225); **süt satquči** (225); **şorba satquči** (220). “Muqaddimat ul-adab” da zikr etilgan birikmalarning deyarli barchasi hozirgi kunda, ayrim harfiy va leksik o‘zgarishlarni hisobga olmaganda, qo‘llanishda qolmoqda.

“Qarzdor, qarz olgan” ma’nosidan tashqari “yordamchi, izdosh” semasini anglatgan **turbī** leksemasi Koshg‘ariy lug‘atidagina qayd etiladi (11.I,393). **Turbī** so‘zi ifodalagan ma’no Zamaxshariy lug‘atida **öntüçlük** derivati ishtirokida anglashilgan; *Boljal berdi öntüçlükä* – Qarzdorga muhlat berdi (14.952).

Ta’kidlash joizki, “Devon” tuzuvchisi muayyan ma’noni turli urug‘lar tilida turlicha ifodalanishi masalasiga ham alohida diqqat qaratgan. Bunday holat umum tilda ma’nodoshlik qarorlarining shakllanishiga olib kelgan. Fikrni tasdiqlash uchun “qarzdor” ma’nosining “Devon”da **ber**= “bermoq” fe’li asosida shakllangan **berimči** istilohi qo‘llangan matalni keltirish o‘rinli: *Alimči-arıslan, berimči-sičğan*- Qarz beruvchi (kredit egasi) – arslon, qarzdor (kredit oluvchi) – sichqon (11.I,105). Lug‘atda tahlil qilinayotgan semaning, shuningdek, **berimlig** dubleti yordamida ham anglashilishi ashyoviy material bilan tasdiqlangan: *Alimlig berimlikdin üzlüşdi* – Qarz beruvchi va qarzdor o‘zaro munosabatlarni uzishdi (11.I, 242).

Yuqorida keltirilgan mataldan **alimči** (*al*+(*im*)+*chi*) derivatining davr moliya terminologiyasi tizimida “sudxo‘r, qarz (kredit) beruvchi” ma’nosida qo‘llanganini anglash qiyin emas. Mahmud Koshg‘ariy qayd etgan bu istiloh uyg‘ur yuridik hujjatlarida ham yuqoridagi ma’noda ishlatilgan: *Alimčilarım* –ma telim bolur – Köp qarz beruvchilarım bor (8. 85). **Alimči** derevati dastlab “Oltin yoruq” matnida “jon oluvchi” ma’nosida ishlatilgan (8. 385).

“Qarz, foyda” ma’nosi bilan harakat nomidan butunlay ot turkumiga o‘tgan **alim** yasamasidan hosil qilingan **alimči** va **alimlig** istilohlari o‘zga eski turkiy til yodgorliklari so‘z boyligida mavjud emas. Zamaxshariy lug‘atida “qarz beruvchi, sudxo‘r” semasining **borč bergüči** birikmasi bilan ifodalanishiga diqqat qaratgan: *Ötädi borčluq borč bergüčini* - Qarzdor, sudxo‘r (qarz beruvchiga qarzni) to‘ladi (14.368). Jumladagi **borčluq** derevati “qarzdor, qarz oluvchi” ma’nosini anglatayotganiga shubha yo‘q.

Al= “olmoq” fe’lidan +**ğu+či** qo‘shimchasi bilan yasalgan **alğuči** derevatining “sotib oluvchi, qarzdor” ma’noda ilk bor qo‘llanishi Zamaxshariy lug‘atida qayd etiladi: *Bir-biridin aldılar satğuči dağı alğuči bahani raxtni* – Xaridor va sotuvchi bir-biridan pul va tovar olishdi (14. 1008). Ushbu motivlangan istiloh XIV yuzyil yodgorliklaridan “Qisasi Rabg‘uziy” (12.75r7) hamda “Nahj ul-Farodis” so‘z boyligida aks etgan: *Qul alg‘uchi aydi* – Qul sotib oluvchi dedi (18.192a14). Eski o‘zbek adabiy tili manbalari, jumladan, Alisher Navoiy asarlari so‘z boyligida **alg‘uchi** uchramaydi. Zotan, ushbu asl turkcha yasama va tashqi omil, ya’ni forsha-tojikcha **xaridár** so‘zining o‘ta faollashuvi oqibatida moliya istilohlari tizimidan chiqib ketishga majbur bo‘lgan.

“Devon”da boshqa birorta manbada qayd etilmaydigan **satiliq nān** birikmasi izohlangan bo‘lib, “sotiladigan narsa-buyumlar” ma’nosini ifodalagan.

Savdo-sotiq jarayonini muomalada yuruvchi pul birliklarisiz tasavvur qilish ancha qiyin. Qachonlardir tovar ayirboshlash (barter) negizida shakllangan bozor keyinchalik turli ma’danlardan zarb qilingan pul birliklari yordamida hisob-kitob qilish bosqichiga o‘tgan. Oldi-sotdi amaliyotida muomalada bo‘lgan “pul” ma’nosi Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida **varmaq** istilohi bilan anglashilgan (11.III, 50). Mazkur istiloh Yusuf Xos Hojib tomonidan ham qo‘llangan

(20. 382-4). Ushbu asl turkiy birlik “Tafsir”da “pul, mablag” qatori, “tanga, chaqa”ni ham anglatgan: Ötmäkçi ol yarmaqqa baqdi – *Nonvoy u chaqa(tanga)ga qaradi (9b19)*. *Zamaxshariy lugʻatida yaman yarmaq* birikmasi “qalbaki tanga” ma’nosida ishlatilgan (4. 687).

Bozor va doʻkon(**kebit**)larda sotiladigan turfa mahsulot hamda tovarlar narx-navosining qandayligi, ya’ni baland-pastligini anglatuvchi soha istilohlari ham “Devon”dan joy olgan. Chunonchi, “arzon” ma’nosini ifodalash uchun ajdodlar **uʻuz** terminidan istifoda etishgan: *Uʻuz neʻ* – Arzon narsa (11.I,54). “At-tuhfa”da bu istiloh **uʻuz** fonetik shaklida qayd etilgan (9,16b9). Hozirgi turk tilida keng ishlatiluvchi moliya terminlari sirasida **ucuz** “arzon” istilohining borligini alohida ta’kidlash lozim (19,877). **Uʻuz** asosida voqelangan **uʻuzluq** derivati “arzonchilik” semasida ilk bor “Devon”da aksini topgan (11.II,140). Hozirgi turk tilida **ucuzluk** “arzonchilik, past baho” ma’nosini ifodalashda davom etmoqda (19.877).

“Qimmat, qimmatbaho” ma’nosining ikki ma’nodosh istiloh bilan anglashilgani XI-XII yuzyil eski turkiy til manbalarida kuzatiladi. Qayd etilgan semaning “Devon”da **qiz**: *Bu atni qiz aldim* - Bu otni qimmat oldim (11.I,326) hamda **agʻir** istilohlari yordamida ifodalanganini qaydlash mumkin : *Agʻir neʻ* - Qimmat buyum. Mazkur terminning eski turkiy tilda mustahkam oʻringa ega boʻlganligini unig “Qutadgʻu bilig”da ishlatilgani ham tasdiqlaydi: *Agʻi ʻuz agʻir boldi tördä yatur* –Ipak mato va parcha qimmatbaho boʻldi, shu bois(ular) uyning toʻrida turadi (20.75-13). “Tarjumon” matnida **qiz** “qimmat, qimmatbaho” qatori (17.26v8), **qizliq** “qimmatchilik” yasamasi ham aks etgan (17,28b9). **Agʻir** istilohining eski oʻzbek adabiy tili moliya terminlari tarkibida ham qoʻllanganini Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asaridagi quyidagi ashyoviy misol tasdiqlaydi: *Elgä anih sudi ongay alib agʻir satmaq anih maqsadi* (2.34-350). Jumladagi *ongay* leksemasi “arzon” ma’nosini bildirmoqda.

Xulosa: Savdo-sotiq, tijoratning Markaziy Osiyo xalqlari hayotida muhim ahamiyat kasb etgani tarixdan yaxshi ma’lum. Qadimda Markaziy Osiyo orqali oʻtgan karvon-Buyuk Ipak yoʻli Gʻarbi-sharqiy Evropa, Oltin Oʻrda, Eron, Kavkaz kabi hududlarni Moʻgʻuliston va Xitoy bilan bogʻlagan. XI-XII yuzyillar siyosat sahnasida hukm surgan Qoraxoniylar saltanati ham qoʻshni yoxud uzoq davlatlar va mamlakatlar bilan ijtimoiy-siyosiy munosabatlar negizida iqtisodiy aloqalarni jips oʻrnatishdan manfaat koʻrgan. Tijorat ishlarining talab darajasida boʻlishi Birinchi va Ikkinchi Turk Qagʻanligi davrida muayyan darajada shakllangan iqtisodiy–moliya terminlari tizimining yuqoriroq bosqichda rivojlanishini ta’minladi. Ilgari surilgan fikr oʻz dalilini eski turkiy til obidalar, xossatan, Mahmud Koshgʻariynig qomusiy xarakterdagi lugʻati, Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” pandnomasi, Zamaxshariyning “Muqaddimat ul-adab” asari kabi manbalarda qayd etilgan ma’lumotlarda toʻliq topgan. Zikr etilgan yodgorliklarda kuzatilgan soha istilohlarining salmoqli ulushi qardosh turkiy tillar, jumladan, oʻzbek moliya terminologiyasida qoʻllanishda qolayotgani eʼtiborga molik.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati. I-IV. Toshkent: Fan, 1983-1985.
2. Alisher Navoiy. MAT. Oʻn toʻrtinchi tom.-Toshkent, 1988.
3. Bartold V. Turkestan v epoxu mongolskogo nashestviya. Sochineniya. T.I.-M.: Nauka, 1963.
4. Borovkov A.K. Leksika spedneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.-M.: Vostochnaya literature, 1963.
5. Gronbech K. Komanisches Worterbuch.Turkischer Wortindex in Codex Cumanicus-Kopenhagen, 1942.
6. Vladimirsov B.Ya. Obshestvenniy story mongolov: Mongolskiy kochevoy feodalizm. L., 1934.

7. Dadabayev X. Obshestvenno-politicheskaya i sotsialno-ekonomicheskaya terminologiya v turkoyazichnix pismennix pamyatnikax XI-XIV vv.-Tashkent: Yozuvchi, 1981.
8. Drevnetyurkskiy slovar- L.: Nauka, 1969.
9. Iziskanniy dar turkskomy yaziku: Grammaticheskiiy traktat XIV v. na arabskom yazike. Vvedeniye, leksiko-grammaticheskiiy ocherk, perevod, glossariy, grammaticheskiiy ukazatel E.I. Fazilova i M.T. Ziyayevoj-Tashkent,1978.
10. Malov S.E. Pamyatniki drevneturkskoy pismennosti: Teksti i issledovaniya.-M.-L.: AN SSSR, 1951.
11. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M.Mutallibov. I-III.-Toshkent: Fan, 1060; 1961;1963.
12. Rabghuzi. Narrationes de Prophetis. Reproduced in Facsimile. With an introduction by K.Gronbech .-Copenhagen, 1948.
13. Radlov V.V. Opit slovary turkskix narechiy.I-IV. -SPb, 1998-1911.
14. Rasulova N. Issledovaniya yazika “Kitab al-idrak li-lisan al-atrak” Abu Hayyana. Morfologiya, leksika i glossariy. Diss.kand.filol.nauk.-Tashkent, 1969.
15. Poppe N. Mongolskiy slovar Mukaddimat al-adab. Ch.I-II.-M.-L.: AN SSSR, 1938.
16. Sevortyan E.V. Etimologicheskiiy slovar turkskix yazikov: Obsheturkskiye i mejturkskiye osnovi na glasniye.-M.: Nauka, 1974.
17. “Tarjumon” – XIV asr yozma obidasi.-Nashrga tayyorlovchi A.Yunusov.-Toshkent: Fan, 1980.
18. Fazilov E.I. Starozbekskiy yazik. Xorezmiyskiye pamyatniki XIV veka.-I-II.-Tashkent: Fan, 1966; 1971.
19. Turetsko-russkiy slovar. - M.: Russkiy yazik, 1977.
20. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig.-Transkripsiya va hozirgi o'zbek tiliga tafsif. Nashrga tayyorlovchi f.f.n. Q. Karimov-Toshkent, 1971.
21. O 'zbek tilining izohli lug 'ati. I-II.-M.: Russkiy yazik, 1981.

“DEVONU LUG‘OTIT TURK”NING ADABIY-MA’RIFIY QIYMATI

SIROJIDDINOV Shuhrat Samariddinovich,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
rektori, akademik

E-mail: shsirojiddinov1961@gmail.com

ORCID: 0009-0000-9359-5418

XOLMANOVA Zulxumor Turdiyevna,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
professori, filologiya fanlari doktori

E-mail: zulxumor-uzmu@mail.ru

ORCID: 0000-0001-6634-5165

Annotatsiya: Maqolada turkiy xalqlarning qomusiy yozma yodgorligi – “Devonu lug‘otit turk”ning adabiy-ma’rifiy qiymati, ma’naviyat va axloq masalalarini yoritishdagi o‘rni tahlil qilingan.

“Devonu lug‘otit turk” qomusiy manba sifatida dunyo tillariga tarjima qilingan va katta qiziqish bilan o‘rganilmoqda. Asarning adabiy-ma’rifiy qiymati uni yanada kengroq doirada tarjima qilish va tadqiq qilishni taqozo etadi. “Devonu lug‘otit turk” o‘zbek adabiyotshunosligi va adabiyoti taraqqiyotida ham nazariy, ham amaliy jihatdan muhim manba hisoblanadi. Devondagi she’rlar so‘zlarning ma’nosini oydinlashtirivchi matn sifatida keltirilgan bo‘lib, turli mavzularga bag‘ishlangan. Turkiy xalqlarning qiziqishlarini, dunyoqarashi, ijtimoiy-madaniy munosabatlarini aks ettirgan. Devondagi she’rlarda milliy va umuminsoniy qadriyatlar ulug‘langan bo‘lib, ularni tahlil qilish, ma’no-mazmunini turkiy xalqlarga va boshqa dunyo xalqlariga yetkazish ma’naviy-ma’rifiy maqsadlarga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *qomusiy manba, lug‘at, tarjima, tadqiqot, adabiyotshunoslik, adabiyot, to‘rtlik, she’r, vazn, qofiya, turoq, folklor, ijtimoiy-madaniy munosabat.*

ЛИТЕРАТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ЦЕННОСТЬ «ДЕВОНУ ЛУГОТИТ ТУРК»

Аннотация: В статье проанализированы литературно-просветительская ценность энциклопедического письменного памятника тюркских народов «Девону луготит турк», а также его роль в освещении вопросов духовности и нравственности.

Как энциклопедический источник «Девону луготит турк» переведен на мировые языки и изучается с большим интересом. Литературно-просветительская ценность произведения требует его перевода и исследования в более широком масштабе. «Девону луготит турк» является важным источником в развитии узбекского литературоведения и литературы как в теоретическом, так и в практическом плане. Стихи в Девоне представлены в виде текста, проясняющего значение слов, и посвящены различным темам.

В стихах отражены интересы, мировоззрение, социально-культурные связи тюркских народов. В стихах Девона воспеваются национальные и общечеловеческие ценности, а их

анализ и донесение их смысла до тюркских и других народов мира служат духовно-просветительским целям.

Ключевые слова: энциклопедический источник, словарь, перевод, исследование, литературоведение, литература, четыре, стихотворение, вес, рифма, поселение, фольклор, социокультурная установка.

LITERARY AND EDUCATIONAL VALUE OF “DEVON LUGOTI TURK”

Abstract: The article analyzes the literary and educational value of the encyclopedic written monument of the Turkic peoples - “The Turk Lugotit Devon”, as well as its role in highlighting issues of spirituality and morality.

As an encyclopedic resource, “Devonu Lugatit Turk” has been translated into world languages and is studied with great interest. The literary and educational value of the work requires its translation and research on a larger scale. “Devonu Lugotit Turk” is an important source in the development of Uzbek literary studies and literature, both theoretically and practically. Poems in Devon are presented in the form of text, clarifying the meaning of the words, and are devoted to various topics.

The poems reflect the interests, worldview, social and cultural ties of the Turkic peoples. Devon’s poems glorify national and universal values, and their analysis and communication of their meaning to the Turkic peoples and other peoples of the world serve spiritual and educational purposes.

Key words: *encyclopedic source, dictionary, translation, research, literary criticism, literature, four, poem, weight, rhyme, settlement, folklore, sociocultural setting.*

Kirish. Turkiy xalqlarning, xususan, o‘zbek xalqining madaniy taraqqiyot darajasi eng qadimgi davrlardan hozirga qadar dunyo ilm ahlini hayratga solib keladi. Buyuk mutafakkirlarimizning teran idrok mahsuli bo‘lgan ma’naviy merosi din va dunyo, axloq, qadriyat masalalari jamlangan manba sifatida alohida e’tiborga molikdir.

Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad al-Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari XI asrda til siyosati negizida yaratilgan manba bo‘lib, jahon filologik ilmi taraqqiyotida alohida o‘ringa egadir. “Devonu lug‘otit turk”ning o‘zbek tiliga tarjima qilinishi va nashr etilishi uni ommalashtirishdagi dastlabki qadam bo‘ldi [18,21]. Mazkur yodgorlik yuzasidan A.Aliyev, Q.Sodiqov, B.Valixojayev, M.Xayrullayev, M.Jo‘rayev, Q.Karimov, N.Rahmonov, Turon Usmon, U.Tursunov, B.O‘rinboyev, G‘.Abdurahmonov, G‘.Boboyorov, J.Xudoyberdiyev kabi o‘zbek olimlari izlanish olib borib, yozma yodgorlikning adabiy-ma’rifiy ahamiyatini, o‘z davriga oid ijtimoiy-madaniy manzarani yaqqol aks ettirgan manba sifatidagi qiymatini ilmiy jihatdan asoslaganlar.

“Devonu lug‘otit turk”ning boy mazmuni uning ko‘plab tillarga tarjima qilinishini ta’minladi. Lug‘at tarjima matnlar orqali keng jamoatchilikka kirib bordi. Asar fanga ma’lum bo‘lgan davridanoq uni ommalashtirish uchun harakatlar boshlandi. Lug‘at turk, o‘zbek, uyg‘ur, ozarbayjon, qozoq, ingliz, nemis, xitoy, rus va fors tillariga tarjima qilindi. Xorij miqyosida devon tarjimasini nemis olimlari boshlab berdi. Tarjimonlar transliteratsiya usulida yondashib, ayrim tushunarsiz so‘zlarni aynan keltirib, izohlaganlar. Xususan, Karl Brokelmann ma’nosi qiyin

bo‘lgan so‘zlarni alifbo bo‘yicha tartiblab, “Devon”dagi asosiy tushunchalar ko‘rsatkichini yaratgan [11,41].

“Devonu lug‘otit turk” uyg‘ur tiliga tarjima qilingan, Urumchida o‘n ming nusxada nashr etilgan. Uyg‘urcha tarjima ham sharh va izohlar bilan boyitilgan. “Devon” qo‘lyozmasining fotonusxasi ham e‘lon qilingan va devonning tarjimasi berilgan [14, 98; 17,33]. S.Y.Malov qadimgi turkiy til manbasi sifatida “Devonu lug‘otit turk”dan bir qator parchalarning tarjimasini keltirgan va izohlagan. Rus tilshunoslari “Devonu lug‘otit turk”dagi she‘riy qismlarni tarjima qilib, qadimgi turkiy yozma yodgorliklarga bag‘ishlangan majmuada e‘lon qilganlar [9,9].

“Devonu lug‘otit turk”ning ozarbayjon va turk tillariga qilingan tarjimalari ham, ayrim kamchiliklardan xoli bo‘lmasa-da, lug‘atning turkiy tillarda keng yoyilishidagi muvaffaqiyatli qadamlardan biri bo‘ldi [7,8]. Asarning ommalashtirilishi, qo‘lyozma nusxalari, kotiblar tomonidan ko‘chirilgan nusxalari haqida batafsil ma‘lumot berilgan [15, 36].

“Devonu lug‘otit turk” 1966- yilda Muhammad Dabir Siyoqiy tomonidan Tehronda fors tilida nashr etilgan. Tarjima jarayonida ko‘plab tushunarsiz so‘zlarga izoh berilgan [4,51]. 2002-yilda xitoy tiliga tarjima qilingan, Pekin shahridagi Millatlar nashriyotida uch jildda nashr etilgan [16,17].

“Devonu lug‘otit turk”ning ilmiy-ma‘rifiy qiymati bugungi kunda tarjimalar ko‘lami va sarhadlarini yanada kengaytirishni taqozo etadi. Lug‘at turkiy xalqlar madaniy taraqqiyot darajasini ko‘rsatish bilan bir qatorda umuminsoniy qadriyatlar aks etgan tarixiy manba sifatida ham qiymatlidir. Ushbu asar hozirgi turkiy tillarning barchasiga tarjima qilinishi va o‘rganilishi lozim. Shuning barobarida dunyoning rivojlangan tillariga tarjima qilinishi va tadqiq qilinishi zarur. Bu jarayonda dunyo turkologlari qatorida o‘zbek olimlarining ham faolligi talab qilinadi, albatta. Hurmatli yurtboshimiz qayd etganlaridek, “Buyuk ajdodlarimizning betakror va noyob ilmiy-ma‘naviy merosi biz uchun doimiy harakatdagi hayotiy dasturga aylanishi kerak. Bu o‘lmas meros hamisha yonimizda bo‘lib, bizga doimo kuch-quvvat va ilhom bag‘ishlashi lozim”.

G.Vamberi “Yevropada ibtidoiy tuzum hukm surgan bir davrda turkiy xalqlarda adabiyot va san‘at gullab-yashnagan edi”, deganda qoraxoniylar davridagi madaniyat, adabiyot va san‘atni nazarda tutgan edi. XI asrlarda yaratilgan bo‘lsa-da, “Devonu lug‘otit turk” shu davrdagi badiiy ijod namunalari bilan bir qatorda turkiy xalqlar madaniy taraqqiyotining eng qadimgi tarixiy bosqichlariga xos bo‘lgan she‘rlar va maqollarni ham o‘z ichiga olgan. Abdurauf Fitrat devonda qayd etilgan she‘rlarni “to‘qqiz-o‘n asr burung‘i, islomdan burung‘i turk adabiyotining eng qimmatli namunalari” deb tavsiflaydi [3,119]. Bundan shu haqiqat ma‘lum bo‘ladiki, G. Vamberini hayratlantirgan adabiyot va san‘at ildizlari XI asrlardan ancha ilgarigi davrlarga borib taqaladi.

Tahlil va natijalar. “Devonu lug‘otit turk” Mahmud Koshg‘ariyning mashaqqatli mehnati, qomusiy bilimi, teran tafakkuri mahsuli sifatida yuzaga kelgan. Lug‘at qomusiy manba sifatida til, tarix, geografiya, etnografiya, tibbiyot, astronomiyaga hamda dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilikka va boshqa qator sohalariga oid bilimlarni o‘zida mujassamlantirgan. Hattoki, hozirgi o‘yinlarning, jumladan suv sportining ildizlari ham shu tarixiy manbada qayd etilgan. Mahmud Koshg‘ariy suvda sho‘ng‘ish musobaqasi haqidagi ma‘lumotlarni yozib qoldirgan [9, 241]. Asar ensiklopedik manba sifatida turli xususiyatlariga ko‘ra tadqiq etilgan [16,3].

Qayd etilganidek, “Devonu lug‘otit turk” adabiyotshunoslikka oid manba hamdir. Mahmud Koshg‘ariy 14 yil davomida shahar va qishloqlarni kezaib, qabila va elatlar tilini o‘rganish maqsadida boy material to‘pladi. Faol iste‘molda bo‘lgan 7000ga yaqin turkiy so‘zni to‘plab, arab

tili morfologik qonuniyati bo'yicha tizimlashtirdi. Faktik material sifatida xalq og'zaki ijodi namunalari jamladi. Xususan, lug'atdan 242 ta she'r, 262 ta maqol va matal o'rin olgan.

Mahmud Koshg'ariy lug'atida keltirilgan she'riyat, xalq og'zaki ijodi namunalari turkiy adabiyotshunoslik, tilshunoslik, folklor va dialektologiya taraqqiyoti uchun nazariy asos va amaliy manba vazifasini o'taydi. Turkiy she'riyat rivojida “Devon”da qayd etilgan lirik janrlarning alohida o'rni bor. “Devon”da keltirilgan parchalarning aslida yaxlit she'riy tizmalardan iborat ekanligi, bu esa tugallangan, mukammal ko'rinishdagi folklor janrlari mavjud bo'lganini ko'rsatishi asoslangan.

Devondagi she'rlarda lirik qahramon hissiyotiga nisbatan voqelik tasviri ustun bo'lib, eng qadimgi she'r tuzilishiga xos xususiyatlarni namoyon etadi. She'rlar peyzaj tasviri, mehnat qo'shiqlari, jang qo'shiqlari ko'rinishida ifodalangan. Xalqimizda o'yin qo'shiqlari ham mavjud bo'lganki, bu haqda devondan keng ma'lumot olish mumkin. Suvliklar yonida o'ynalgan “Munguz-munguz” o'yini xalqimizning intellektual salohiyatidan dalolat beradi [1,15]. Bolalarning tafakkurini charxlashga, aqlini rivojlantirishga qaratilgan mazkur o'yin turi savol-javob, aqliy hujum metodlariga asoslangan. Ayrim oyinlar she'riy aytishuvlarni o'z ichiga olgan.

Mahmud Koshg'ariy yetuk adabiyotshunos sifatida “vazn, adabiy janrlar, istiora, tashbeh va boshqa she'riy xususiyatlar haqida to'xtalgan” [8,33]. Bu ma'lumotlar qadimgi she'r tuzilishi, turkiy she'riyat yo'nalishlari, xalqona ohang, ritmika, she'riy nutq, she'r o'lchovi haqidagi nazariy bilimlarni aks ettiradi. Devonda keltirilgan she'rlar adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan ilmiy-ma'rifiy qiymatga egadir. Turkiy she'riyatning ilk yozma namunalari sifatida qofiya ilmi, badiiy san'at, tilning tasviriy vositalari, lirik qahramon qiyofasi va olam manzarasining badiiy ifodasi haqida yaqqol tasavvur beradi. Mahmud Koshg'ariy qayd etgan she'riy misralar turkiy tilning emotsional-ekspressiv funksiyasini yorituvchi faktik material sifatida ham ahamiyatlidir.

Devonda keltirilgan she'rlar adabiy-ma'rifiy ahamiyatga ham egadir. Adabiyotning bosh maqsadi insonda estetik didni, tafakkurni shakllantirish, nafosatni, intuitiv qobiliyatni uyg'otish, ezgu fazilatlarini, qadriyat, an'analarga mehr-muhabbatni tarbiyalashdan iborat. Devondagi she'rlarda turkiy xalqlarga xos qadriyatlar ulug'langan, illatlar qoralangan. Masalan, quyidagi she'riy parchada otini tashlab ketib, muhtoj bo'lganidan keyin yana qaytib, unga egalik qilishni istagan yigit timsolida xiyonat qoralangan:

Qanča bardîñ aj oğul.

Êrdîñ munda inç amul,

Attin êmdi sên toñul,

Qildîñ êrsä qılmağū [8,104].

Fozil, bilimli insonlarni qadrlash, umuman, o'tganlarni yod olish asosiy insoniy fazilatlaridan biri sifatida ulug'langan:

Êrdi üzä êränlär,

Êrdäm bêgi bilig tağ.

Ajdî öküş öğütlär,

Köñlüm bolur añar sağ [8,116].

Devondagi she'rlar turli mavzuga bag'ishlangani, ijtimoiy-siyosiy masalalar qalamga olingani, jang manzaralari aks etgani bilan ham e'tiborga molikdir. Devonda keltirilgan jangnomalarni ilk harbiy qo'shiqlar sifatida e'tirof etish mumkin. Jangnoma xarakteridagi she'rlarda jangchining ruhiy kechinmalari, dushmaniga bo'lgan rahmdillik munosabatlari harbiy tizimdagi ruhiyat, da'vat, shiorlarning ijtimoiy davr, tarixiy taraqqiyot bilan hamnafas ravishda takomillashib borganini ko'rsatadi:

*Körüb nêçük qačmadîñ,
Jamar suwin kêčmadiñ,
Tawariñni sačmadîñ
Jêsên sêni a:r bôri.*

[Nega meni ko‘rish bilanoq qochmading, nega Yamar suvini kechmading, nega boshingni qutqarish uchun mollaringni tashlab keta qolmading, mana endi o‘ldirilding. Endi seni sirtlon yesin]; [8,108].

Quyidagi misralarda harbiy taktikalardan biri – dushmanni o‘rab olib, sarosimaga solish usuli aks etgan:

*Tëgrä alib êgrälim
Attin tüşüb jügrälim.
Arslanlaju kökrälim*

Küci aniñ këwilsün [Atrofni o‘rab olib, dushman yo‘lini kesib qo‘yaylik. Otdan tushib, g‘azab bilan (dushmanga) hamla qilaylik. Arslonlardek na‘ra tortaylik, bu harakatimizdan dushman kuchi kesilib, zaiflashsin]; [9,20]. She‘rda jang hayqiriqlari haqida ham so‘z yuritilganki, bu tasvirlar baqir-chaqirlarning vahimaga solish xususiyatidan ajdodlarimiz strategik vosita sifatida qadimdan foydalanib kelganini ko‘rsatadi.

Fuod Ko‘pruluzoda “Devonu lug‘otit turk”dagi she‘rlarni “turk adabiyotining mansha‘i” sifatida baholab, vazn, qofiya, mavzu jihatidan muhimligini ta‘kidlagani haqida alohida to‘xtalgan. Devondagi she‘riy tizmalarni ikki qismga ajratgan: birinchi qismga 1,2,3 bandlari qofiyadosh bo‘lgan to‘rtliklarni, ikkinchi qismga o‘zaro qofiyadosh bo‘lgan ikkiliklarni kiritgan. Birinchi qismga mansub she‘rlarni “qisqa vaznli tasviriy xarakterdagi asarlar”, ikkinchi qismga mansub she‘rlarni “uzun vaznli ta‘limiy-axloqiy asar” deb ta‘riflagan [3,121].

“Devonu lug‘otit turk”dagi she‘rlarda xalqning turmush tajribasi natijasidagi xulosalar aks etgan bo‘lib, ko‘pgina she‘riy misralar mazmuni maqollarda o‘z ifodasini topgan:

Kichik bolub jağini jêgü êmäs

Êzgürmäzib kuzsa anî êlni qunar [Dushman kichik bo‘lsa ham, nazarga ilmaslik yaxshi emas, uni nazarga ilmay, mensimay qo‘yilsa, shaharni sendan tortib oladi]; [9,37]. Ushbu she‘rning mazmuni “Dushmaning xas bo‘lsa ham qo‘rq” maqolida aks etgan.

Mahmud Koshg‘ariy she‘riy misralarni keltirishda “shoir yozadi, shoir aytadi” degan ifodalarni ishlatgan:

*Tüñür qazîn buluštî
Qîrqîn taqî qoluštî.
Êmdi tišîm qamaštî.*

Altî turumtajîmnî [Shoir va‘dasiga vafo qilmaydigan, aldamchi bir kishi haqida shunday yozadi: u men bilan qudalashishga va‘dalashdi. Mening qizimni aytirdi. Men uning qizini so‘ratdim. So‘ng va‘dani buzdi. Turumtoy otliq qulimni olib ketdi, shuning uchun tishimning dami qirqildi, tishim o‘tmas bo‘lib qoldi]; [9,123]. *Tishimning dami qirqildi, tishim o‘tmas bo‘lib qoldi* arxaik iborasi *qanoti qayrilmoq, shashti qaytmoq* barqaror birikmalarining mazmunini anglatgan. Mahmud Koshg‘ariy she‘rlarning muayyan mualliflari haqida yozgan. Bu esa xalq og‘zaki ijodi namunalarining aniq shaxslar yomonidan yaratilganini asoslaydi. Keyinchalik, muallif unutilib, anonimlik yuzaga kelgan. Xalq og‘zaki ijodi namunalarining muallifi noma‘lum bo‘lishi, anonim xarakterga egaligi shartli ravishda berilgan tavsifdir.

“Devonu lug‘otit turk”da keltirilgan she‘rlar axloqiy-ma‘naviy jihatdan ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

Körklüğtonug‘ özüñä

Tatliğ aşığ azinça,

Tutğil qonuq ağırliq‘,

Jazsun jawiñ buzunqa [Ko‘rkam, chiroyli to‘ning o‘zingga, shirin ovqatingni boshqalarga ata; qo‘noqlarni hurmatla, toki hurmating el-yurtga taralsin [8,80]. She’rda go‘zal ko‘rinish, chiroyli libos targ‘ib qilinmoqda. Xalqimizning tashqi ko‘rinishga bo‘lgan bu ma’naviy talabi maqollarda ham o‘z ifodasini topgan: *Otangga onangni bepardoz ko‘rsatma*. Totli oshni mehmonga tutish da’vati orqali, avvalo, mehmonni ulug‘lash, e’zozlash, qolaversa, nafsni tiyish targ‘ib qilinmoqda.

Axborot asri, globallashuv jarayoni madaniyatlararo muloqotni takomillashtirib, ayrim milliy qadriyatlarning unutilishiga olib kelmoqda. Shunday sharoitda o‘zlikni anglash, milliy qadriyatlarni saqlab qolishda “Devonu lug‘otit turk”dagi she’r va maqollarni o‘rganish, bugungi kun voqeligiga bog‘lash, yosh avlodni har tomonlama barkamol inson sifatida tarbiyalashda foydalanish amaliy ahamiyat kasb etadi.

Devondagi ko‘pgina she’rlarda oddiy tasvir ustunlik qiladi. Shunga qaramay, badiiy jihatdan o‘ziga xos obrazli ifodalar ham ko‘p uchraydi:

Aqturur közüñ jolaq,

Tüslänür ürdäk juğaq. Ushbu misralarda lirik qahramon holati tashbeh, mubolag‘a orqali ta’sirchan aks ettirilgan. She’riy misralar barmoq vaznida yozilgan bo‘lib, $4+3=7$ bo‘g‘inli turoqlar tartibiga asoslangan. Bu vazn yengilligi, o‘zlashtirish osonligi, o‘ynoqiligi bilan ajralib turadi va xalq og‘zaki ijodi namunalari faol qo‘llangan she’r qolipi hisoblanadi. Ko‘pgina she’riy parchalardagi a-b-a-b qofiya tartibi qadimgi she’r tuzilishining oson o‘zlashtirilishini va og‘izdan og‘izga o‘tishini ta’minlagan.

“Devonu lug‘otit turk”dagi she’rlar tadqiqi quyidagilarda ahamiyatlidir:

- eng qadimgi lirik janrlar, she’r tuzilishi, she’r vazni haqida ma’lumot beradi;
- davrning o‘ziga xos tarixiy-ijtimoiy masalalarini, ijtimoiy-madaniy munosabatlarni aks ettirgan;
- qomusiylik devon matnidagi she’rlarga ham xos bo‘lib, turli mavzular va yo‘nalishlar o‘z ifodasini topgan;
- devondagi she’rlar hikmat mazmunida bo‘lib, axloq masalalarini qamrab olgan; qadriyatlar ulug‘langan; aksqadriyatlar qoralangan;
- devondagi she’rlar badiiy jihatdan rivojlangan ko‘rinishdagi ijod mahsulidir, badiiy san’at, o‘xshatish, istioraning yetuk namunalari sifatida ilmiy-ma’rifiy qiymatga ega.

“Devonu lug‘otit turk” asarining hozirgi kundagi ahamiyatiga e’tibor qaratish, xalqaro doiradagi tadqiqotlarda aks ettirish lozimdir. Asar yuzasidan amalga oshirilgan tadqiqotlar statistikasi hali bu borada ko‘plab izlanishlar olib borish lozimligini ko‘rsatadi [17].

Adabiyot ezgulikka da’vat qilish, estetik didni tarbiyalash vositasidir. O‘zbekiston Prezidenti murojaatnomalarida, turli yillarda e’lon qilingan farmonlar, qarorlarida ajdodlar merosini o‘rganish, bugungi kun muammolariga aloqador qarashlarni tatbiq qilishga oid vazifalar belgilangan. Buyuk mutafakkirlar ijodiy merosini o‘rganish va targ‘ib qilishdan asosiy maqsad yosh avlodni ma’naviy barkamol shaxs sifatida shakllantirishdan iborat. Zero, yurboshimiz qayd etganlaridek, “Butun dunyoda yosh avlodning ongi va qalbi uchun kurash ketayotgan bugungi kunda biz Markaziy Osiyoning kelajagi bo‘lmish yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashimiz lozim”.

Xulosa va takliflar. “Devonu lug‘otit turk” turkologiyada atroflicha tadqiq etilgan, tilshunoslik, dialektologiya masalalari nuqtayi nazaridan o‘rganilgan. Devonning ilmiy-amaliy, ma’naviy-ma’rifiy qiymati hali to‘la ochib berilgani yo‘q. Asar adabiyotshunoslik, she’r tuzilishi, lirik janrning mavzuiy rang-barangligi, ifoda usuli, badiiy san’atlar, obrazlilik nuqtayi nazaridan yanada kengroq doirada tadqiq etishni taqozo etadi.

“Devonu lug‘otit turk”dagi she’rlarning bugungi kundagi amaliy ahamiyati monografik planda chuqur tadqiq etilishi, mavzuiy rang-barangligi va uslubiy jihatdan o‘ziga xosligi yangi misollar tahlili asosida ko‘rsatib berilishi maqsadga muvofiq.

Devonda keltirilgan she’rlarda targ‘ib qilingan milliy va umuminsoniy qadriyatlarni keng doirada ommalashtirish, yoshlar ma’naviyati bilan uyg‘unlashtirish, turkiy xalqlarning, xususan, o‘zbek xalqining asrlar silsilasida toblangan hayotiy haqiqatlarini e’tirof etish va tatbiq qilish davr taqozosidir.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. Абдулахатов Н. ва б. Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридаги лексик бирликлар тадқиқи. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2013.
2. Абдулқосимов А. Махмуд Кошғарийнинг картографик мероси / Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари ва унинг туркий халқлар маданияти ҳамда жаҳон цивилизациясида тутган ўрни. Халқаро конференция материаллари. – Самарқанд, 2002. – Б. 92-93.
3. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. IV. – Тошкент: Маънавият, 2006. – 336 б.
4. Абдурахмонов Ғ. “Девону луғотит турк”асарининг ўрганилиш тарихидан //Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2009. –№6. –Б.49-51.
5. Abbosov S. Mahmud Koshg‘ariyning geografik merosi / Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari va uning turkiy xalqlar madaniyati hamda jahon sivilizatsiyasida tutgan o‘rni. Xalqaro konferensiya materiallari. –Samarqand, 2002. – B. 102-103.
6. Boboyorov G‘. Biruni ve Kaşgarlı Mahmud’un Bazı Orta Asya Yer Adlarını Türklerle İlişkilendirmesi Üzerine // Mahmüd al-Kaşğari’nin 1000 Doğum Yıldönümü Dolaysıyla Uluslararası Divanu Luğatı’t-Turk Sempozyumu Ayırbaşım. Istanbul 2008. – S. 313-321.
7. Дадабоев Х. “Девону луғотит турк”даги туркий тилларга хос фонетик ва лексик-семантик хусусиятлар ҳақида // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. – Тошкент, 2008
8. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк (ДЛТ). I.–Тошкент: ФАН, 1960. –500 б.
9. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк (ДЛТ). II.–Тошкент: ФАН, 1960. –428 б.
10. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-Турк. Казахстанские востоковедные исследования. Перевод, предисловие и комментарии З. –А. М. Ауезовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
11. Муталлибов С. “Девону луғотит турк” ва унинг таржимаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1971. – № 5.
12. Саидбобоев З.А. Историография изучения карты мира Махмуда Кашгари // «Махмуд Кашгарлы тркология ылмыны еасландырыжыдыр» атлы Ҳалкара ылмы маслаҳаты. – Ашгабат, 2008. – С.21-22.
13. Содиқов Қ. Махмуд Кошғарий харитаси ҳақида // Шарқ филологиясининг тугун ва ечимлари. – Тошкент, 2005 – Б. 1-14.
14. Фозилов Э. Шарқнинг машҳур филологлари. Махмуд Кошғарий, Аду Ҳайён, Жамолиддин Туркий. –Тошкент, 1971.

15. Фозилов Э. Махмуд Кошғарий ва унинг девони // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1971. –№ 5. – Б. 35-36.
16. Xudoyberdiev J. Mahmud Koshg‘ariy hayoti va uning “Devonu lug‘otit turk” asarining o‘rganilishi. – Toshkent, 2010.
17. Xudoyberdiev J. Mahmud Koshg‘ariy hayoti va “Devonu lug‘otit turk” bo‘yicha yaratilgan asarlar ko‘rsatkichi. – Toshkent: Akademnashr, 2011. – 160 b.
18. Ҳасанов Ҳ. Махмуд Кошғарий. – Тошкент, 1963.

“DEVONU LUG‘OTIT TURK”NING O‘ZBEK TARJIMONLARI VA ULARNING TARJIMALARI NASHRLARI HAQIDA

Jo‘ra Ochilovich XUDOYBERDIYEV

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
katta o‘qituvchisi

E-mail: Jxudayberdi@mail.ru

Annotatsiya: Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari qo‘lyozmasi 1913-yilda Istanbul shahrida topilgan. Ushbu nusxa Muhammad ibn Abu Bakr ibn Abulfath Damashqiy tomonidan 1266-yil 1-avgustda ko‘chirib tugatilgan. Qo‘lyozma asosida asarning birinchi, ikkinchi jildlari 1915-yilda, uchinchi jildi 1917-yilda chop etilgan. Shundan keyin “Devonu lug‘otit turk” o‘zbek, turk, ozarbayjon, uyg‘ur, qozoq, ingliz, nemis, xitoy, rus, fors va boshqa tillarga tarjima qilingan. Mazkur maqolada “Devonu lug‘otit turk”ning o‘zbek tarjimonlari tomonidan amalga oshirilgan ozarbayjoncha, o‘zbekcha, ruscha tarjimalari va ularning ayrim xususiyatlari haqida ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: *“Devonu lug‘otit turk”, qo‘lyozma, chop etish, tarjimalar, ozarbayjoncha, o‘zbekcha, ruscha, Xolid Said Xo‘jayev, Solih Mutallibov, Alibek Rustamov.*

ABOUT UZBEK TRANSLATORS OF “DEVONU LUGATIT TURK” AND PUBLICATIONS OF THEIR TRANSLATIONS

Abstract: The manuscript of “Devonu Lugatit Turk” by Mahmud Koshgari was discovered in Istanbul in 1913. This particular copy was transcribed by Muhammad ibn Abu Bakr ibn Abulfat in Damascus on August 1, 1266. Utilizing this manuscript, the first and second volumes of the work were published in 1915, followed by the third volume in 1917. Subsequently, “Devonu Lugatit Turk” has been translated into a variety of languages, including Uzbek, Turkish, Uyghur, Azerbaijani, Kazakh, English, German, Chinese, Russian, and Persian. This article examines the Azerbaijani, Uzbek, and Russian translations, with a focus on the distinct features of these translations as rendered by Uzbek scholars.

Key words: *“Devonu Lugatit Turk”, manuscript, print, translations, Azerbaijani, Uzbek, Russian, Khalid Said Khojaye, Salih Mutalibov, Alibek Rustamov.*

ОБ УЗБЕКСКИХ ПЕРЕВОДЧИКАХ “ДЕВОНУ ЛУГАТИТ ТУРК” И ИЗДАНИЯХ ИХ ПЕРЕВОДОВ

Аннотация: Рукопись “Девону луготит турк” Махмуда Кошгари была найдена в Стамбуле в 1913 году. Данный список был переписан Мухаммадом ибн Абу Бакром ибн Абулфатом Дамашки 1 августа 1266 года. На основе рукописи в 1915 году были изданы первый и второй тома произведения, а в 1917 году – третий том. После этого “Девону луготит турк” перевели на узбекский, турецкий, уйгурский, азербайджанский, казахский, английский, немецкий, китайский, русский, персидский и другие языки. В данной статье представлена информация об азербайджанском, узбекском и русском переводах “Девону луготит турк”, выполненных узбекскими переводчиками, и некоторых особенностях данных переводах.

Ключевые слова: *«Девону луготит турк», рукопись, печать, переводы, азербайджанский, узбекский, русский, Халид Саид Хаджаев, Салих Муталибов, Алибек Рустамов.*

Kirish. Tarixda insoniyat taraqqiyoti bosqichlarini aks ettirgan asarlar, manbalar ko‘plab yaratilgan. Ularda insoniyat tarixi, erishgan yutuq va kashfiyotlari, kamchilik va xatolari aks etgan. Bunday asarlar, topildiqlar ma’lum bir xalqqa yoki bir hududdagi xalqlarga tegishli bo‘lishi bilan birga, butun bashariyatning ham bebaho mulki hisoblanadi. Ana shunday noyob asarlardan biri Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lugotit turk” (keyingi o‘rinlarda DLT deb beriladi) asari hisoblanadi. Unda XI yuzyillikkacha Markaziy Osiyoda yashagan ajdodlarimiz hayoti bilan bog‘liq barcha ma’lumotlar atroflicha qamrab olingan.

Mahmud Koshg‘ariy hayoti va uning DLT asarining o‘rganilishi bo‘yicha O‘zbekistonda muhim ishlar amalga oshirilganligi xorijiy davlatlardagi tadqiqotlarda e’tirof etib kelinmoqda. Ayniqsa, keyingi davrlarda A.Rustamovning DLTning rus tilidagi tarjimasining Moskvada chop etilishi [28], A.Rustamov, H.Boltaboyev, B.Isabekovlar tomonidan 2016-yilda DLTning 3 jild holida [34; 35; 36], Q.Sodiqovning 2017-yilda DLTning 1 jildda [33] nashrga tayyorlanib qayta chop etilishi o‘zbek koshg‘ariyshunosligidagi muhim ishlardan bo‘ldi.

Bugungi kunda Mahmud Koshg‘ariy hayoti va DLTning xorijlik olimlar tomonidan o‘rganilishi va ularning O‘zbekistonda amalga oshirilgan ishlar bilan mushtarak hamda o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish, yutuq va kamchiliklarini aniqlash, tegishli xulosalar chiqarib, bajariladigan tadqiqotlar yo‘nalishlarini belgilash zarur. Shuningdek, DLT asari tarjimalarining qiyosiy tadqiqiga ham katta ehtiyoj bor. Shu ma’noda, DLTning o‘zbek tarjimonlari va ularning tarjimalari nashrlari ayrim masalalariga to‘xtalib o‘tish ham muhim ahamiyatga ega.

“Devonu lug‘otit turk”ning X.S.Xo‘jayev tarjimasi va uning nashri. X.S.Xo‘jayev hayoti va faoliyati, uning DLT asarini tarjima qilishi ham tarjima qo‘lyozmasi taqdiri bilan bog‘liq turli fikrlar e’lon qilingan [2; 8; 9; 16; 17; 18; 19; 37; 40; 44; 45; 46; 51; 52; 53].

A.N.Kononovning ma’lumotiga ko‘ra, Mahmud Koshg‘ariyning DLT asarini ozarbayjon tiliga tarjima qilish bo‘yicha XX asrning 30-yillari o‘rtalarida asli o‘zbek millatiga mansub X.S.Xo‘jayev rahbarligida hay’at tuzilgan. Tarjima 1935-yilda boshlanib, 1937-yilda tugatilgan. Shu yili S.E.Malov va A.N.Kononovlar tomonidan tahrir qilingan. 60-yillarda mazkur tarjimani takomillashtirish ustida A.Demirchizoda, A.Jafar va J.Afandiyevlar ish olib borishgan va nashrga topshirilgan:

“В середине 30-х годов Азербайджанский филиал Академии наук СССР создал во главе с Х.С.Ходжаевым комиссию по переводу “Дивана” Махмуда Кашгарского на азербайджанский язык. К 1939 г. перевод был завершен и в том же году отредактирован С.Е.Маловым и А.Н.Кононовым.

В 60-х годах продолжалась работа по совершенствованию азербайджанского перевода и введению русских соответствий; эту работу выполнили известные азербайджанские филологи: А.Демирчизаде, А.Джафар, Дж.Эфендиев (работа находится в печати)” [24.4].

“Qatag‘on qilingan turkologiya” asarida A.N.Kononov noaniqlikka yo‘l qo‘yganligi qayd etilgan: “А.Н.Кононов допустил неточность, говоря о “комиссии во главе с Х.С.Ходжаевым”” [19.101].

Ushbu tarjima qo‘lyozmasi hozirda Ozarbayjon Milliy Fanlar akademiyasi Tilshunoslik institutida saqlanmoqda [14.52; 40.96].

Ozarbayjonlik olim A.Quliyev yozadi: “SSSR Fanlar akademiyasi Ozarbayjon filialining maxsus ko‘rsatmasi bilan M.Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarining tarjimasi unga topshirilgan edi. 1936-yil aprelda muallif 70-80 bosma taboq hajmida bo‘ladigan bu lug‘atning birinchi jildi tayyor bo‘lganligi, qolgan jildlar ustida ish olib borayotgani haqida ma‘lumot beradi. Xuddi shu yilda Akademiya “Asarlari”da (31-tom) X.Saidning tarjimachilik bilan bog‘liq salmoqli bir maqolasi chop etiladi.

1937-yil 1-iyunda X.Said Kabarda-Bolqor Viloyat Komitetiga – Kulukov nomiga yozgan xatida “Devon” haqida ma‘lumot beradi...

X.Said tarjimasining keyingi taqdiri nima bo‘ldi?

Bir ma‘lumotga ko‘ra, 1939-yilda “Devon” to‘liq tarjima qilingan va shu yili S.Malov hamda A.Kononov tomonidan tahrir qilingan. Hatto nashrga ham berilgan. Lekin 60-yillarda tarjima ustida yangidan takomillashtirish ishlari (A.Temirchizoda, A.Ja‘far, A.Afandiyev) olib borilgan (qarang ST.1973, № 1. 4-bet).

O‘shandan beri “Devon”ning tarjimasi har zamonda bir nufuzli “komissiyalar” tomonidan yo‘qlangan, “takomillashtirishlar” asnosida tarjimonlar ro‘yxati xiyla familiyalar ilova qilina-qilina uzayib borgan... X.Saidning nomi ro‘yxatda hamon saqlanib qolganiga hayronsan kishi” [18.24-25]

Shorasul Zunnun xotiralarida Xolid Said 1922-yildan DLT tarjimasi bilan shug‘llangani qayd etilgan: “Xolid Saidni 1921-yildan beri bilardim. U Munavvarqorining yaqin do‘sti bo‘lib, men u kishining qo‘llarida Toshkent oliy muallimlar institutida tahsil ko‘rganman. Elbek, Majid Qodiriy, Nosir Saidiylar ham Xolid Saidning shogirdlari sanaladi. Domla o‘ta zukko bo‘lib, arab, fors, o‘ris, turk, nemis, ingliz tillarini bilardilar. Davr allomalari – Asatullo Xo‘jaxonov, Shahid Ehson Musayev, G‘ozi Olim, Ashurali Zohiriy, Fitrat, Abdurahmon Sa‘diy, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Laziz Azizdodalar Xolid Saidni juda hurmat qilishardi.

Men olimni oxirgi marta 1922-yilda ko‘rgandim. Bu paytda domla “Inpros”da ishlardi. O‘shanda “Devonu lug‘otit turk”ning 1-jildini arab tilidan ozarbayjon tiliga o‘girayotganini aytgandi. Bokuga – oldingi ishlagan joyiga qaytajagini ham birrov ta‘kidlab o‘tgandi” [53].

A.Tagirzoda Xolid Said “Devon” tarjimasi bilan 1935-yildan shug‘ullanganini qayd etadi [40.96].

“Qatag‘on qilingan turkologiya” kitobining mualliflaricha, X.S.Xo‘jayevning barcha ishlari Ozarbayjon NKVDsi tomonidan yo‘qotilgan, lug‘at kontrevolyutsion asar, deb e‘lon qilingan. 1939-yilda Ozarbayjon Fanlar Akademiyasi DLTni qayta tarjima etmoqchi bo‘lib, komissiya tuzgan. Asarning tarjimonlari ham, tahrirchilari ham o‘zgargan. Akram Jafarning 1983-yil 25-dekabrda F.D.Ashninga yozgan xatidagi ma‘lumotga ko‘ra, komissiyaga P.K.Juze rahbarlik qilgan, tarjimonlar orasida Said Nizomiy, Ismixanov, A.Demirchizoda, A.Aliasqarzoda bo‘lgan, Jalol Afandiyev va M.P.Askarli tarjimini tahrir qilishda qatnashgan. 1941-yilda tarjima yakunlangan hamda S.Y.Malov va A.N.Kononovlar tomonidan tahrir qilingan. Lekin ushbu tarjimini nashr qilish maqsadga muvofiq emas deb topilgan. 1946-1947-yillarda hamda 1958-yilda tarjima qo‘lyozmasi yana chop etishga tayyorlangan, lekin nashr qilinmasdan qolgan: “Остается сказать о переводе словаря Махмуда Кашгарского. Весь труд Ходжаева погиб, уничтоженный в НКВД Азербайджана. Словарь объявлялся на следствии “контрреволюционным”, однако в 1939 г. В АЗФАН решили заново начать его перевод. Именно тогда и была создана комиссия, о которой упоминает А.Н.Кононов. Как свидетельствовал Акрем Джафар в письме Ф.Д.Ашнину от 25.12.1983, коллектив возглавил старейший Бакинский востоковед профессор П.К.Жузе; среди переводчиков были Саид

Низами, Исмиханов, А.Демирчи-заде, А.Алиаскер-заде, в редактировании участвовали Джалал Эфендиев и М.Р.Эскерли. Именно этот перевод, а не Ходжаева и редактировал А.Н.Кононов вместе с С.Е.Маловым. Новый перевод был завершен в 1941 г., но, как писал Акрем Джафар, “печатание этой книги было сочтено нецелесообразным”. В 1946-1947 гг. перевод вновь готовился к печати, но и тогда его не издали. Наконец в 1958 г., как сказано в том же письме, “вопрос об издании перевода “Дивана” опять был выдвинут, и новая редакция с учетом норм современного азербайджанского литературного языка, его новой орфографии, терминологии и т.д., была поручена А.Демирчи-заде, Акрему Джафару, Дж. Эфендиеву. В основу новой редакции положена фотокопия рукописи “Дивана”. Новый вариант был закончен, но азербайджанскому переводу словаря фатально не везло: как писал Акрем Джафар “почему он не был издан, об этом я должен написать целый роман”. В итоге первым и единственным переводом словаря в СССР стал узбекский, изданный в 1960-1963 гг. а азербайджанского (как и русского) издания нет и по сей день” [19.105-106].

DLTning ozarbayjon tiliga qilingan tarjimasi xususida asarning turkcha tarjimoni Besim Atalay to‘xtalib, SSSR Fanlar akademiyasi Ozarbayjom filiali olti yil avval Xolid Said rahbarligida bir tarjima komissiyasi tuzib, ish boshlagani, ular tarjimani amalga oshirish uchun dastur tuzib, namunalarini e‘lon qilishganini qayd etib o‘tgan. Tarjimaning kamchiligi sifatida “Lotin harflari bilan yozilgan ushbu namunalarning yozilishi xato bo‘lganligi ko‘rinmoqda. So‘zlar hoqoniya turkchasi – eski koshg‘ar tilida yozilish o‘rniga bugungi Turkiston xalqi shaharlari aholisining jonli so‘zlashuv tiliga moslab yozilgan”, degan fikrni bildirgan [3.XXXI].

Bizningcha, Besim Atalayning ushbu fikri munozaralidir. Chunki Mahmud Koshg‘ariyning o‘zi asardagi so‘zlarni turkiy qabilalar yashayotgan hududlardan yillar davomida to‘plagan, ularning til xususiyatlarini tahlil qilgani, tillarning eng kichik farqli jihatlariga ham jiddiy e‘tibor bergani, natijada bu tillarni juda yaxshi o‘rgangani, puxta tartibga solganini urg‘ulab o‘tgan. U yozadi: “Men turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chigillar, yag‘molar, qirqizlarning (qirg‘izlarning) shaharlarini, qishloq va yaylovlarini ko‘p yillar kezib chiqdim, lug‘atlarini to‘pladim, turli xil so‘z xususiyatlarini o‘rganib, aniqlab chiqdim. Men bu ishlarni til bilmaganligim uchun emas, balki bu tillardagi har bir kichik farqlarni ham aniqlah uchun qildim... Ularga shuncha diqqat qildimki, turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chigillar, yag‘molar va qirqiz qabilalarining tillari butunlay dilimga jo bo‘ldi. Ularni har tomonlama puxta bir asosda tartibga soldim” [30.44]. Koshg‘ariyning yozishicha, asarga faqat iste‘molda bo‘lgan so‘zlargina kiritilgan: “Men iste‘moldagi so‘zlarnigina berdim, iste‘moldan chiqqanlarini tashladim” [30.46].

DLTdagi so‘zlarni Turkiston hududida yashayotgan, xususan o‘zbek shevalari bilan qiyoslab o‘rganilganda ko‘pchilik so‘zlar o‘zbek adabiy tilida, o‘zbek shevalarida mavjudligini kuzatish mumkin. Shu ma‘noda, Besim Atalayning “So‘zlar hoqoniya turkchasi – eski koshg‘ar tilida yozilish o‘rniga bugungi Turkiston xalqi shaharlari aholisining jonli so‘zlashuv tiliga moslab yozilgan”, degan qarashi ilmiy jihatdan asoslanmagan. Bu muammoga DLTdagi aniq dalillar bilan mavjud shevalardagi so‘zlarni solishtirib, xolis tahlil qilish orqali aniqlik kiritish mumkin.

X.S.Xo‘jayevning 1937-yilining 1-iyunida Qabarda–Bolqor viloyati qo‘mitasiga – Kumikovga yozgan xatida tarjimani X.S.Xo‘jayevning o‘zi 1935-yil 1-sentabrda boshlab 1937-yilning aprelida tugatgani, hozirda uni nashrga tayyorlash bilan bandligi hamda tarjima matnini mashhur sharqshunos I.Krachkovskiy va taniqli turkolog S.Malovlarga tahrir ettirmoqchi bo‘lganligi aniq qayd etilgan:

“Письмо Ваше от 4/III 37 г. получил и с большим удовлетворением прочел его. Извиняясь за поздний ответ, сообщаю для Вашего сведения следующее:

Единственный экземпляр труда Махмуда Кашгарского найден в Стамбуле и там размножен.

1. Я приступил к переводу и переработке этого труда с 1-го сентября 1935 года и закончил его в апреле месяце с.г.

2. В настоящее время я занят подготовкой к печати этого труда и к 1-му июля с.г. надеюсь препроводить редакторам в Ленинград академику Крачковскому и профессору Малову.

3. В. АзФАНе имеется только один экземпляр этого труда и поэтому не могу послать такового. Для ознакомления же Вас с характером и содержанием этого труда посылаю Вам свою статью по этому вопросу.

4. Проездом в Ленинград (25 июня) я с удовольствием могу сделать остановку в Нальчике и сделать подробное сообщение, если Вас будет желание и интерес по подробнее ознакомиться с содержанием этой книги в связи с отношением этой книги к кумыкскому и карачаево-балкарскому языкам. Заранее прошу известить меня об этом.

Заканчивая свое письмо, выражаю свою готовность быть всячески полезным Вам в этом деле.

Ходжаев Ч.С.» [19.102-103].

X.S.Xo‘jayev 1935-yil 19-noyabrda yozgan hisobotida tarjima taxminan 70-80 bosma taboq bo‘lib, birinchi marotaba tarjima qilingani, SSSR Fanlar akademiyasining Ozarbayjon filiali topshirig‘i bilan nashrga tayyorlanayotgani, I jild tayyor bo‘lib, qolgan jildlari nashrga tayyorlanayotgani va o‘zining Koshg‘ariy haqidagi maqolasi berilayotganini qayd etgan. Mashinkada ko‘chirilgan ushbu 11 sahifali maqola X.S.Xo‘jayevning qiziga taqdim etilgan [19.101].

Ushbu masalalarga DLTning X.S.Xo‘jayev tarjimasi nashr qilinishi va undagi materiallar oydinlik kiritadi [8]. Asarga Ozarbayjon Milliy Fanlar Akademiyasining prezidenti Isa Habibbayli o‘ng so‘z yozgan. [8.5-14]. Olim DLTning X.S.Xo‘jayev tomonidan amalga oshirilgan tarjima lotin alifbosidagi ilk tarjima ekanligini urg‘ulagan.

Asarni tartiblagan, kirish va sharhlar muallifi Ozarbayjon Milliy Fanlar Akademiyasi Nizomiy nomidagi Tilshunoslik instituti direktori, professor Nodi Mammadali. Ilmiy muharrir Turk Tili Qurumi boshlig‘i professor Osman Mert.

Nodir Mammadalining “Kirish”ida Mahmud Koshg‘ariy, uning DLT asari, yozilgan davri, DLTning tadqiq qilinishi tarixi, Xolid Said Xo‘jayev va DLT, Xolid Said Xo‘jayevning tarjimasi, tarjima qo‘lyozmasining taqdiri bilan bog‘liq masalalarni tahlil qilingan [8.15-65].

N.Mammadalining yozishicha, 2021-yilda Tilshunoslik institutiga direktor etib tayinlanganining ilk kunlaridan akademik Isa Habibbaylining tashabbusi bilan X.S.Xo‘jayev tarjimasi qo‘lozmasini izlab topish harakati boshlangan. 2023-yil 19-yanvar kuni X.S.Xo‘jayev tarjimasi qo‘lozmasi topilgan.

Qo‘lyozma o‘sha davr lotin alifbosida sariq rangli qog‘ozga mashinkada yozilgan, turli bo‘yoqlarda tahrir qilinganligi uchun hech kimning diqqatini tortmagan, kutubxona kartotekalarida ham qayd etilmagan. 2016-yili kutubxonaga yangi direktor lavozimiga tayinlangan Sevil Zulfiqorova yo‘qotiladigan yoki makilaturaga topshiriladigan bog‘lamlarni institutga topshirgan. Shularning ichida DLTning Xolid Said Xo‘jayev tomonidan qilingan tarjima qo‘lyozmasi ham bo‘lgan.

315 sahifalik birinchi jildni S.Y.Malov va A.N.Kononov 1939-yil 16-mayda tahrir qilib bo‘lganliklari haqida rus tilida qayd etilgan: “Все 315 стр. отредактировали научн. редакторы

чл-кор. Ан СССР проф. Сер.Малов, А.Кононов” [8.44-45]. Hatto bu yerda taniqli ozarbayjon olimlari tarjimonlar sifatida ko‘rsatilgan: “ПЕРЕВОДИЛИ: 1. Профессор П.К.Жузе 2. А.Алескерзаде 3. Ф.Исмиханов 4. А.Демирчизаде РЕДАКТОРЫ: Профессор С.М.Малов” [8.46]. Isa Habibbaylining taxmin qilishicha bu A.N.Kononov va S.Y.Malovlarning ilovalaridir. Chunki yuqorida qayd etilgan olimlarning na shaxsiy qaydlarida, na ilmiy ishlarida DLTni tarjima etganliklari haqida biror qayd uchramaydi. [8.46-47]. Undan tashqari, tarjimonlar sifatida ko‘rsatilgan Mirza Askarli va R.K.Juze qo‘lyozmani tahrir etganlari haqida qayd etilgan: “315 sahifadan iborat ozarbayjoncha tarjimani arabchasi bilan muqoyasa etib tahrir etdik. Tahrirchilar: M.Askarli va Juze. 25.IV.1940” [8.47].

DLT tarjimasi qo‘lyozmasini turli davrlarda turli olimlar tomonidan tahrir qilingani haqida qo‘lyozmaning o‘zida rus va ozarbayjon tillarida qayd etilgan: “Стр. 316-630 отредактировали научн. редакторы проф. Сер. Малов, А.Кононов. Баку, 1 авг., 1939”. “316 sahifadan 630-sahifaga qadar ozarbayjoncha matnini arabchasi bilan qiyoslab tahrir etdik. Tahrirchilar: 1. M.Askarli 2. Juze”. “Стр. 631-861 отредактировали проф. Сер. Малов, А.Кононов. 16. VIII.39”. “631-861-sahifaga qadar arabcha matni bilan tarjimai va leksikografik jihatdan tahrir etildi. Tahrirchilar: N.Askarli va boshqa tahrirchilarning imzosi. 20.V.1940. Kech soat 10”. “1-861-sahifalarni arabcha matni bilan birlikda yana lug‘atni tahrir etdik. 27.XII.1946-yil. Tahrirchilar: Ask M.R. (Askarli M.R.), Afandiyev C., Xalifazoda” [45-51].

Tarjima qo‘lyozmasini tahrir etganlar tomonidan qilingan ushbu qaydlar va boshqa materiallar DLTning ozarbayjon tiliga qilingan tarjimasi X.S.Xo‘jayev tomonidan amalga oshirilganini isbotlaydi.

64-65-sahifalar orasida DLT ozarbayjon tilidagi tarjimasi qo‘lyozmasining 16 betlik rangli rasmi namuna sifatida berilgan. Undan tarjima qo‘lyozmasi qay shaklda tahrir qilinganini bilish mumkin.

67-72-betlarda Xolid Said Xo‘jayevning SSSR Fanlar akademiyasi Ozarbayjon filiali nashrida, “Sovetskaya turkologiya” jurnalining 1988-yil 3-sonida qayta e‘lon qilingan rus tilidagi maqolasi ozarbayjon tiliga tarjima qilib berilgan.

75-544-betlarda DLTning tarjimasi berilgan.

DLTdagi maqolalar bosh so‘zlari rus tiliga ham tarjima qilingan, har bir maqola raqamlangan.

Nodir Mammadli tomonidan yozilgan “Kirish”da ayrim aniqlashtirilishi kerak bo‘lgan o‘rinlar ham bor. Masalan Istanbul kutubxonasida saqlangan DLTning asl nusxasi asosida Kilisli Rifat 1917-yilda arab yozuvida nashrga tayyorlagani haqida ma‘lumot berilgan [8.31]. Aslida Kilisli Rifat nashri hijriy 1333-1335, milodiy 1915-1917-yillarda amalga oshirilgan [14.48; 45.192; 46.84]. 2. Kilisli Rifat DLT qo‘lyozmasining arab alifbosidagi faksimilesini 3 jildda nashr qilgani yozilgan, lekin bu faksimile bo‘lmasdan, davlat bosmaxonasi orqali chop etilgani, chop etish jarayoni bilan bog‘liq vujudga kelgan muammolar, ularning bartaraf etilishi haqida Kilisli Rifat xotiralarida atroflicha yoritilgan [23.186-187].

22 daftar hajmida bo‘lgan bu asar Maorif Nozirliги tomonidan 120 liraga sotib olingani, Turkiya Respublikasi e‘lon qilingandan keyin Otaturkning ko‘rgatmasi bilan lotin alifbosida nashr etish uchun Chanqaya saroyiga keltirilgani, ammo daftarlar noma‘lum sabablarga ko‘ra yo‘qolgani qayd etilgan [8.32]. Amalda Kilisli Rifat 22 daftardagi matnni chop ettirmagan. U Ali Amiriy topgan asar qo‘lyozmasini tartiblab, betlarini qo‘yib, ayrim o‘chib ketgan, o‘qilishi qiyin bo‘lgan so‘zlarni tiklagan va nashrga tayyorlagan. 22 daftardagi matn esa Kilisli Rifat tomonidan DLTning turk tiliga qilingan birinchi tarjima qo‘lyozmasi edi. U bu haqda shunday yozadi: “Kitobni bir

tarafdan tartiblab yozganim, ikkinchi tarafdan matbaada vaqtdan yutqazganim uchun asarni tarjima qilishga vaqt topa olmagan edim. Kitob bosilib chiqqanidan keyin fursat topib, asar tarjimasi bilan shug‘ullandim. Tarjimani bitirdim. 22 daftar bo‘ldi” [4; 23.187]. Ushbu daftarlar sotib olingandan keyin tarjima hay‘atiga ko‘rib chiqish uchun yuborilgan. Tarjima hay‘ati tugatilgandan keyin esa daftarlar universitet kutubxonasiga berilgan.

Keyinchalik DLTni Kilisli Rifatga tarjima qildirishmoqchi bo‘lishadi va unga go‘yoki o‘z daftarlarini pochta orqali yuborishadi. Bu haqda Kilisli Rifatning o‘zi shunday xotirlaydi: “Ko‘rib chiqdim. Bu daftarlardagi tarjima mening daftarlarimdan ko‘chirib olingan. Faqat o‘ta tajribasiz yoki bir necha kotib tomonidan boshdan oxirigacha xatolar bilan birga satrlar, hatto, sahifalar tashlab yozilgan edi. Buni ko‘rib tarjimaning qanday holga tushganiga achindim” [23.189-190].

Kilisli Rifat xotiralaridagi ma‘lumotga ko‘ra, ushbu daftarlarni Turk tili qurumining birinchi rahbari bo‘lgan Samihbeydan Otaturk so‘rab oldirgan, u yo‘qolmagan. Samihbey Kilisli Rifatga shunday ma‘lumot bergan: “Men daftarlarni olib kotiblarga berdim. Bir suratini ham oldirdim. Daftarlaringizning aslini G‘ozi posho hazratlariga taqdim etdim. G‘ozi posho hazratlari mendan “Sizda bu daftarlarning bir surati bormi?” deb so‘radilar. Men ham “bor” dedim. “Unday bo‘lsa, bu daftarlar meniki bo‘lsin. Men ora-sira o‘qiyman”, dedilar. Sizning daftarlaringiz G‘ozi posho hazratlarining shaxsiy kutubxonalarida. Tabiiyki, ularni qidirmaysiz, dedi” [23.190].

“Kirish”ning 34-betida “Devon”ning ruscha tarjimasi 1969-yilda V.M.Nadelyayev, D.M.Nasilov, E.R.Tenishev va A.M.Shcherbakning redaktorligi bilan Leningradda nashr qilingan” [34], degan ma‘lumot keltirilgan va A.N.Kononovning maqolasiga (Кононов А.Н. Изучение “Дивану лүгат ит-түрк” Махмуда Кашгарского в Советском Союзе // Советская тюркология. –Баку. 1973. № 1. –С. 3-6) havola berilgan. Kononovning ko‘rsatilgan maqolasida esa bunday ma‘lumot yo‘q.

“Devonu lug‘otit turk”ning S.Mutallibov tarjimasi va uning nashrlari. XX yuzyillikning qirqinchi yillari boshlaridan DLTni o‘zbek tiliga tarjima qilish ustida Solih Mutallibov ishlay boshlaydi. Olimning tarjimasi 1960-1963-yillar orasida Toshkentda “Fan” nashriyotida 3000 nusxada chop etilgan [30; 31; 32]. Asar A.K.Borovkov, G‘A.Abdurahmonov, O.Usmonov, T.Salimov, X.Komilov, J.Tojiboyev, U.Karimovlarning katta yordam va maslahatlari, Til va adabiyot institutining direktori lavozimida ishlagan A.Qayumovning g‘amxo‘rligi, shuningdek, I.Qo‘chqortoyev, H.Nizomov, M.Turobova, G‘.Karimov, R.Baxtiyorova, G‘.Salomov, S.Nizomiddinova, S.Ferdouslarning nashrga tayyorlashda qunt bilan ishlaganliklari, H.Sulaymonovning arabcha matnlar ustiga zeru zabar qo‘yishdagi xizmatlari bilan chop etilgan.

Asarning birinchi jildida S.Mutallibovning “XI asr buyuk filologlari va ularning noyob asarlari” nomli katta hajmli maqolasi [30.7-39], DLTning muqaddimasi [30.43-69], lug‘at [30.70-482], qabila va shaharlar, ayrim joy nomlari haqidagi izohlar [30.485-492] berilgan.

2-jildida S.Mutallibovning “So‘z boshi o‘rnida” nomli maqolasi [31.5-7], lug‘at [31.9-421], jildning oxirida “Devon”da qabilalar masalasi [31.422-424], “Jikil qabilasi” [31.425-426], “Tot” [31.427] maqolachalari joy olgan.

DLTning 3-jildida tarjimonning “Bir necha so‘z” nomdagi maqolasi [32.5-7], lug‘at [32.8-453], oxirida “Izohlar” [32.454-457], “Qabilalar haqida”gi [32.458-461] ma‘lumotlar keltirilgan.

DLTning o‘zbek tilidagi tarjimasi mutaxassislar tomonidan yuqori baholangan, munosabat bildirilgan [24; 25; 41; 44; 45; 46; 50]. DLTni ozarbayjon tiliga tarjima qilgan Ramiz Askar S.Mutallibov tarjimasining ahamiyati va sifati haqida shunday yozgan: “Asar olimlar va keng kitobxonlar tomonidan kata rag‘bat ko‘rdi, uzoq yillar davomida sovet turkologlari orasida yagona

manba bo‘lib xizmat qildi, oxirgi jildi 40 yil oldin nashr qilinganiga qaramasdan, bu tarjima hanuz “Devonu lug‘otit turk”ning eng go‘zal tarjimalaridan biri bo‘lib qolmoqdadir” [13.33-44].

Ozarbayjon Milliy fanlar akademiyasining prezidenti, akademik Isa Habibbayli S.Mutallibov tarjimasini “Devonu lug‘ot-it-turk” kitobini sovet hokimiyati davrida, 1967-yilda Solih Mutallibov tomonidan o‘zbek tiliga tarjima etilib Toshkentda chop etilishi faqat ilmiy jihatdan emas, ijtimoiy-siyosiy jihatdan ham juda ahamiyatli hodisadir, buyuk fidokorlik namunasidir” [2.5-9], deb baholagan.

DLTni uyg‘ur tiliga tarjima qilganlar esa S.Mutallibov tarjimasi haqida shunday yozishgan:

“Toshkentda, 1960-yildan e’tiboran “Devonu lug‘at-it-turk”ning Solih Mutallibov tarafidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan nusxasi nashr qilina boshlandi. Bu tarjimon o‘zbek tiliga tarjima qilishda “Devonu lug‘at-it-turk”ning 1933-1935-yillari Istanbulda bosilgan bosma nusxasini asos qilib va Besim Atalayning turkcha tarjima nusxasidan to‘liq foydalangan. O‘zbek tilidagi bu tarjima nusxasining I jildiga Solih Mutallibov “XI asrning buyuk filologlari va ularning noyob asarlari” degan mavzuda uzun maqola, II jild boshiga “So‘zboshi o‘rnida” deb kirish so‘z bergandan boshqa, oxiriga yer, qabila, shaxs nomlari va ayrim so‘zlar haqida birmuncha izohlar bergan. S.Mutallibov o‘zining bu maqola va izohlarida Mahmud Koshg‘ariyning o‘zini o‘zbek va uning asarini faqat o‘zbek tilining namunasi deb “isbotlash”ga noo‘rin aqliy kuch sarf qilgan. “Devonu lug‘at-it-turk”ning morfologik, dialektologik, leksikologik va grammatik tarafidan puxta tekshirib, uning asos qilingan tilini “uyg‘ur tili” deb hukm chiqargan Brokelmann va boshqalarni ayblagan. Bundan tashqari, S.Mutallibov ba’zi “qadimgi turkiy ibora”larni yaxshi tushunmaganligi, ba’zi so‘zlarning arabcha izohini yaxshi farq etolmaganligi uchun, birmuncha joylarda xatolikka yo‘l qo‘ygan” [1.46-47].

Ushbu fikrlarda aniqlik kiritish zarur bo‘lgan o‘rinlar bor.

1. “Tarjimon o‘zbek tiliga tarjima qilishda “Devonu lug‘at-it-turk”ning 1933-1935-yillari Istanbulda bosilgan bosma nusxasini asos qilib va Besim Atalayning turkcha tarjima nusxasidan to‘liq foydalangan” degan jumladagi DLTning Istanbulda bosilgan nusxasi 1933-1935-yillarda emas, hijriy 1333-1335, milodiy 1915-1917-yillar ekanligi ko‘plab ilmiy ishlarda qayd etilgan. Solih Mutallibov u haqda shunday ma’lumot bergan: “Biz o‘z tarjimamizda (Devon tarjimasida) Istanbulda bosilgan bosma nusxa asosida ish ko‘rdik. Bosma nusxa katta hajimli uch tomlikdir.

I tom – 436 bet, II tom – 294 bet, III tom - 333 bet. I – II tomlar hijriy hisobda 1333-yilda, III tom 1335-yilda bosilgandir. Bu qimmatli asarni bostirish qanchalik muhim bo‘lsa, bu ishda u yagona nusxaning butun xususiyatlarini to‘la berish, zarur o‘rinlarni izohlash va nihoyat ehtiyotkorlik bilan ish olib borish shuncha muhim va zarur edi. Lekin bosma nusxada bu asosiy qoida unutilgan. Biz o‘z tarjimamizni Basim Atalay nusxasiga solishtirib katta foyda oldik” [30.27-28]. S. Mutallibov keyinroq DLT tarjimasini Brokelman va Basim Atalay tarjimalariga qiyoslagani haqida ma’lumot bergan [30.37]. Bosma nusxadagi xatolik va kamchiliklar haqida T.A. Borovkov ham o‘z tadqiqotlarida to‘xtalib o‘tgan [20; 21.133-135.]

2. “S. Mutallibov o‘zining bu maqola va izohlarida Mahmud Koshg‘ariyning o‘zini o‘zbek va uning asarini faqat o‘zbek tilining namunasi deb “isbotlash”ga noo‘rin aqliy kuch sarf qilgan” gapidagi fikr ham to‘g‘ri emas. S. Mutallibov qayd etilgan maqola va izohlarida “Mahmud Koshg‘ariy o‘zbek, uning asari faqat o‘zbek tili namunasi” degan fikr uchramaydi. O‘zbek adabiy tili, tarixiy asarlari hamda shevalaridagi aniq dalillar asosida “XI asr yozma yodgorliklari til faktlarining asosiy qismi hozirgi o‘zbek tilida barqarordir” [30.35-37]. “Devondagi ko‘pchilik

soʻzlar hozirgi oʻzbek adabiy tilida mavjud boʻlsa ham, baʼzilari faqat ayrim dialektlarda yoki qadimgi klassik adabiyotlarda saqlanib qolgan” [31.6.], degan xulosani bergan.

“Turkiy soʻzlar devoni” (“Devonu lugʻoti-t-turk”)ning Alibek Rustamov, Hamidulla Boltaboyev va Baxtiyor Isabekov nashri. Ushbu nashr “Mumtoz soʻz” nashriyotida 300 nusxada chop etilgan. Tarjimon Solihqori Mutallibov. Asarning I jildini Alibek Rustamov va Hamidulla Boltaboyev nashrga tayyorlagan. Masʼul muharrir Hamidulla Dadaboyev, ilmiy muharrir Baxtiyor Isabekov. Taqrizchilar Abdulhamid Nurmonov, Baxtiyor Abdushukurov.

Hamidulla Boltaboyevning “Ilmi adab ibtidosi” nomli maqolasi [34.3-18], “Ushbu nashrda qoʻllanilgan transkripsiya va belgilarga izohlar” [34.1920], “Devon”ning matni [34.21-345], S.Mutallibov nashrining 483-499-betlaridagi “Izohlar”i, “Ilovalar” berilgan.

DLTning xos xususiyati haqida shunday fikrlar bildirilgan: “Mahmud Koshgʻariy oʻlmas asarining mazkur nashri Solihqori Mutallibov domlaning tarjimasini va nashriga asoslangan holda tayyorlandi va izohlari, asosan saqlandi. Shu bilan birga “Devon”ning qoʻlyozma nusxasi bilan solishtirish natijasida ayrim oʻzgarishlarni amalga oshirishga toʻgʻri keldi. A.Rustamov S.Mutallibov tarjimasini asliyat bilan solishtirib, matnda tushirib qoldirilgan jumla, soʻz va iboralar hamda harflarni tikladi... S.Mutallibov nashrida arab tilida kelgan oyati karima, hadis va ayrim sheʼrlarning oʻqilishi va tarjimasini berilmagan edi, ularning kirill yozuvidagi transliteratsiyasi bilan birga tarjimasini ham ushbu nashrda keltirildi...

“Devon”ning 1-jildi A.Rustamov tomonidan umumiy tahrir qilindi va nashrga tayyor boʻlganidan soʻng f.f.n. B.Isabekov matnini Olmaota nashri va V.Radlov tarjimasini bilan solishtirib chiqdi va zarur oʻzgarishlarni qayd etib, ularni izohlarda (B.I. tarzida) koʻrsatib bordi. Shuningdek matnini qayta tahrirdan oʻtkazdi va tarjimadagi ayrim saktaliklarni isloh qilishga muvaffaq boʻldi” [34.16-17].

II jild. Tarjimon Solihqori Mutallibov. Hamidulla Boltaboyev va Baxtiyor Isabekov nashrga tayyorlagan. Masʼul muharrir Hamidulla Dadaboyev, ilmiy muharrir Mahkam Mahmudov. Taqrizchilar Nizomiddin Mahmudov, Abdulhay Sobirov.

S.Mutallibov nashrining 5-7-betlarida berilgan “Bir necha soʻz” nashrning 299-300-betlarida, S.Mutallibov nashrining 5-7-betlaridagi izohlar 296-298-betlarda keltirilgan.

Nashrning Hamidulla Boltaboyev tomonidan yozilgan “Nashriyotdan: ikkinchi jild nashri haqida” nomli maqola 3-5-betlarda keltirilgan. Unda nashrning ayrim oʻziga xos xususiyatlari shunday qayd etilgan:

“Asliyat bilan solishtirish natijasida matnda tushirib qoldirilgan jumla, soʻz va iboralar hamda harflar tiklandi. Asl nusxaning sahifa raqamlari (42) tarzda matn orasiga qoʻyib chiqildi (asl nusxa sahifalanmagani uchun varaqlar boʻyicha emas, sahifalar boʻyicha raqamlandi). S.Mutallibov nashrida arab tilida kelgan oyati karima, hadis va ayrim sheʼrlarning oʻqilishi va tarjimasini berilmagan edi, ularning kirill yozuvidagi transliteratsiyasi bilan birga tarjimasini ham ushbu nashrda keltirildi” 7-bet “Devon...”ning 2-jildi H.Boltaboyev tomonidan umumiy tahrir qilindi va va f.f.n. B.Isabekov matnini Olmaota nashri va “Деревнетюркский словарь” bilan solishtirib chiqdi va zarur oʻzgarishlarni qayd etib, ularni izohlarda (B.I.) tarzida koʻrsatib bordi. Shuningdek matnini qayta tahrirdan oʻtkazdi va tarjimadagi ayrim saktaliklarni isloh qilishga muvaffaq boʻldi” [35.4].

“Mahmud Koshgʻariy tomonidan tuzilgan “Musulmon olami xaritasi” 1-jildning ichki muqovasi (forzats)ida berilgani uchun mazkur jildga xaritaning rus tilidagi tarjimasini nusxasi Olmaota nashridan olib, ilova qilindi” [35.5].

7-243-betlarda “Devon” matni, 244-278-betlarda S. Mutallibovning “XI asr buyuk filologlari va ularning noyob asarlari” maqolasi, shuningdek, “Devon”da qabilalar masalasi” (278-283-betlar), “Ba’zi qabilalar haqida” (283-286-betlar) maqolalari joy olgan.

III jild. Tarjimon Solihqori Mutallibov. Hamidulla Boltaboyev va Baxtiyor Isabekov nashrga tayyorlagan. Mas’ul muharrir Hamidulla Dadaboyev, ilmiy muharrir Mahkam Mahmudov. Taqrizchilar Nizomiddin Mahmudov, Samixon Ashurboyev. DLTning matni 3-295-betlarda, S. Mutallibovning izohlari (296-298-betlarda) hamda “Bir necha so’z” (299-300-betlar) maqolasi berilgan [36].

“Turkiy so’zlar devoni” (“Devonu lug’oti-t-turk”)ning Qosimjon Sodiqov nashri. Ushbu nashr Solih Mutallibov tarjimasida asosida qayta ishlangan, to’ldirilgan, o’zgartirishlar kiritilgan. Nashrga tayyorlovchi Qosimjon Sodiqov. Mas’ul muharrir Ne’matulloh Ibrohimov. Tahrir kengashi Alibek Rustamiy, Erkin Vohidov, Nurislom To’xliyev, Zokirjon Oripov. Taqrizchilar Azizxon Qayumov, Salimaxon Rustamiy.

Nashrni tayyorlashda asar qo’lyozmasiga tayanilgan. Turkshunoslikda o’sha davr tiliga bo’lgan yangicha qarashlar, asarning so’nggi yillardagi talqinlari inobatga olingan, avvalgi nashrda yo’l qo’yilgan kamchiliklar tuzatilgan, tushib qolgan o’rinlar tiklangan. Asarda so’zlarni izohlash uchun berilgan misollar qo’lyozmaga solishtirilib, transkripsiyaga qayta o’girib chiqilgan. Arabcha matndagi kishi, joy, suv otlari, tilshunoslikka oid arabcha atamalar transkripsiyada berilgan [33.10].

Qosimjon Sodiqov S.Mutallibov nashridagi Toshkentning eski nomi yangilish o’qilgani va u aslida qanday bo’lishi kerakligi haqida shunday yozadi: “Masalan Toshkentning eski nomi **Tärkän** deb yangilish berilgan. Nashrda shunday:

Tärkän – Shosh [Toshkent]ning ismi. Uning asli **Taş kand** bo’lib, toshdan qurilgan shahar demakdir (I tom, 414-b.).

Aslida Toshkentning **Tärkän** degan oti bo’lmagan. Lug’atdagi so’z **terkin** dir; u “to’plangan, yig’ilgan” degani. Lug’atda bu so’z **Taşkän** so’z maqolasidan avval berilgan bo’lib, **Taşkän** ga bog’liqligi yo’q. Arabcha “To’plangan har narsaga ham **terkin** so’zi qo’llanadi” jumlasida **terkin** so’zi jumla yakunida turadi. Tarjimada esa ana shu so’z keyingi **Taşkän** bilan bog’liq jumlagi qo’shib yuborilgan.

Buning qo’lyozma bo’yicha tuzatilgani shunday bo’ladi:

[**terkin** (**terkin**)] **terkin sü** to’plangan askar. To’plangan har narsaga ham **terkin** so’zi qo’llanadi.

Taşkän (**Tashkan**) – Šaš ning oti. Uning asli **Taşkend** bo’lib, “to’shdan qurilgan shahar” demakdir. **Abu Bakr Qaffāl Šašī** shu shaharda tug’ilib o’sgan (111 b)” [33.10-11].

DLTning Qosimjon Sodiqov nashrida maqolachalarda so’zlarni izohlash uchun berilgan namunalarning arab yozuvidagi matnlari berilmagan.

“Devonu lug’otit turk”ning Alibek Rustamov tarjimasida va uning nashri. A.Kononov 1973-yilda Alibek Rustamov DLTni ruschaga tarjima qilib yakunlagani va u yaqin bir-ikki yil ichida nashr etilishi haqida yozgan edi: “Одной из первоочередных задач, стоящих перед советской тюркологией, является перевод “Дивана” на русский язык. Данная задача успешно решается: узбекский филолог А. Рустамов завершил перевод этого памятника на русский язык; причем его перевод основывается на микрофильме с рукописи “Дивана”, хранящейся в Стамбуле в Millet Kütüphanesi, так как издание Килисли Рифата, которому тюркологи обязаны первым типографским воспроизведением “Дивана”, грешит

некоторыми ошибками. Следует надеяться, что перевод А.Рустамова будет издан в ближайшие два-три года”. [24.6]

A.Rustamov DLTni Istanbuldagi Millat kutubxonasida saqlanayotgan yagona qo‘lyozma mikrofilmi asosida tarjima qilgan. Shuningdek tarjima jarayonida Kilisli Rifat nashridan, o‘zbek tilidagi S.Mutallibov, turk tilidagi Basim Atalay, nemis tilidagi K.Brokelmann tarjimalaridan ham foydalangan. A.Rustamov Kilisli Rifat tomonidan tushirib qoldirilgan so‘zlarni, ba’zi so‘zlarning o‘qilishida yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni aniqlagan, S.Mutallibov, Basim Atalay, K.Brokelmann tarjimalaridagi xatoliklarni to‘g‘rilagan.

A.Rustamov tarjimasining I jildi 2010-yilda Moskvadagi “Vostochnaya literatura” nashriyotida chop etilgan. Uni turkshunos olim I.V.Kormushin tahrir qilgan. Ushbu nashrning 15-20-betlarida I.V.Kormushinning “So‘z boshi”si va 21-52-betlarida “Kirish”i berilgan.

“Kirish”da “Devon” qo‘lyozmasining topilishi, 1915-1917-yillarda Kilisli Rifat tomonidan chop etilishi, K.Brokelmann, Basim Atalay va S.Mutallibovlarning tarjimalari, “Qadimgi turkiy til lug‘ati”ning nashr qilinishi va bu nashrlar ruscha tarjimaga turtki bo‘lganligi haqida keng ma’lumot berilgan.

I.V.Kormushin DLT ruscha tarjimasining amalga oshirilishi, uning ishtirokchilari, tarjima qo‘lyozmasining qayta-qayta tahrir etilishiga ham to‘xtalib o‘tgan. Uning yozishicha, sobiq ittifoq Fanlar akademiyasi DLTning ruscha tarjimasiga rahbarlik qilishni akademik Andrey Nikolayevich Kononovga topshirgan. Shuningdek, tahrir hay‘atiga professor Nikolay Aleksandrovich Baskakov, professor Viktor Vasilevich Reshetov, “Nauka” nashriyotining tahririyat mudiri Sergey Sergeyevich Selniker, mazkur nashriyot tahrirchisi Yevgeniy Aleksandrovich Potseluyevskiy kiritilgan.

Asarni tarjima qilish o‘zbek olimi Alibek Rustamovga topshirilgan. 1979-yilda tarjima tugallanib, “Nauka” nashriyotining sharq adabiyotlari tahririyatiga chop etish uchun topshirilgan. Tarjima qo‘lyozmasi 1215 bet bo‘lib, uning boshida Alibek Rustamov tomonidan yozilgan “Tarjimondan” degan tarjima jarayoni haqidagi ma’lumot, A.N.Kononovning kirish maqolasi bo‘lgan. 1980-yilda Y.A.Potseluyevskiyning DLT tarjimasini chop etish haqidagi ichki taqrizi olingan.

1980-yillarning boshida DLTning uyg‘ur [10; 11; 12] va ingliz [5; 6; 7] tillaridagi tarjimalari nashr etilgan. Lug‘atning ingliz tilidagi tarjimasida oldingi nashrlardan farqli o‘laroq, anchagina so‘zlarning yozilishiga tahrir kiritilgan. Shu bois asarning ruscha tarjimasini qo‘lyozmasini ingliz tilidagi tarjima bilan solishtirib chiqish va shu asosda tahrir qilish lozim bo‘lgan. Bu ish I.V.Kormushin va Y.A.Potseluyevskiyga topshirilib, uning tahriri 1990-yilgacha cho‘zilgan. 1990-yillardagi siyosiy va iqtisodiy jarayonlar DLTning ruscha tarjimasini chop etilishini orqaga surgan.

I.V.Kormushin “Kirish”da “Devon”ning yozilish sabablari, Mahmud Koshg‘ariyning tug‘ilishi va dafn qilingan joyi to‘g‘risidagi farazlar, olimning kelib chiqishi va tug‘ilgan sanasi haqida, hayoti, DLTning yozilish bosqichlari, asl nusxa va ko‘chirilgan nusxa taqdiri, asarda tillarni qayd etish tamoyillari kabi masalalarni ham tahlil etgan.

DLTning ruscha tarjimalari tarixini kuzatadigan bo‘lsak, hozirgacha bu borada anchagina ishlar amalga oshirilganini ko‘rish mumkin. S.Y.Malov 1926-yilda asardagi she’riy parchalarning bir qismini tarjima qilgan [26], keyinchalik ularning tarjimasini yana kengaytirgan [27]. I.V. Stebleva asardagi she’riy parchalar tanqidiy matni bilan birga ularning tarjimasini ham e’lon qilgan [39].

Z.A. Avezova 2005-yilda DLTning rus tilidagi to‘la tarjimasini chop ettirgan [29]. Mazkur tarjimaning erishilgan yutuqlari bilan birga, kamchiliklari borligi ham mutaxassislar tomonidan qayd etilgan.

Shu ma’noda, Alibek Rustamov tomonidan amalga oshirilgan DLT ruscha tarjimasining Moskvada chop etilishi muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

Xulosa

1. Mahmud Koshg‘ariyning arab tilidagi DLT asari uch nafar o‘zbek tarjimonlari tomonidan: Xolid Said Xo‘jayev ozarbayjon tiliga, Solih Mutallibov o‘zbek tiliga, Alibek Rustamov rus tiliga tarjima qilgan.

2. Har uchala tarjima ham mutaxassislar tomonidan yuqori baholangan.

3. Har uchala tarjimaning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud (Masalan, Xolid Said Xo‘jayev DLTni ozarbayjon tiliga tarjimasida maqolalardagi bosh so‘zlarni, bosh so‘z misollar tarkibida kelgan bo‘lsa ularni rus tiliga ham tarjima qilgan. Bunday holat asarning boshqa tarjimalarida uchramaydi. Lug‘at maqolalari raqamlangan. Solih Mutallibov tarjimasida misollarni izohlash uchun Alisher Navoiy asarlaridan yoki shevalardan olingan so‘zlar bilan qiyoslashga harakat qilingan).

4. Ushbu tarjimalarni, nashrlarni qiyoslab tadqiq qilish, ularning yutuq va kamchiliklarini aniqlash, DLTdagi turkiy matnlarni esa o‘zbek shevalari, mumtoz asarlar til xususiyatlari bilan qiyoslab o‘rganishga katta ehtiyoj bor.

Iqtiboslar/Чноски/References/Kaynaklar:

1. Atoqli uyg‘ur olimi Mahmud Koshg‘ariy va uning o‘lmas asari “Turkiy tillar devoni” // Mahmut Qashqariy. Turkiy tillar divani (Divanu lugat-it-turk). – Urumchi: Shinjong xalq nashriyoti. 1981. I tom. –B. 46-47.
2. Həbibbəyli İsa. Ön söz. Mahmud Kaşğari, “Divanü lüğət-it-türk” və Xalid Səid Xocayevin orijinaldan tərcüməsi // Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”. 3 cildə. 1 cild. – Bakı: “Elm” 2024. –S. 7. 5-9.
3. Kâşgarlı Mahmud. Divanü lüğət-it-türk. (Çeviri). Çeviren: Besim Atalay. 5 Baskı. Cilt I. S. XXXI.
4. Kilisli Muallim Rifat Bilge. Bildiklerim // Muhtar Tevfikoğlu. Ali Emîrî effendi. –Ankara: Kültür Bakanlığı 1082. 1989. – S. 173-196.
5. Mahmūd Al-Kāšrarī, Compendium of Turkic Dialekts (Dīvān Lugaāt at-Turk). Edited and Traslation with Introdoction and Indices by Robert Dankoff, in collaboration with James Kelly. – Harvard: Harvard University Printing Office, 1984. Part I. – P. XI+416.
6. Mahmūd Al-Kāšrarī, Compendium of Turkic Dialekts (Dīvān Lugaāt at-Turk). Edited and Traslation with Introdoction and Indices by Robert Dankoff, in collaboration with James Kelly. – Harvard: Harvard University Printing Office, 1984. Part II. – P. III+381.
7. Mahmūd Al-Kāšrarī, Compendium of Turkic Dialekts (Dīvān Lugaāt at-Turk). Edited and Traslation with Introdoction and Indices by Robert Dankoff, in collaboration with James Kelly. – Harvard: Harvard University Printing Office, 1985. Part III. – P. 337.
8. Mahmud Kaşğari əməyindən yararlanmaq imkanı. “Divanü lüğət-it-türk” // Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk” (Xalid Səid Xocayevin tərcüməsində). 3 cildə. 1 cild. – Bakı: “Elm” 2024. –S. 67-72.
9. Məmmədli Nadir. Giriş // Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”. 3 cildə. 1 cild. – Bakı: “Elm” 2024. –S. 15-65.

10. Qashgari Maxmut. Turkiy tillar divani – Divanü lüğat-it-türk. – Urumchi: Shinjong Xalk nashriyoti. 1981. I. – 62+687 (arab alifbosida).
11. Qashgari Maxmut. Turkiy tillar divani – Divanü lüğat-it-türk. – Urumchi: Shinjong Xalk nashriyoti. 1983. II. – 533 (arab alifbosida).
12. Qashgari Maxmut. Turkiy tillar divani – Divanü lüğat-it-türk. – Urumchi: Shinjong Xalk nashriyoti. 1984. III. – 612 (arab alifbosida).
13. Ramiz Asker. Divanü Lüğat-it-Türk İstatistikleri // 2. Uludlararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri. Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi. 28-30 Mayıs 2008. – Ankara, 2009. –S. 33-44.
14. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğat-it-türk” əsəri. Bakı: “MBM”, 2008, 432 b.
15. Son söz əvəzi // Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. 3 cildə. 1 cild. – Bakı: “Elm” 2024. –S. 73.
16. Али Шомил Ҳусайн ӯғли. Қатағон қурбони // *Жаҳон адабиёти*. 2008. 1-сон. –Б. 111-118.
17. Алмаз Улви Биннатова. Тилшунос ва шарқшунос олим Холид Саид Хўжаев // *Сўз санъати* журнали. 2018. 1-сон. –Б. 39-47.
18. *Асқар Қулиев. Икки халқ фарзанди // Гулистон*. 1988. 11-сон. 24-25-бет
19. Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. – М.: Восточная литература, 2002.
20. Боровкова Т.А. Грамматический очерк языка “Дивāн-у лугат ит-турк” Махмуда Кашгари. АКД. – М. –С. 15.
21. Боровкова Т.А. Относительно нового издания словаря Махмуда Кашгарского // Народы Азии и Африки. –М. 1964. № 5. –С. 133-135.
22. Бўнјадов З. Гырмызы террор. Вакі: *Azərbaycan dövlət nəşriyyatı*. 1993.
23. Килисли муаллим Рифат. Билганларим. *Jahon adabiyoti*. 2022. 11-сон. – В. 174-191.
24. Кононов А.Н. Изучение “Дивану лүгат ит-түрк” Махмуда Кашгарского в Советском Союзе // Советская тюркология. –Баку. 1973. № 1. –С. 3-9.
25. Кононов А.Н. Махмуд кашгарский и его “Дивану лурат ит-турк” // Советская тюркология. –Баку. 1972. № 1. –С. 3-17.
26. Малов С.Е. Образцы древнетурецкой письменности, спредисловием и словарем. – Ташкент, 1926.
27. Малов С.Е. Памятники древнетурецкой письменности. – М.-Л., 1951.
28. 25. Махмуд ал-Кāшгарī. Дивāн лугāt-турк. В 3-х томах. Т. I / Перевод А.Рустамова, предисловие И.В.Кормушина. – М.: Восточная литература. 2010.
29. Махмуд ал-Кāшгарī. Дивāн Лугāt-Турк / Перевод и пердсловие З.-А.М.Авезовой, индексы Р.Эрмерса. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. –С. 1288 +2 вкл.
30. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). I том. / Таржимон ва нашрга тайёрловчи Солиҳ Муталлибов. –Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти. 1960. –Б. 499.
31. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). II том. / Таржимон ва нашрга тайёрловчи Солиҳ Муталлибов. –Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти. 1961. –Б. 427.
32. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). III том. / Таржимон ва нашрга тайёрловчи Солиҳ Муталлибов. –Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти. 1963. –Б. 461.

33. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк (Туркий сўзлар девони). / Таржимон Солих Муталлибов. Нашрга тайёрловчи Қосимжон Содиқов. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2017. –Б. 488.
34. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк). I жилд. / Таржимон Солихқори Муталлибов. Нашрга тайёрловчилар Алибек Рустамов, Ҳамидулла Болтабоев. – Тошкент: Mumtoz so‘z. 2016. –Б. 388.
35. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк). II жилд. / Таржимон Солихқори Муталлибов. Нашрга тайёрловчилар Ҳамидулла Болтабоев, Бахтиёр Исабеков. –Тошкент: Mumtoz so‘z. 2016. –Б. 292.
36. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк). III жилд. / Таржимон Солихқори Муталлибов. Нашрга тайёрловчилар Ҳамидулла Болтабоев, Бахтиёр Исабеков. –Тошкент: Mumtoz so‘z. 2016. –Б. 308.
37. Олмос УЛВИЙ. Тилшунос ва шарқшунос олим Холид Саидхўжаев. // Tamaddun nuri. 2018-yil, 2-son. –В. 35-39.
38. Рустамов А. О переводе “Дивану лугат-ит-тюрк” Махмуда Кашгарн на русский язык. // Советская тюркология, –Баку. 1972, № 1, –С. 129-139.
39. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – Москва: Наука. 1971. – С. 299.
40. Тагирзаде А. Халид Саид Ходжаев // Советская тюркология, –Баку. 1988, № 3, с. 96-97.
41. Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. –Самарқанд. 1927.
42. Халид Саид Ходжаев. Дивани лугати тюрк Махмуда Кашгарского // Советская тюркология. –Баку. 1988. № 3. –С. 97-103.
43. Халид Саид Ходжаев. Дивани лугати тюрк Махмуда Кашгарского // Труды Азербайджанского филиала АН СССР, № 31. Серия лингвистическая. –Баку, 1936, –С. 105-112.
44. Худойбердиев Ж. “Девону луғотит турк”: топилиши, таржималари ва ўрганилиши // Туркология масалалари 1. –Тошкент. 2006. –Б. 60-65.
45. Худойбердиев Ж. “Девону луғотит турк”нинг таржималари // ЎЗМУ хабарлари. – Тошкент. 2010. № 3/1. –Б. 192-198.
46. Худойбердиев Ж. Жаҳон туркологияси шох асарининг таржималари // Ilmiy xabarnoma. –Андижон. 2010. № 4. –Б. 84-90.
47. Худойбердиев Ж. Ўзбек туркологиясининг халқаро миқёсидаги эътирофи // Академик Алибек Рустамов. Тошкент. 2011. 24-28
48. Худойбердиев Ж. Ўзбек туркологиясининг халқаро миқёсидаги эътирофи // Одамийлик ва олимлик фазилатлари мужассам инсон. –Тошкент. 2014. –Б. 185-188.
49. Қадимий ҳикматлар. –Тошкент: Адабиёт ва санъат. 1987. –Б. 59-88.
50. Қаюмов А. Қадимият қомуси // Совет Ўзбекистони. 1966 йил 27 июль;
51. Кулиев А. Икки халқ фарзанди // Гулистон, 1988, № 11, –Б. 25.
52. Қўчқорова М. Холид Саид ҳаёти ва фаолияти: “Ўтган кунлар” озар тилида // Шарқ юлдузи. 2014. № 1. –Б. 127-130.
53. Ҳайдарали Узоқов. Гуноҳсиз отилган олим // Меҳнат. 1994 йил 21 январ.

“DEVONU LUG‘OTIT TURK”DAGI O‘G‘UZCHA SO‘ZLAR

Baxtiyor ABDUSHUKUROV

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent

davlat o‘zbek tili va adabiyoti

universiteti professori,

filologiya fanlari doktori (DSc)

E-pochta: abdushukurov@navoiy-uni.uz

ORCID: [0000-0002-6964-0714](https://orcid.org/0000-0002-6964-0714)

Annotasiya: Ushbu ilmiy maqola qadimiy va nufuzli qabilalardan biri sifatida O‘rta Osiyo xalqlari va ularning tili tarixida muhim o‘rin tutgan o‘g‘uzlar qo‘llagan so‘zlar tahliliga bag‘ishlanadi. “Devonu lug‘otit turk” asarida ifodalangan o‘g‘uzcha so‘zlar doirasida kechgan fonetik, leksik o‘zgarishlar, o‘zlashmalar misollar hamda qiyosiy tahlillar yordamida yoritilgan. Shuningdek, o‘g‘uzcha so‘zlarning ayrim o‘zbek shevalari hamda hozirgi turk va ozarbayjon tillariga munosabati, o‘g‘uz urug‘lari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, maqolada o‘g‘uzcha so‘zlar Turfon matnlari, eski turkiy til (“At-tuhfa”, “Kitob ul-idrok”, “Tarjumon”, “Kitob ul-bulg‘ot”, “Guliston bit-turkiy”, “Qisasi Rabg‘uziy”), eski o‘zbek adabiy tili manbalari (Alisher Navoiy asarlari)da aks etgan leksik birliklar bilan qiyosiy o‘rganilgan. Natijada bu so‘zlarning davrlar o‘tishi bilan rivojlanishi, o‘zgarishi va zamonaviy adabiy tilga ko‘chishi, faol qo‘llangan leksema turli omillar bois arxaiklashib qolishi, u o‘rnini boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlarga bo‘shatib berishi singari masalalarga oydinlik kiritiladi.

Kalit so‘zlar: *o‘g‘uz, eski turkiy adabiy til, turk, turkman, so‘g‘d, umumturkiy, qipchoq, arg‘u, bajanak, g‘arbiy dialekt, sharqiy dialekt, adabiy til, sheva, arabcha, forsha, fonetik o‘zgarish.*

ОГУЗСКИЕ СЛОВА В «ДИВАНУ ЛУГАТИТ ТУРК»

Аннотация: Данная научная статья посвящена анализу слов, используемых огузами – одного из древних и влиятельных племен, сыграли важную роль в истории народов Центральной Азии и их языков. С помощью примеров и сравнительного анализа освещены фонетические, лексические изменения в огузских словах в произведении «Девону лугатит турк», а также заимствования. Также обсуждены связь узбекских слов с некоторыми узбекскими диалектами и современными турецким и азербайджанским языками, а также вопросы огузских племён. Кроме того в статье проведено сравнительное изучение огузских слов и турфанских текстов, древнетюркского языка («Ат-тухфа», «Китаб ул-идрок», «Таржумон», «Китаб ул-булгот», «Гюлистан бит-тюрки», «Кисасы Рабгузий»), лексических единиц, встречающихся в источниках староузбекского литературного языка (произведения Алишера Навои). В результате установлено, что слова со временем развиваются, преобразовываются и переходят в современный литературный язык, активно используемые лексемы в силу различных факторов архаизируются, уступают место заимствованным из других языков словам.

Ключевые слова: *огуз, старотюркский литературный язык, тюрк, туркмен, согд, общетюркский, кипчак, аргу, баджанак, западный диалект, восточный диалект, литературный язык, диалект, арабский, фарси, фонетическое изменение.*

OGHUZ WORDS IN “DEVONU LUGOTIT TURK”

Annotation: This scientific article is devoted to the analysis of the words used by the Oghuz, who, as one of the ancient and influential tribes, played an important role in the history of the peoples of Central Asia and their language. The phonetic, lexical changes, assimilations of the Ughuz words expressed in the work “Devonu Lugatit Turk” are highlighted with the help of examples and comparative analysis. Also, the relationship of Uzbek words to some Uzbek dialects and the modern Turkish and Azerbaijani languages, and the Ughuz clans are discussed. Also in the article, Ughur words Turfan texts, old Turkic language (“At-tuhfa”, “Kitab ul-idork”, “Tarjumon”, “Kitab ul-bulgot”, “Gulistan bit-turki”, “Qisasi Rabguziy”), compared with the lexical units found in the sources of the old Uzbek literary language (the works of Alisher Navoi). As a result, these words develop over time, change and move to the modern literary language, actively used lexemes become archaic due to various factors, and it was clarified that they changed their place to borrowed words from other languages.

Key words: *Oghuz, old Turkish literary language, Turkish, Turkmen, Sogdian, general, Kipchak, argu, Western dialect, Eastern dialect, literary language, dialect, Arabic, Persian, phonetic changes.*

Kirish

Qadimgi turkiy qavmlar koʻhna zamonlardan buyon mavjuddir. Ayrim mutaxassislar ularning shakllanish davrini miloddan oldingi oʻninch ming yillik bilan bogʻlashadi. Binobarin, turkiy soʻzlashuv tili ham shu davrga borib taqaladi. Ammo qadimgi turkiy adabiy til yozma manbalarda aks etgani bois yozuv paydo boʻlgunga qadar yetib kelgan ogʻzaki ijod namunalari adabiy tilning mezonlarini belgilay olmaydi. Shu oʻrinda Mahmud Koshgʻariyning turkiy tilning keng hududda tarqalgani, oʻsha paytdagi mavqeini koʻrsatuvchi quyidagi fikri eʼtiborlidir: *Ishonchli bir buxorolik olimdan va nishopurlik boshqa bir olimdan shunday eshitgan edim, ular bu soʻzni paygʻambarga nisbat berib aytgan edilar: paygʻambar qiyomatning belgilari, oxir zamon fitnalari va oʻgʻuz turklarining xuruji haqida gapirganda, shunday degan edi: «turk tilini oʻrganing, chunki ularning hukmronligi uzoq davom etadi»* [1.43-44]. Bu turkiy qavmlar va ularning tillariga alohida ahamiyat berilganiga dalil sanaladi. Qolaversa, turkiy tilda goʻzal badiiy asarlar, yilnomalar yaratish mumkinligiga asosdir.

Oʻgʻuz qadimiy va nufuzli qabilalardan biri sifatida Oʻrta Osiyo xalqlari va ularning tili tarixida muhim oʻrin tutadi. «Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi»da oʻgʻuzlar borasidagi ikkita maʼlumot aks etgan: 1) Toʻqquz Oʻgʻuz qabila ittifoqi 8-asrda Oʻrxun Yenisey manbalarida qayd etilgan. 7-asr boshida Turk xoqonligi tarkibida paydo boʻlgan. 744-45 yillarda Turk xoqonligi tormor etilgach, hozirgi Moʻgʻiliston hududida oʻz davlatlarini tuzgan uygʻurlar qabila ittifoqida yetakchi mavqega ega boʻlishgan. 840-866 yillarda qirgʻizlar tomonidan siqib chiqarilgan toʻqquz oʻgʻuz hozirgi Sinszyan va Gansu viloyatiga koʻchib oʻtishgan, Ganchjou davlati va Turfon davlatini (850-1250) barpo etganlar. Bu yerda toʻqqiz oʻgʻuz nomi uygʻur etnonimi bilan almashgan.

2) IX-XI asrlarda Orol va Kaspiy dengizi boʻylaridagi koʻchmanchi va yarim oʻtroq qabilalar ittifoqi (gʻuzlar); Yangikent Oʻgʻuz yabgʻusi qarorgohi boʻlgan. XI asrning 50-60-yillarida oʻgʻuzlarning bir qismi Yaroslav Mudriyning oʻgʻillari tomonidan tormor qilinib, Kiev knyazlarining vassallari sifatida Ros daryosi boʻylarida joylashgan; Sirdaryo oʻgʻuzlarining boshqa qismi X-XI asr boshida Buxoro va Xuroson yerlari tomon siljigan. 1040-yildan soʻng saljuqiylar bosh boʻlgan oʻgʻuzlar Gʻarbiy Osiyo mamlakatlarini bosib olganlar. XI-XIII asrlarda

o‘g‘uz etnonimi O‘rta Osiyo va Eronda turkman, Yaqin Sharqda esa turk etnonimi bilan almashgan. O‘g‘uz turkman, ozarbayjon, turk hamda gagauz va qoraqalpoqlar etnogenezida muhim rol o‘ynagan [2.564].

Darhaqiqat, qabilaning tarixi va tili ko‘pgina tarixchi hamda tilshunolar tomonidan tadqiq etilgan bo‘lsa-da, o‘g‘uz atamasining kelib chiqishi, etimologiyasi bo‘yicha aniq bir to‘xtamga kelingani yo‘q. Shular qatori Mahmud Koshg‘ariy ham ushbu etnonimning dastlab shaxs oti sifatida yuzaga kelgani, so‘ngra qabila nomiga aylangani murakkab jarayon ekanligi bois o‘g‘uzlarning turkiy qabilalar orasida tutgan o‘rni, urug‘lari, yashash joylari, ularning belgilari, tamg‘alari xususida ma‘lumot berish bilan cheklanadi: *og‘uz* – turklarning bir qabilasi. Ular turkmanlardir. Ular yigirma ikki urug‘dir; ularning har birining maxsus belgilari, mollariga xos tamg‘alari bordirki, urug‘larni shu tamg‘alariga qarab ayiradilar [1.54].

Mahmud Koshg‘ariy turkiy tabaqa va qabilalar xususida yozar ekan, ularning 22 ta qabiladan iborat bo‘lib, ularning hammasi Nuh payg‘ambarning o‘g‘li Yofas, Yofas o‘g‘li (Abut) Turkka borib taqalishini, har bir qabilaning sanoqsiz urug‘lari mavjud bo‘lib, asosiylarini bayon qilganini alohida qayd etib o‘tadi. So‘ngra Rumdan kunchiqargacha bo‘lgan qabilalarni zikr qilib, *bechänäk*, *qifchaq* qabilalari qatorida uchinchi o‘rinda *og‘uz*larni tilga oladi.

Mahmud Koshg‘ariy asarda o‘g‘uzlarning *qiniq* – qiniq, *qajig‘* – qayig‘, *bajundur* – bayun, *iwa* – iva, *salg‘ur* – solg‘ur, *afshar* – afshar, *begtili* – begtili, *buktuz* – buktuz, *bajat* – boyot, *jazg‘ir* – yozg‘ir, *ejmür* – eymur, *qarabölkü* – qorabo‘luk, *olqabölkü* – olqabo‘luk, *igdar* – igdar, *yrägir* – urakir, *tutırqa* – to‘tirqa, *ulajundlug‘* – ulayundlug‘, *tögär* – to‘gar, *bejenek* – bajanak, *juvaldar* – juvoldor, *jepni* – japni, *jaruqlug‘* – jarug‘luq kabi urug‘lari va ularning tamg‘alarini nima uchun qayd etganini quyidagicha izohlaydi: Bu qabilalarni bilishga odamlarning ehtiyojlari borligi uchun birma-bir izoh qildim. Bu tamg‘alar ularning mollari va podalarining belgisidir. Mollari aralashib ketganda har qabila o‘z molini shu tamg‘alardan ayirib oladi.

Bular asosiy qabilalardir. Ulardan har birining aymoqlari bor. Qisqartirish uchun ularni yozmadim. Bu nomlar u qabila-urug‘larning eng qadimgi bobolarining ismidir. Arablarda Banu Salim, ya‘ni Salim avlodlari, Banu Xafoja, ya‘ni Xafoja avlodlari deb yuritilgani kabi bular ham qadimgi otalariga nisbat berib yuritadilar [1.90-91]. Endi bevosita umumturkiy lug‘atchilikning mukammal namunasi sanalgan “Devon”da qo‘llangan o‘g‘uzcha so‘zlar tahliliga o‘tamiz:

Yjüz – kichik chivin [1.112]. Dastlab Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida kelgan mazkur o‘g‘uzcha so‘z Abu Hayyonning “Kitob ul-idrok” (10), Jamoliddin Turkiyning “Kitob ul-bulg‘at” (15a3), “Tarjumon” (10-12) asarlarida ayni shaklda ko‘zga tashlandi. “At-tuhfa”da *öyüz* (36a3), *äyüz* (7a8), *iyüz* fonetik variantlari qo‘llanishda bo‘lgan. Zoonim, bizningcha, *iy*= “chaqmoq” (hasharotga xos) fe‘lidan yuzaga kelgan.

Känd – o‘g‘uzlar va ular bilan yaqin turuvchilar tilida qishloq. Mahmud Koshg‘ariy ushbu leksema xususida quyidagilarni bayon qiladi: *Känd* – o‘g‘uzlar va ular bilan yaqin turuvchilar tilida qishloq. Ko‘pchilik turklar nazdida viloyatdir. Shuning uchun Farg‘onani Özkänd – o‘z shahrimiz deyidilar. Samarqandni kattaligi uchun Semizkänd – semiz shahar deyidilar. Buni forsiylar Samarqand tarzida qo‘llaydilar [1.330]. *Tärkän* – Shosh (Toshkent) ning ismi. Uning asli Tash kand bo‘lib, toshdan qurilgan shahar demakdir [1.414]. Bu so‘z ilk bor Turfon matnlarida “shahar” ma‘nosini anglatgan. Ma‘lum bo‘ladiki, qoraxoniylar davrida atama “qishloq”, “viloyat”, “shahar” ma‘nolarini bildirgan. “Tafsir” asarida **kend** (39,17), **kent** (61,9) shakllarida “qishloq”, “shahar” semalarida ishlatilgan. “Guliston bit turkiy”da **kent** “shahar” ma‘nosida kelgan: *Bir qul kentgä bardī* (30b1). “Qisasi Rabg‘uziy”da atamaning **kend**, **kent** fonetik variantlari ko‘zga tashlanadi: *Yolda kelürdä Aynuş-şams atliğ bir kend bar erdi* (96r7); *Meni bu siğirğa mindürgil*

seniñ birlä kentgä barayin (128v8). Atama qo‘shma so‘z tarkibida kelgan holatni ham kuzatish mumkin: *Bağdādğa keldilər xalifağa ayttılar: yana qayturda Semüzkent (Samarqand)gä säkiz yığaçlıq yerdin keçib keldük tedilər* (176r7). Alisher Navoiy asarlarida “qishloq”, “shahar” ma’nolari ko‘zga tashlanadi [3.108].

Mazkur so‘zning qaysi tilga oidligi xususida turli fikrlar mavjud. Masalan, ayrim manbalarda uning sug‘d tiliga mansubligi qayd etiladi. Mahmud Koshg‘ariy esa bu haqda shunday yozadi: *Butun Movarounnahr, Yankanddan Sharqqacha bo‘lgan o‘lkalarni turk shaharlaridan deb hisoblashning asosi shuki, Samarqand, Semizkänd, Taškänd – Šaš, Özkänd, Tüinkänd nomlarining hammasi turkchadir. Känd turkcha shahar demakdir. Ular bu shaharni qurdilar va shunday nom qo‘ydilar. Hozirgacha ham shunday kelmoqda. Bu yerlarda forslar ko‘paygach, so‘ng ular Ajam shaharlari kabi bo‘lgan* [1.164]. Qayd etilgan ma‘lumotlar Movarounnahrning sanab o‘tilgan o‘lkalari turklar tomonidan bunyod etilgani, keyinchalik bu yerlarda forsiyzabonlar nufuzining ham oshganligi, joy nomlarining esa forsha atab ketilganidan dalolat beradi [4.46]. “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati”da qayd etilishicha, Janubiy Xorazm va Qoramurt shevalarida atamaning **kənt** [5.141] varianti “qishloq, aholi punkti” qo‘llanadi. Bu kalima hozirda turk tilida *kent* tarzida “shahar”ni ifodalasa [6.325], ozarbayjon tilida esa uning *känd* shakli “qishloq” ma‘nosini anglatadi [7.128].

Qoch – qo‘chqor. Bu o‘g‘uzcha, asli *qochiñardir* [1.311]. Ushbu zoonim uyg‘ur yozuvidagi ko‘hna yodgorliklarda **qoçunğar** shaklida kelgan, ya‘ni “erkak qo‘y, qo‘chqor” ma‘nosini kasb etgan [8.451]. XII-XIV asr uyg‘ur yozuvidagi huquqiy hujjatlarda **qoçqar** varianti qo‘llangan [8.454]. XIV asrga oid arabiy-turkiy manbalarda ushbu termin quyidagi tarzda qo‘llangan: a) **qoçqar** (At-tuhfa, 30a13; Abu Hayyon, 69; Tarjumon, 14-23; Jamoliddin Turkiy, 12a8; G, 167b9; QR, 13v10): *bir qoçqar uluğ moynuzluğ...* (NF, 169a3); b) **qoç** (Tarjumon, 15-1; Abu Hayyon, 69; Jamoliddin Turkiy, 12a8): *Jabrāil kōrdi bir qoç alib kelür* (QR, 37v15). Qrim, usmoniy turk tillarida **qoç**, karaim, usmoniy turk tillarida **qoçqar**, qirg‘iz, taranchin tillarida **qoşqar** [9.615, 617, 643] fonetik shakllari ishlatilganini Radlov lug‘atidan bilib olish mumkin. Mahmud Koshg‘ariyning yozishicha, **qoçinğar** termini qadimiy bo‘lib, o‘g‘uzcha **qoç** uning qisqargan shaklidir [10.32]. K.Sharipovanning ta‘kidlashicha, **qon**, **qoñ**, **qoy**, **qoyun/goon**, **qoç**, **qoçqar** kelib chiqishi jihatidan bir-biriga bog‘liq so‘zlar bo‘lib, turkiy tillardagi turli davrlarda ro‘y bergan konvergensiya **ñ>n**, **ñ>j**, **j>č** jarayoniga asosan nomlarning **qon**, **qoñ>qoy**, **qoy>qoç** variantlari hosil bo‘lgan [11.20].

Qurt: (hashorat), barcha turklar shunday deydi, faqat o‘g‘uzlar bo‘rini *qurt* deytilar [1.328]. Ilk marta “Devon”da kuzatilgan “bo‘ri” ma‘nosidagi *qurt* (Abu Hayyon, 70; Tarjumon, 11-3; Jamoliddin Turkiy, 15a7; QR, 80v12; Navoiy lug‘at, 172; RSL, II, 946) kalimasi Sayfi Saroyining “Guliston bit-turkiy” asarida o‘zining asl ma‘nosida voqelangan: *Qoylarğa qurt hargiz çuban bolurmī...* (G, 16a1). Mazkur termin “Tafsir”da “yirtqich hayvon” ma‘nosini ifodalashga xizmat qilgan: *...anī kizārlār gordā qurt quş yemāsün teyü* (125, 12). Zoonim hosila ma‘nosida antroponim sifatida XII-XIV asr uyg‘ur huquqiy hujjatlarida “atoqli ot” ma‘nosini anglatgan: **Idi Qurt** [9.203]. Shu o‘rinda eski turkiy obidalar tilida “bo‘ri” ma‘nosining **bōri//börü** va **qurt** sinonimlari bilan ifodalanganligi, **bōri//börü** dominant vazifasini bajarganligini ta‘kidlash lozim bo‘ladi.

Ötrük – hiylagar, aldamchi, ayyor, yolg‘onchi [1.82]. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida **ötrük** so‘ziga quyidagicha izoh beriladi: *ötrük* – hiylagar, aldamchi, ayyor, yolg‘onchi:

Ötrük ötün ağrılayu yüzgä baqar,

Elkin taşub bermiş aşiğ başqa qaqar.

Erlarning hiylakori, pasti, baxili qoldi, mehmon uning oldida o‘g‘ridek ko‘rinadi, musofir mehmonga yeydigan narsani minnat qilib, bergan narsasi bilan mehmonning boshiga uradi (qoqadi) [1.82]. Hozirda mazkur so‘zning Qirq, Qo‘ng‘irot shevalarida **ötryrk//ötryk//yötrik**, Surxondaryo, Qo‘ng‘irot shevalarida **ötrik** fonetik variantlari “yolg‘on” ma‘nosini anglatishi “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati”da e‘tirof etilgan: *ötrik selləmə, adam bolaman desəh* [5.55].

Chägiškä – chigirtka. Turklar bu so‘zni uning uchmasdan oldingi holiga qo‘llaydilar. Ko‘p bolalar va askarlar shunga o‘xshatiladi, *chägiškä tək sý* – chigirtkadek ko‘p askar [1.317]. To‘g‘ri qanotlilar turkumiga mansub hasharot nomini beruvchi bu so‘z Abu Hayyonning “Kitob ul-idrok” asarida **čäkürkä** (45), “Nahjul-farodis” va “Qisasi Rabg‘uziy” (114ch9) asarlarida **čäkürkä** shaklida berilgan: *Bir čäkürkä bu ekindin qačmīš ārdi* (NF,168a10). “Tafsir”da, shuningdek, Jamoliddin Turkiyning “Kitob ul-bulg‘at” risolasida (15a3) **čäkürgä** variantini ko‘rish mumkin: *Tamam anlar čäkürgä kabi tağlmīš* (62,4;15a3). “Tarjumon”da turkmancha **čäkirgä** (10-18), “At-tuhfa”da **čäkärtikä** (11a5), **čäkürgä** (11a7), Alisher Navoiy asarlarida **čegürtgä**, **čüvürtkä**, **čökürtkä**, **čügürtkä** fonetik shakllari kuzatiladi: *yāt yurtida čügürtkädək sabza va yafrağni yalamaq* [12.459]. Chig‘atoy tilida **čigürtkä**, teleut tilida **čägärtki** [13.1957,2115] shakllari ifodalangani qayd etilgan. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida **chigirtka** shakli mavjud [14.365]. Zoonim, bizningcha, “č...r” tovushga taqlid o‘zagi yoki “č...rq” tovushga taqlid asosidan hosil bo‘lgan.

Qarınchaq – chumoli, *qarıncha* talaffuzi ham bor [1.324]. “Chumoli” ma‘nosidagi o‘g‘uzcha **qarınča** terminini XIV asr manbalarida (Jamoliddin Turkiy,15a7; QR,10ch12; Tarjumon,11-20) ham uchratdik: *küč bilä bir qarınčanı bassañ bilki hali ne bolğay alqında* (G,33b4). “At-tuhfa”da **qarınçaq** (36a2) variantini ko‘ramiz. Chig‘atoy tilida **qarınčqa**, qrim tilida **qarınja** [9.174], ozarbayjon tilida **qarışqa** [10.181] fonetik shakllari ishlatilganini Radlov o‘z vaqtida qayd etgan. **Qarınja** hozirda janubiy Xorazm shevalarida o‘zining asl ma‘nosida ishlatilmoqda [5.157]. Fikrimizcha, termin **qarın** “qorin”, “qursa” [11.427] so‘zi bilan -**ča-čaq** kichraytirish affiksida yasalgan.

Shahar va qishloqlarning madaniy landshaftlari - parklar, bog‘lar, shuningdek, o‘tloq va dalalarda barchaga eng yaxshi tanish bo‘lgan qushlar yashaydi. Ana shunday qushlardan biri hisoblanmish chumchuq Mahmud Koshg‘ariyning ko‘rsatishicha, o‘g‘uzlar tilida **säčä** [12.238] deb nomlangan. “Qisasi Rabg‘uziy” asarida **säčä//sečä** (QR,13ch12-13), **sečäk** shakllarini uchratdik: *sečäk čöp tašidi* (QR,43ch3). “At-tuhfa”da **seršä** (24bm), **šäršä**, **šeršä** (24b10) fonetik variantlarini kuzatdik. Jamoliddin Turkiyning “Kitob bulg‘at” asarida **serčä** (16b3), “Tarjumon”da turkmancha **särčä** (10-7) shakllarini ko‘ramiz. Zoonim eski o‘zbek tili manbalarida uchramasada, bugungi kunga kelib o‘zbek tilining Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp shevalarida *sechə*, ozarbayjon tilida *särçä* [7.491] shakllarida o‘zining asl ma‘nosini saqlab qolgan: *azam bilən sechə qonar tu:tlara, getmə dəp yeg‘ladım alıys yurtlara* [5.237].

Xalq tili bilan adabiy til qadimgi davrlardanoq farqlangan. Biz hozirda “Eski turkiy adabiy til” deb atayotgan til yozma manbalarda xalq tilidan farqli o‘laroq, bir qancha nom bilan yuritilgan. XI asrda turkiy tillarning g‘arbiy dialektlari sharqiy dialektlardan o‘zaro fonetik, leksik, morfologik, uslubiy jihatdan farq qilar edi. Mahmud Koshg‘ariy dialektlar orasidan ana shu o‘ziga xoslikni ko‘rdi va tasnif qildi. U g‘arbiy dialekttni “o‘g‘uz tili”, sharqiy dialektlarni “turk tili” nomi ostida umumlashtirib, ularning o‘ziga xos jihatlarini tahlil qilgan. Xususan, *elkin* – turklar musofirni *jelkin* desalar, o‘g‘uzlar *elkin* deydilar; turklar *jilig‘ suw* desalar, ular *ilig‘ suw* deydilar. Shuningdek, turklar dur, marvaridni *jinjy* desalar, o‘g‘uzlar *jinju* deydilar. Turkalar tuyaning uzun yungini *jug‘du* desalar, ular *jug‘du* deydilar [1.36].

b̄ȳ – turklar sho‘rvani *m̄ȳ* desalar, ular *b̄ȳ* deydilar. So‘zdagi *ٲ*ni o‘g‘uzlar va ular yaqinidagilar *ٲ* (d) ga aylantiradilar. Chunonchi, tuyani *tevej* desalar, o‘g‘uzlar *devej* deydilar. Turkklar teshikni *öt* desalar, ular *öd* deydilar [1.36].

ev – ب bilan ف maxrajları orasidagi ف (w)ni o‘g‘uzlar va ularga yaqin turuvchilar و ga aylantiradilar. Chunonchi, turklar uyni أف ew desalar, o‘g‘uzlar اؤ deydilar. Turkklar ovni آف äw desalar, ular آav deydilar. Men eng to‘g‘ri shakllarnigina beraman. Ayrım qabilalarning tillarida harflarning almashinib kelishini o‘quvchining o‘zi shunga qiyos qilib aniqlay oladi [1.36-37].

Tes – oshirish qo‘shimchasidir. O‘g‘uzlar yumaloq narsa to‘g‘risida oshirib so‘zlamoqchi bo‘lganda *tes tegirmä* deydilar, bu – dum-dumaloq demakdir. Bu qoidaga xilofdir. Chunki narsalarning ranglarini tavsiflashda so‘zning boshiga *b* qo‘shish butun turk tillari uchun qoidadir. O‘g‘uzlar esa *m* qo‘shadilar. To‘q ko‘k rangli narsani turklar *köp-kök* (desalar), o‘g‘uzlar *köm-kök* deydilar. Ya‘ni turklar “kök” so‘ziga *b* ni qo‘shib, oshirish so‘zi – “köb” shaklini hosil qiladilar. Rang ma‘nosidagi “kök” so‘ziga *b* ni qo‘yib “köb-kök” tarzida qo‘llaydilar. O‘g‘uzlar *b* ni *m* ga almashtirib: “köm-kök” tarzida qo‘llaydilar. *sarig‘* so‘zining oshirma sifatini *sap-sarig‘* tarzida qo‘llaydilar. “Sarig‘” so‘zining oldidagi *s* ni olib unga *b* ni qo‘shish orqali yasaldi. Undan keyin rangi aytilayotgan narsaning ismi keltiriladi. Shuning kabi bo‘sh yer, ochiq yer ma‘nosidagi *jazi* so‘zining oshirma sifatini *jap-jazı* deyiladi. Butun oshirma sifatlar shu tarzda yasaladi, ammo *b* o‘rnida *s* qo‘llash qoidaga yotdir [1.316].

Alisher Navoiy tildagi bu xususiyat haqida “Muhokamatul-lug‘atayn”da shunday yozadi: *Va yana bir rang yo bir sifatning humuli holig‘a mubolag‘a uchun aning avvalida, avval harfiga bir “p” yo “mim” izofa qilib, ul shay‘g‘a zoid qihurlar: “p” misoli: op-oq, qop-qora, qip-qizil, sap-sariq, yum-yumaloq, yap-yassi, op-ochug‘, chup-chuqur, bu nav‘ xili ham topilur: “mim” misoli: ko‘m-ko‘k, yam-yashil, bo‘m-bo‘z* [15.524]. Demak, Navoiy *b*, *p* va *m* qo‘shilib, juft so‘z yasalishi qoidasini yaxshi bilgan. Bu o‘z navbatida, hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi belgining me‘yordan ortiqligini bildirgan sifat shakli, ya‘ni sifatning birinchi bo‘g‘ini tovush o‘zgarishi bilan takrorlanish natijasida yuzaga keladigan hodisaning shakllanishi uzoq tarixga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida tahlilga tortilgan leksik birliklardan tashqari, yana bir qator so‘zlar uchraydiki, ular ajdodlarimizning tarixi, o‘g‘uzlarning turmushi, hayot tutumi, kasbiy faoliyati, boshqa xalqlar bilan aloqasi, o‘simlik va hayvonot olami bilan munosabati kabilardan voqif qiladi:

ämir – tuman; bulut [1.88].

og‘ur – badal, evaz; o‘rinma-o‘rin, boshma-bosh; *atqa og‘ur aldım* – ot evaziga [boshma-bosh] oldim [1.87].

ög̈ÿ jag‘ ög̈ÿri – kunjut [1.88].

alig‘ – har narsaning qaytarilishi [1.85].

ashaq – tog‘ etagi [1.97].

aluq – johillilik; *aluq er* – johil kishi [1.98].

aliq – qush tumshug‘i [1.97].

örän – har narsaning yomoni, buzilgani, vayron bo‘lgani. Bu so‘zni men forschadan olingan deb gumon qilaman. Chunki harob bo‘lgan narsaga forschada *vajran* deydilar. O‘g‘uzlar forslar bilan juda aralashib ketganligi uchun bir qancha turkcha so‘zlarni unutib, ularning o‘rniga forsha so‘zlarni qo‘llaydilar. Bu ham shundaydir [1.106].

ajaq – idish; kosa; piyola; o‘g‘uzlar buni bilmaydilar. Ular *ajaq* o‘rnida *chanaq (janaq)* deydilar [1.112].

ujuq – xayol (sharpa; soya; qora); belgi toshi [1.112].

örchä – o‘rilgan soch; bu so‘z *örkä* [so‘zi]ning o‘zgartirilganidir [1.128].

endäk – sath: bir narsaning yuzi, ust tomoni [1.130].

jar – vaqt *bu jarlikdä kel* – bu vaqtda kel [1.312].

tas – yomon, past narsa: *bu at tas tğ il* – bu ot yomon emas [1.317].

sñ – juda: *sñm sñchñk neñ* – juda shirin narsa, chup-chuchuk narsa [1.325].

baliq – loy. Arg‘u va ba‘zi o‘g‘uzlar so‘zi. Ba‘zi arg‘ular uch undosh tovushni yonma-yon qo‘yib *balq* deytilar. Holbuki, turkchada ikki undoshgina qator kelishi mumkin. Arg‘ular tilida buzuqlik, zaiflik bor [1.360].

bitik – tumor [1.366].

chärik – har narsaning ro‘parasi, vaqti [1.369].

chñ äk – kulcha [1.359].

sindu – qaychi [1.395].

chufg‘a – yo‘l boshlovchi, rahbar. Maqolda shunday kelgan: *qulan chufg‘asiz bolmas* – mollar podasi yo‘lboshchisiz bo‘lmaydi. Bu maqol ulug‘ ishda boshqalarga ergashish va itoat qilishga buyurilgan kishilarga nisbatan aytiladi [1.400].

qusg‘ach – kichik qora jonivor, odamni tishlaydi [1.424].

mandar – daraxtlarga o‘ralib, ko‘pincha daraxtni quritadigan o‘simlik, zarpechak [1.426].

tug‘rag‘ – xonning muhri. Turkklar bilmaydilar, men ham bu so‘zning aslini bilmayman [1.430].

balchñq – balchiq, loy [1.434].

qushluq – kun chiqqandan keyingi vaqt [1.439].

tömrñ – doira, childirma [1.443].

ikit – yolg‘on: *ikit söz* – yolg‘on so‘z [1.51].

ag‘il – og‘il: qo‘y og‘ilxonasi; o‘g‘uzlar qo‘yning qiyini *ag‘il* deytilar. Bir-biriga yaqin turishi natijasida kelib chiqqan. Chunonchi, yomg‘irni ham, bulutni ham *sämä* deb aytilgani kabi [1.64].

ekin – ekin; ekin ekiladigan yer [1.66].

ezä – opa [1.74].

eträk – rangi sariq odam [1.82].

örgän – qayish [1.86].

andan – so‘ng, keyin: *andan ajdim* – undan keyin aytdim. Turkklar anda deytilar, “u yerda” demakdir: *men anda erdim* – men u yerda edim [1.87].

ajruq – “boshqa, ayrim” [1.89].

öñdñ – to‘g‘ridan, oldindan; o‘g‘uzlar *ñva ñni* tashlab, *öñ* deytilar. O‘g‘uzlar uchun bu bir qoidadir. *öñdñn jurit* — [otingni] to‘g‘ridan sol, oldindan yurgiz demakdir [1.91].

arsu – har bir jo‘n narsa [1.99].

urg‘a – katta daraxt; Arg‘u tilida ham shundaydir [1.99].

usdum – gumon qildim, o‘yladim: *men äjlä usdum* men shunday gumon qildim. Masdar formasi yuqoridagilar kabidir [1.125].

utandñ – uyaldi: *ol mendin utandñ* – u mendan uyaldi [1.82].

cher – ro‘para: *anñ ewi cherlikdä* – uning uyi bu narsaning ro‘parasidadir. Ikki urushayotgan askar safiga ham *erik* deytilar. Chunki ular ham bir-biriga ro‘para turadilar [1.216].

bart – suv ichiladigan idish: *bart burt tutti* – har tarafdin birdaniga oldi [1.226].

kärish – yuqorisiga chiqish mumkin bo‘lgan har bir tog‘ning boshi [1.242].

tariq – bug‘doy. Bu ko‘pchilik turk qabilalarida (qo‘llanadi). Faqat o‘g‘uzlardagina tariq ma‘nosidadir. Bu yanglishdir. Bular bug‘doyni *ashliq* deytilar [1.245].

bāyī: *bāyī etī* – xotinlar kiyadigan etik, maxsi. O‘g‘uzlardan boshqalar *māīm*, *māīn* deytilar. ب (b) م (m) ga va ن (n) م (m) ga almashgandir. Men buni toza turkcha deb hisoblamayman. Lekin qipchoq va boshqa qabilalarning (oddiy kishilari) shunday ataydilar [1.261].

bākmās – shinni [1.299].

bazram – odamlar orasida shodlik va kulgi. Gullar ochilgan joylarga *bazram jer* deyiladi, ya‘ni yoqimli yer demakdir. Asli nima ekanini men bilmayman, chunki men buni forslar og‘zidan eshitdim. Lekin o‘g‘uzlar hayit kunini *barjam* deytilar. Ya‘ni shodlik va yoqimli kun. Demak, ular odatdagicha ذ (z) ni ع (y)ga almashtirganlar. Yoki o‘zi shunday ع (y) li so‘zdir. Yoki bu o‘zi maxsus bir so‘zdir [1.313-314].

kāvīgān – tog‘ piyozi [1.324].

tamaq – tomoq [1.42].

kizri – sabzi (arg‘uliklar tilida). Bu so‘zni ular forsiylarning *āzār* so‘zidan buzib olganlar. O‘g‘uzlar uni *keshrī* deytilar. Ular ham bu so‘zni forslardan olganlar. O‘g‘uzlar forslar bilan aralashgach, ba‘zi so‘zlarni unutdilar va ularning o‘rniga forsha so‘zlar qo‘llay boshladilar. Masalan, ular turkcha *kumg‘an* o‘rnida forsha oftoba; *baqan* – bo‘yin tumor o‘rnida *qalida* so‘zini qo‘llaydi, buning arabchasi *qilada* [1.405].

sawchī – sovchi [16.45].

Xulosa. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘g‘uzlarning forslar bilan aralashib, ayrim turkiy leksemalar o‘rnida forsiy so‘zlarni qo‘llash jarayoni X-XI asrlarda boshlangan. Bu qoraxoniylar davrida ularga tegishli hududlarda yashagan turkiy qabila va elatlarning birlashishi, ko‘chmanchi o‘zbeklarning o‘troqlashishi, turkiy qabilalarning eroniy, so‘g‘diy qabilalar bilan aralashib ketishi jarayoni bilan bevosita bog‘liq. Qolaversa, qariyb X asr vaqt o‘tgan bo‘lsa-da, qayd etilgan *tariq*, *sovchi*, *tamaq*, *ag‘il* kabi so‘zlar hozirgi o‘zbek adabiy tilida faol ishlatib kelinmoqda. *Qurt*, *ashaq*, *qarınja*, *kānt*, *sarcha* singari leksemalar juz‘iy fonetik o‘zgarishlar bilan Xorazm shevalari, turk va ozarbayjon tillarida saqlanib qolganini “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati”, shuningdek, turk va ozarbayjon tillari so‘zluklaridan bilib olish mumkin. Shuningdek, Xorazm shevalarida ba‘zi so‘zlar ma‘no o‘zgarishiga uchragan: *tamaq* “ovqat”, *a:g‘ıl* “molxona”, *chanaq* “zarang tovoq”, *ötrük* “yolg‘on”.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I том. – Т.: Ўзфанакаднашр, 1960; Девону луғотит турк. Уч томлик. I том. – Т.: Mumtoz so‘z, 2016.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 10-жилд. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005.
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. I. Э.Фозилов таҳрири остида. -Т.: Фан, 1983.
4. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шақшунослик институти, 2006.
5. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: ФАН, 1971.
6. Yusupova N. Türkçe – Özbekçe sözlük. – Ankara, 2018.
7. Azərbaycanca-özbəkce özbəkce –azərbaycanca lügət. –Bakı, Savad, 2019.
8. Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969.
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. II. –СПБ, 1895.
10. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. III том. – Т.: Ўзфанакаднашр,

1963.

11. Базарова Д.Х., Шварипова К.Л. Развитие лексики тюрских языков Средний Азии и Казахстан. – Ташкент: ФАН, 1990.
12. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати . Т. III. – Тошкент: ФАН, 1984.
13. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. III. –СПБ, 1898.
14. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II. – Русский язык, 1981.
15. Навоий Алишер. Тўла асарлар тўплами: 10 жилдлик. –Т.: Гафур Ғулом, 2011.
16. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Т.III. –Т.: Фан, 1963.

JANUBI-SHARQIY ANDIJON LINGVOAREALI LEKSIKASINING “DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIGA MUNOSABATI

ALIMBEKOVA Vazira Xalimjon qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti.

E-mail: vaziraalimbekova96@gmail.com

Annotatsiya: Tilshunoslikning bir qismi bo‘lgan areal lingvistika bugungi kunda o‘rganilishi dolzarb bo‘layotgan yo‘nalishlardan biridir. Dunyo tilshunosligida ham areal lingvistika yo‘nalishida ko‘plab ilmiy tadqiqotlar qilinayotgani hech kimga sir emas. O‘zbek shevalarining areal tadqiq qilinayotgani va bu sohada ko‘plab darslik va qo‘llanmalar yaratilayotgani yurtimizda ushbu sohaning ham rivojlanib borayotganidan darak beradi. O‘zbek shevalarining dialektal zonalarini, azonalarini va fokus nuqtalarini aniqlash va ularni lingvistik kartalarga joylashtirish hozirda dialektologlarning o‘z oldiga qo‘ygan asosiy maqsadlaridan biridir.

Maqolada “Devonu lug‘otit turk” asaridagi qadimgi turkiy til leksikasining janubi-sharqiy Andijon shevalariga munosabati: tarixiy-etimologik tamoyilga asoslangan holda devonda va shevalarda shaklan va mazmunan bir xil so‘zlar, devondagi so‘zlarning qisman fonetik o‘zgarishga uchrab shevalarda aynan shu ma’noda qo‘llanishi va devondagi ayrim so‘zlarning shevalarda mano ottenkalarining farqlanishi haqida shaxsiy kuzatish va xulosalar berilgan. Ushbu maqola dialektologiya sohasida hali areal lingvistika nuqtai nazaridan o‘rganilmagan janubi-sharqiy Andijon lingvoareali leksikasining tarixiy qatlamga munosabati ko‘rsatilganligi bilan ham ahamiyatli ekanligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: *sheva, dialekt, areal, leksika, lingvoareal, areal lingvistika, tarixiy qatlam.*

THE ATTITUDE OF SOUTHEASTERN ANDIJAN LINGVO-AREAL LEXICON TO THE WORK “DEVONU LUG'OTIT TURK”

Abstract: Areal linguistics, which is a part of linguistics, is one of the directions that are being studied today. It is no secret that many scientific studies are being conducted in the field of areal linguistics in world linguistics. The fact that Uzbek dialects are being researched and many textbooks and manuals are being created in this field indicates that this field is also developing in our country. Determining dialectal zones, zones and focal points of Uzbek dialects and placing them on linguistic maps is one of the main goals of dialectologists.

In the article, the relationship of the lexicon of the ancient Turkish language in the work "Devonu lug'otit turk" to the dialects of southeastern Andijan: based on the historical and etymological principle, the words are the same in form and content in the Devon and the dialects, and the words in the Devon undergo a partial phonetic change in the dialects. In this sense, personal observations and conclusions are given about the use of certain words in the devan and the difference in meanings in the dialects. It is emphasized that this article is significant because it shows the relationship of the linguo-areal lexicon of southeastern Andijan to the historical layer, which has not yet been studied from the point of view of areal linguistics in the field of dialectology.

Key words: *dialect, area, lexicon, linguo-area, areal linguistics, historical layer.*

ОТНОШЕНИЕ ЛИНГВОАРЕАЛА ЮГО-ВОСТОЧНОГО АНДИЖАНА К ПРОИЗВЕДЕНИЮ “ДЕВОНУ ЛУГОТИТ ТУРК”.

Аннотация: Ареальная лингвистика – часть языкознания, является одним из актуальных направлений. Не секрет, что в мировой лингвистике проводится множество научных исследований в области ареальной лингвистики. Ареальное исследование узбекских диалектов и создание множества учебников и пособий свидетельствует о развитии данной отрасли и в нашей стране. Установление диалектных зон, азон и фокусных точек узбекских диалектов и расположение их на лингвистических картах является одной из основных задач диалектологов.

В статье рассматривается соотношение лексики древнетюркского языка в произведении «Девону луготит тюрк» с диалектами юго-восточного Андижана: исходя из историко-этимологического принципа, одинаковые по форме и содержанию слова в Девон и диалектах и слова из Девона, претерпевшие частичное фонетическое изменение в диалектах. В этом смысле приводятся личные наблюдения и выводы об употреблении отдельных слов в диване и различии значений в диалектах. В данной статье показано отношение к историческому пласту лингвоареальной лексики юго-восточного Андижана, еще не изученного с точки зрения ареального языкознания в диалектологии.

Ключевые слова: *диалект, говор, ареал, лексика, лингвоареал, ареальное языкознание, исторический пласт.*

GÜNEYDOĞU ANDICAN DILBİLİM SÖZLÜĞÜ'NÜN “DEVONU LUGATIT TÜRK” ESERİYLE İLİŞKİSİ

Soyut: Dilbilimin bir parçası olan alansal dilbilim, bugün üzerinde çalışılan alanlardan biridir. Dünya dilbiliminde alansal dilbilim alanında pek çok bilimsel çalışmanın yapıldığı bir sır değil. Özbek lehçelerinin araştırılıyor olması ve bu alanda birçok ders kitabı ve el kitabının oluşturulması, ülkemizde de bu alanın gelişmekte olduğunu göstermektedir. Özbek lehçelerinin ağız bölgelerini, bölgelerini ve odak noktalarını belirleyip dil haritalarına yerleştirmek diyalektologların temel amaçlarından biridir.

Makalede, "Devonu lug'otit türk" adlı eserde yer alan eski Türk dilinin söz varlığının güneydoğu Andican lehçeleriyle ilişkisi: tarihsel ve etimolojik prensiplere dayanarak, eserdeki kelimelerin şekil ve içerik bakımından aynı olduğu ortaya konmuştur. Devon ve lehçeleri ile Devon'daki kelimelerin lehçelerde kısmi bir fonetik değişikliğe uğraması bu anlamda bazı kelimelerin divandaki kullanımları ve lehçelerdeki anlam farklılıkları hakkında kişisel gözlem ve çıkarımlara yer verilmiştir. Bu makalenin diyalektoloji alanında alansal dilbilim açısından henüz incelenmemiş olan Güneydoğu Andican'ın dilsel-bölgesel sözlüğünün tarihsel katmanla ilişkisini göstermesi açısından önemli olduğu vurgulanmaktadır.

Anahtar kelimeler: *lehçe, lehçe, alan, sözlük, dil alanı, alansal dilbilim, tarihsel katman.*

Kirish. Bugungi fan va texnika rivojlangan zamonda narsa va predmetlarning nomlari o'zi bilan yo'q bo'lib ketayotgani, yoxud mohiyati saqlangan holda boshqa nom bilan ifodalanayotganligining guvohi bo'lmoqdamiz. Shunday bo'lsa-da, ayrim areallarda bizga tariximiz, ajdodlarimizning turmush tarzi, urf-odatlarini yodga solib turuvchi so'zlarning hali

hamon iste'molda ekani qadimgi turkiy til va shevalarni qiyosiy o'rganishga bo'lgan qiziqishni yanada oshiradi.

Adabiyotlar tahlili. Umuman tilda, jumladan, shevalarda leksik ma'nolarning yaxlitligi katta ro'l o'ynaydi. “Leksik ma'nolarning yaxlitligi haqida gapirganda, fonetik o'zgarishlar emas, tub hamda tipologik o'zgarishlar ko'zda tutiladi. Har bir turkiy til o'z leksemasi, shuningdek, morfologiya va fonetikasida o'zining spetsifik xususiyatlariga ega bo'lsa-da, tilning lug'at fondi va grammatik qurilishida umumiylikni saqlab qoladi” [1, 17].

Tilshunos olim A. Ishayev “Devoni lug'otit turk” va o'zbek shevalari” nomli tadqiqotida shunday yozadi: “Turkiy tillarni qiyosiy o'rganishga asos solgan ulug' tilshunos olim Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida boshqa ko'pgina turkiy tillarga nisbatan o'zbek tiliga, xususan, o'zbek tilining komponentlari bo'lgan qipchoq, o'g'uz hamda qorluq-chigil-uyg'ur lahjalariga (aniqrog'i, mazkur lahjalarning sheva, dialektlariga) oid turli xil fonetik, grammatik, ayniqsa, leksik faktlar ko'proq uchraydi. Bu birinchidan o'zbek xalqining tashkil topishida ko'pgina urug'-qabilalar (masalan, 92 bo'li o'zbek elati) ishtirok qilganligi, ikkinchidan esa turkiy tillardan birontasi o'zbek tili singari ko'p va xilma-xil sheva, dialektlarga ega emasligi bilan izohlanadi. Biri ikkinchisining taqozosi bo'lgan bu ikki faktor tufayli o'zbek shevalarida turkiy yozma yodgorliklarda qayd etilgan va qayd etilmagan, shuningdek, umumturkiy tillar uchun mushtarak bo'lgan va mushtarak bo'lmagan ko'pgina lingvistik faktlar saqlanib qolgan” [2, 63-67].

Shevalarni o'rganish jarayonida tilshunoslar ko'pgina metodlardan atroficha foydalanishadi. “O'zbek shevalarini o'rganishda shevalarga xos xususiyatlarni birgina tasviriy-tavsifiy jihatdan emas, balki aniq tarixiy-etimologik, turkiy va boshqa tillarning faktik elementlari asosida qiyosan tadqiq qilinishi va shu nuqtai nazardan baholanishi ko'plab tarixiy-lingvistik, dialektologik, lingvogeografik, arealogik va hozirgi adabiy tildagi nazariy va amaliy muammolarning yechimini topishda juda katta yordam beradi” [3, 19].

Asosiy qism. Ma'lumki, “Devonu lug'atit turk” asari tilshunoslikdagi juda ko'p masalalarni oydinlashtirishga yordam beruvchi birlamchi tarixiy manbalardan biridir [4, 105]. Ana shunday masalalardan biri bu bugungi kunda janubi-sharqiy Andijon areallarida qo'llanayotgan shevaga xos bo'lgan so'zlarni “Devonu lug'otit turk” asaridagi qadimgi turkiy tildagi so'zlar bilan solishtirish.

“Devonu lug'otit turk” asarini quyidagi bandlarda janubi-sharqiy Andijon shevalari bilan qiyoslaymiz:

1. “Devonu lug'otit turk” asaridagi so'zlar bilan shevalardagi shaklan va mazmunan bir xil so'zlar.
2. “Devonu lug'otit turk”dagi so'zlar bilan talaffuzda qisman farq qiluvchi, ammo ma'nosi bir xil bo'lgan shevalardagi so'zlar.
3. “Devonu lug'otit turk” asaridagi so'zlarning ma'no ottentkalari o'zgargan shaklda shevalarda qo'llanishi.

“Devonu lug'otit turk” asaridagi so'zlar bilan shevalardagi shaklan va mazmunan bir xil so'zlar. Ancha – shuncha [Индекс, 20], angladi – angladi [Индекс, 21], araladi – orasidan o'tdi [Индекс, 21], apa – ona [Индекс, 21], ari – ari [Индекс, 21], ariq – ori, zaif [Индекс, 22], arpa – arpa [22], atadi – 1. atadi 2. laqab berdi [Индекс, 26], axsadi – oqsadi [Индекс, 28], Ačidi – 1. Achidi. 2. achishdi [Индекс, 28], ačitti – 1. achitdi. 2. ko'nglini ranjitdi [Индекс, 28], ačışdi – achish paydo bo'ldi [Индекс, 28], egdi – egdi [Индекс, 38], egri – egri [Индекс, 38], ezgu –

ezgu, yaxshi [39], ekildi – ekildi, sepildi [Индекс, 41], erkäk – erkak [Индекс, 47], ertä – erta [Индекс, 48], esdi – esdi [Индекс, 49], eski – eski [Индекс, 49], Esnädi – esnadi [Индекс, 49], esssiz – essiz [Индекс, 50], et – et, go’sht [Индекс, 50], etäk – etak [50], etik – oyoq kiyim [Индекс, 50], bayram – bayram [Индекс, 54], balčiq – balchiq [Индекс, 55], barcha – barcha, butun, hamma [Индекс, 55], baqa – baqa [Индекс, 60], baqirdi – baqirdi [Индекс, 61], bezädi – bezadi, bo’yadi [Индекс, 63], bezäk – bezak [Индекс, 63], bezändi – bezandi [Индекс, 63], bezäldi – bezaldi [63], bezgäk – bezgak [Индекс, 63], bezdi – bezdi [Индекс, 63], bezitti- tiratti qaltiratdi [Индекс, 63], belädi – beladi (chaqaloqni beshikka) [Индекс, 64], kömäč – ko’moch [Индекс, 167].

“Devonu lug’otit turk” asaridagi so’zlarning ko’p qismi bugungi kunda shevalarimizda ancha faol qo’llanayotgani uchun ham, biz ulardan yuqoridagi namunalarni keltirish bilangina cheklandik.

“Devonu lug’otit turk”dagi so’zlar bilan talaffuzda qisman farq qiluvchi, ammo ma’nosi bir xil bo’lgan shevalardagi so’zlar. Shunday so’zlardan biri devondagi **aşuq** so’zi bo’lib *‘odam to’pig’i’* ma’nosini anglatgan [Индекс, 30]. Bugungi kunda janubi-sharqiy Andijon shevalarida *qizil + oshiq = qiziloshiq* to’piq ma’nosida qo’llanmoqda. Oshiq so’zi izohli lug’atda *‘ayrim hayvonlarning orqa oyogi tizza bo’g’imidagi biriktiruvchi chorqirra suyakcha’* degan ma’noni bildiradi (O’TIL, 3, 599).

Em [Индекс, 42] so’zi shevalarda **emi-do’mi** shaklida shu ma’nolarda qo’llanmoqda. Qadimgi turkiy tilda *‘em’* so’zi *‘dori, darmon, shifobaxsh o’simlik’* ma’nosini anglatgan bo’lib, *‘davo’* ma’nosi shundan o’sib chiqqan [5,463]. Bugungi kunga kelib janubi-sharqiy Andijon shevalarida bolaga biror narsa chiqsa yoxud bola og’risa, shu bilan yo’qolib ketsin degan ma’noda irim qilib *yurak ko’targizish, domlaga dam soldirish yoki shifobaxsh damlama ichirish* jarayonlarida qadimgi *em* so’zidan keyin *‘dom’* so’zini qo’shib *emi-do’mi* shu bo’lsin degan ibora qo’llanadi. Qiyos: O’sh-O’zgan o’zbek shevalarida *emi-dimi* so’zi naridan beri, yashirin degan ma’nolarini ifodalaydi [6, 90], janubiy Qozog’istondagi o’zbek shevalarida *em* so’zi *belgi qo’ymoq, belgilamoq* ma’nolarida ishlatiladi [7, 91].

“Devonu lug’otit turk” asarida eng qadimgi ovqat nomlari ham keltirilgan bo’lib, ulardan biri **büşkäl** [86] taomidir. Ushbu taom adabiy tilimizda *lochira* nomi bilan atalib kelinmoqda (O’TIL, 3, 57). Devondagi **büşkäl** taomi bugungi kunda janubi-sharqiy Andijon shevalarida qisman fonetik o’zgarish bilan **pöşkäl** (Индекс, po’shkal) deb yuritilmoqda.

Insonning kichkina barmog’i “Devon”da **jijalaq** [Индекс, 90] deb atalgan. Hozirda bu so’z adabiy tilda *jimjiloq*, o’rganilayotgan shevalarda esa *čimčalaq* (chimchalaq) deb qo’llanmoqda. Insonning ushbu a’zosi shevalarimizda turlicha ataladi: Qarnoq shevasida *činčalaq* (Xolmedova 2005: 47), Qorabuloq shevasida *kičkinä buban, böbäk, čurmältäk* (Begaliyev, 2002:145), Namangan shevasida *žinžäläq* (Abdullayev 1955:180), Xorazm shevalarida *žilinčäk* (Raximov 1985:80) kabi. Janubi-sharqiy Andijon shevalarida **čimčälāq, žimžälāq** shakllari amalda qo’llanadi. Ma’lumot o’rnida aytish o’rinliki, T.Qudratovning fikricha *“chimchiloq, jimjiloq* so’zlari biroz murakkabroq o’zgarishga duch kelgan. Bunda ma’noni kuchaytirish maqsadida leksik belgi ustiga morfologik belgi ham ortirilgan. Demak, *kičkinäčä qol > činäčä qol*. Keyin *[q], [l]* tovushlari o’z o’rinlarini almashtirganlar va *činäčälāq > činäčä > (l) āq > činäčāq > činäčāq || činäččāy* o’zgarishi kechgan. *n ~ m, č ~ t, č ~ j* mosligi *tinäčāq; čimčilāq, žimžilāq* formalarini keltirib chiqargan” [8, 40].

Izohli lug’atda *‘Bulturgi, qari (ikki uch yillik), tullagan, tullab chiqqan; ko’chma ma’noda firibgar, ayyor’* ma’nolarini bildirgan **tullak** (O’TIL, 5, 414) so’zi Devonda *tüläk* shaklida shu

ma’noni bildirib kelgan [Индекс, 293]. O’rganilayotgan shevalarda ushbu so’z *ayyor, mug’ombir* ma’nolarini ifodalab keladi.

Devonda *‘kurashdi, zidlashdi, keklashdi, olishdi’* mazmunini ifodalab kelgan **igāšdi** [Индекс, 95] so’zi hozirda shevalarda fonetik jihatdan *i > e* ga o’zgarib **egāšmāq** (egashmoq) shaklida *kurashmoq, zidlashmoq, keklashmoq, o’chakishmoq* ma’nolarida qo’llanadi.

Kömāč (ko’mach) qozonda yoki o’tda pishirilgan non. Ushbu mahsulot nonning bir turi bo’lib, asosan, Mushkulkushot, Buseshanbi kabi marosimda pishiriladi. Shartiga ko’ra *ko’mach non* achitqi solinmasdan, marosim shartlariga ko’ra irim qilib yettita qo’shni xonadonlardan tilangan undan tul ayol tomonidan tayyorlanadi. Yoshi ulug’ momolarning aytishiga qaraganda, ko’mach nonni faqat tul ayollar va oila qurmagan qizlarga yeyishi mumkin. Yoshi ulug’lar marosimning bu shartini shunday izohlashadi: beva ayol muhtoj bo’ladi, muhtoj ayolning va qizlarning duosi ijobat bo’ladi degan umidda taom faqat mazkur shaxslar tomonidan iste’mol qilinadi. Ushbu non turi. Bu ot qadimgi turkiy tilda *‘chuqurga joylab, ustini tuproq bilan berkit’* ma’nosini anglatuvchi *köm* fe’lidan *–(ä)č* qo’shimchasi bilan yasalgan. O’zbek tilida *ö* unlisining yumshoqlik belgisi yo’qolgan: *köm- + äč = kömāč > komāč*[5,227] shakliga kelgan. Ma’lumot o’rnida aytib o’tish joizki, “qovurilgan bug’doy”ga nisbatan Qashqadaryo shevalarida “ko’rmach” so’zi qo’llanadi [9, 57]. Janubiy Farg’ona shevalarida fonetik jihatdan o’zgarishga uchrab *komoč* [10,210] (*ko’mo’ch*), Xorazm shevalarida *kömāč* [11, 111] “qozonda pishirilgan non”, Surxondaryo o’zbek shevalarida *kömmä* shakllarida shu ma’noda qo’llanadi [12, 67]. Janubiy Qoraqalpog’istondagi o’zbek shevalarida *kömāč* (ko’mach) so’zi “chig’irning g’ildirak shaklidagi tig’li asbobi” ma’nosini bildiradi [13, 94]. Ma’lumot o’rnida aytish o’rinliki, “Qadimiy yozma yodgorliklarda va eski o’zbek adabiyotida uchrashidan bu so’zning uzoq tarixga egaligi ko’rinadi. Chunonchi “Devonu lug’otit turk”da **kömāč** – *ko’moch. O’choqda chog’ga ko’mib pishiriladigan non* (ДЖТ, I, 341). Mahmud Koshg’ariy bu so’zning boshqa sinonimlari borligidan ham darak bergan: **‘közmän** – *ko’rda pishirilgan non*’, **‘ičbiri** – *issiq kulda pishirilib, yoqqa to’g’rab, ustiga shakar sepib yeyiladigan non*’ (ДЖТ, I, 159), **‘ulma** – *kulda pishiriladigan non*’ ma’nolarida ham qo’llanishi mumkin. Bu ovqat nomi XIV asrda Alisher Navoiy asarlarida **ko’moch** shaklida uchraydi (Mahb.qulub, 1940, 150-bet)” [14, 33-38].

‘Yungdan bosib tayyorlanadigan qalin, pishiq palos, namat’ adabiy tilda **kigiz** deyiladi. Devonda shu mazmundagi narsa-buyum **küvüz** deb nomlangan [Индекс, 171]. Janubi-sharqiy Andijon hududida esa **kijiz** (kiyiz) deb ataladi. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, **küvüz** so’zi talaffuz jihatidan adabiy tildan ko’ra shevalarda ancha asliga yaqinroq talaffuz qilinadi.

Qadimgi turkiy tilda *istamoq, xohlamoq* ma’nolarini bildirgan **küsādi** [Индекс, 175] so’zi bugungi kunga kelib ham adabiy tilda va shevalarda shu ma’noda qo’llanmoqda.

Devonda adabiy tildagi *‘urib yanchish, tuyish uchun ishlatiladigan, yog’och yoki metaldan yasalgan maxsus idish’ hovoncha* deyiladi (O’TIL, 6, 423). Devonda shu vazifani bajaruvchi predmet **suqu** [Индекс, 235] deb nomlangan. Tadqiqot ishi olib borilayotgan areallarda esa **soqi** deyiladi. “O’zbek tilining izohli lug’ati” ga *so’qi* so’zi *shv.* belgisi ostida kiritilgan.

Izohli lug’atga *shv. To’qoch* so’zi: 1. *Katta bo’g’irsoq*. 2. *Kulcha non* semalarini anglatib kelishi yozilgan. Mazkur so’z “Devonu lug’otit turk” asarida **Toquč** shaklida [Индекс, 277], o’rganilayotgan hududlarda esa *toqāč* shaklida *kichkina non, kulcha* ma’nolarida qo’llanadi.

“Devonu lug’otit turk” asarida **üşik** – qattiq sovuq [Индекс, 317], **üşidi** – ushidi junjikdi ma’nolarini ifodalab kelgan [Индекс, 317]. Janubi-sharqiy Andijon shevalarida **üşük urdi** birikmasi bilan qo’llanuvchi adabiy tildagi *sovuq yedi* iborasi devonda **üşüklādi** shaklida *sovuq urdi, sovuq yedi* ma’nolarida qo’llanishi aytilgan [Индекс, 317]. Qiyos: mazkur so’z Qorabuloq

shevasida *üşümāk* [21, 103], Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalarida *ušimāq* ko‘rinishlarida qo‘llanadi [14, 106].

Qish kunlarida qattiq sovuq bo‘lganda meva va sabzavotlarni ichiga muz kirib qoladi. Bunday holatni ifodalash uchun adabiy tilimizda *sovuq urmoq* iborasi ishlatiladi. Janubi-sharqiy Andijon lingvoarealida bu ibora bilan bir qatorda **üşük ürmāq** (ushug urmoq) iborasi qo‘llaniladi. *Kārtiškā, sāvzlārdi paxal bilān orāp qojīš, üšüg ürüp ketmāsin. Ettādān čillā kirādi. Qīštī čillāsi heš nārsāni ājāmājdi*. Qiyos: mazkur so‘z *qattiq sovuq* ma‘nosida Turkistondagi o‘zbek shevalarida ham *ushuk* [15, 329], *sovuq* ma‘nosida Surxondaryo o‘zbek shevalarida *ušuk*, Xorazm shevalarida *ušuq* shaklida sovuq ma‘nosida qo‘llanadi. Sh.Rahmatullayev *ushimoq* fe‘li haqida shunday deydi: “Bu ot qadimgi turkiy tildagi ‘*sovuq qot*’ ma‘nosini anglatgan –*üşi* fe‘lidan –*k* qo‘shimchasi bilan yasalgan. Qadimgi turkiy tildayoq bu fe‘lning *üşü-* shakli ham shunga ko‘ra *üşik* otining *üşük* shakli ham mavjud bo‘lgan. Keyinchalik o‘zbek tilida *ü* unlisining yumshoqlik belgisi yo‘qolgan: *üşü- + k = üšük > ushuk* [5, 397] shakliga kelgan. Shevaga xos bo‘lgan so‘z **ushuk I shv. Sovuq.** tarzida izohli lug‘atga kiritilgan (O‘TIL, 5, 636).

Bugungi kunda tadqiqot ishi olib borilayotgan hududlarda *ho‘l, ingichka daraxt novdasiga* nisbatan qo‘llanayotgan **čuvuq** so‘zi qadimgi turkiy tilda **čibīq** shaklida *ho‘l novda* ma‘nosida qo‘llangan [Индекс, 327].

“Devonu lug‘otit turk” asarida *namlandi* ma‘nosida qo‘llangan **čilandī** [Индекс, 327] so‘zi janubi-sharqiy Andijon lingvoareallarida **čilāmāq** shaklida *suvga bo‘ktirmoq, suvga aralash-tirmoq* ma‘nosida qo‘llanadi: *kōmirdi mājdasini jaxšilap čilap pečkāgā sāl*.

Adabiy tilda va izohli lug‘atda *tugmoq, bog‘lamoq* so‘zlari janubi-sharqiy Andijon shevalarida **čigmāq** (chigmoq) shaklida qo‘llanadi. “Devonu lug‘otit turk” asarida **čigildi** so‘zi *bog‘landi* ma‘nosini ifodalab kelgan [Индекс, 331]. Ko‘p tilshunoslar shevalardagi *chigmoq* so‘zi *tugmoq* so‘zining fonetik jihatdan o‘zgargan shakli deb hisoblashadi. Yuqoridagi fikrlar haqiqatga yaqin ekanligi asosli, ammo bizning fikrimizga ko‘ra, mazkur so‘z “Devonu lug‘otit turk” asarida *bog‘lamoq* mazmunidagi *chigmoq* so‘zining ayni o‘zi. Chunki *tugmoq* so‘zida *bog‘lamoq, chigmoq* ya‘ni ikki predmetni, masalan tugunning yoki arqon uchlarini biriktirmoq semasi to‘lalgicha anglashilmaydiganday nazarimizda.

Janubi-sharqiy Andijon shevalarida *kir juda ko‘p bo‘lganidan biror tig‘li asbob (pichoq) yordamida qirib tozalanadigan darajadagi kir* **qaqač** deyiladi. Odatda, bu turdagi kir yog‘lama ustiga chang qo‘nishi natijasida hosil bo‘ladi. “Devonu lug‘otit turk” asarida ham **Qaqač** so‘zi *kir* [Индекс, 259] ma‘nosida kelgan.

Izohli lug‘atda *‘yolvorib yig‘lamoq’* ma‘nosida qo‘llanuvchi **siqtamoq** (O‘TIL, 6, 657) fe‘li qadimgi turkiy tilda quyidagi shakllarda qo‘llangan: **sīxīt** – yig‘i, **sīxtatī** – yig‘latdi, [Индекс, 221]. Tadqiqot olib borilayotgan shevalarda ham shu ma‘noda qo‘llanmoqda.

Izohli lug‘atda *biror ish-harakat qilishga botinolmay istihola qilmoq, tortinmoq, iymannoq qimtinmoq moddiy qiyinchilikda yashamoq* (O‘TIL, 4, 153) ma‘nolarini ifodalab kelgan **qisinmoq** so‘zi janubi-sharqiy Andijon shevalarida izohli lug‘atdagi ma‘nodan birmuncha farq qiladi. Shevalardagi **qīsīndī** (qisindi) so‘zi *tejamoq* so‘zining salbiy ma‘no ottenkasini o‘zida saqlovchi *qurumsoqlik qildi* ma‘nolarida qo‘llanadi. “Devonu lug‘otit turk” asarida ham **qīsīndī** so‘zi *qurumsoqlik qildi* ma‘nosini ifodalab kelgan [Индекс, 366].

O‘rganilayotgan shevalarda **qujqālāmaq** (quyqalamoq) so‘zi, asosan, *qo‘y va sigirning kalla va tuyoqlarini (xolodes va shu kabi yaxna taomlar pishirish uchun), parrandalar so‘yilganda (tovuq, kurka) ularning tuklarini kuydirishga nisbatan* qo‘llanadi. Izohli lug‘atda mavjud bo‘lmagan ushbu so‘z devonda **qujqaladī** shaklida *terisini qaynatib tozaladi* ma‘nosida kelgan

[Индекс, 375]. Demak, ko‘rinib turibdiki, devondagi mazkur so‘z ham janubi-sharqiy Andijon lingvoareallarida ma‘nosi kengaygan holda qo‘llanadi.

“Devonu lug‘otit turk” asarida berilgan so‘zlarning bugungi kunda janubi-sharqiy Andijon lingvoareallarida boshqa ma‘noda qo‘llanishi. “Devonu lug‘otit turk” asarida **adaš** so‘zi *do‘st, o‘rtoq* ma‘nolarini ifodalab kelgan [Индекс, 11]. Bugungi kunda *adash* so‘zi ismlari bir xil bo‘lgan shaxslarga nisbatan qo‘llanadi.

Ališdi so‘zi devonda *undirishdi* ma‘nosini bildirgan [Индекс, 17]. Janubi-sharqiy Andijon shevalarida esa *narsalarni bir-biriga ayirboshladi* ma‘nosida qo‘llanadi.

“Devon lug‘otit turk” asarida **arīdi** so‘zi *tozalandi* ma‘nosida qo‘llangan [Индекс, 22]. Tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda *nihoyasiga yetdi, tugadi, oxirladi* kabi ma‘nolarda qo‘llanadi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ushbu so‘z ma‘nosi *borligi ketmoq, yo‘qolmoq (bor holda davom etayotgan narsalar haqida)* deya ifodalangan (O‘TIL, 1, 134).

O‘rganilayotgan shevalarda va adabiy tilda *o‘tin aralash uchun foydalaniladigan mehnat quroli* nomini atab kelgan *arra* so‘zi qadimgi turkiy tilda shu shaklda 1. *Peshob*. 2. *Eshaklarni sug‘orishda qo‘llanadigan so‘z* ma‘nolarini ifodalab kelgan [Индекс, 23].

Badaniga et bitmagan; ozg‘in, kamgo‘sh ma‘nolarini ifodalab keluvchi adabiy tildagi **oriq** so‘zi o‘rganilayotgan areallarda fonetik jihatdan o‘zgarish bilan **arriq** (arriq) shaklida qo‘llanadi. Qadimgi turkiy tilda **arriy** so‘zi *juda toza narsa* ma‘nosida qo‘llangan [Индекс, 23].

“Devonu lug‘otit turk” asarida **art** so‘zi 1. *Tog‘ tepasi, dovon*. 2. *Orqa bo‘yin* ma‘nolarini ifodalagan [Индекс, 23]. Qadimgi turkiy tildagi *art* so‘ziga omonim sifatida bugungi kunda **art** so‘zi *tozalamoq, artmoq* kabi ma‘nolarda qo‘llanadi.

Qadimgi turkiy tilda *ortdi* mazmunidagi **artīndi** so‘zi [Индекс, 23] bugungi kunda *artmoq* fe‘lining o‘zlik nisbati bo‘lib qo‘llanadi: *sochiq bilan artindi*.

Devonda **axtardi** – 1. *ag‘dardi*. 2. *yer ag‘dardi* kabi ma‘nolarni ifodalab keladi [Индекс, 28]. Janubi-sharqiy Andijon lingvoareallarida **āxtarmoq** (oxtarmoq) shaklida *izladi, axtardi* ma‘nolarini ifodalaydi.

Yaxshi boqdi, yaxshi asradi ma‘nolaridagi “Devonu lug‘otit turk”dagi **ačīndi** [Индекс, 28] so‘zi bugungi kunda shevalarda *rahmi keldi* ma‘nosida qo‘llanadi.

Qadimgi turkiy tilda *chiqmoq istadi* ma‘nosini ifodalagan **aysadi** [Индекс, 33] so‘zi janubi-sharqiy Andijon lingvoareallarida *oyog‘i og‘riyotganligi sababli oqsadi*, ko‘chma ma‘noda esa **qiynaldi** ma‘nosida qo‘llanadi.

“Devonu lug‘otit turk” asarida mehnat ma‘nosini ifodalab kelgan **emgak** [Индекс, 43] so‘zi o‘zbek tilining ko‘p shevalarida *mehnat, qiyinchilik, azob-uqubat* kabi ma‘nolarda qo‘llanadi. Ammo janubi-sharqiy Andijon shevalarida *liqildoq* ma‘nosini bildiradi.

“Devonu lug‘otit turk” asarida **en** so‘zi *o‘nqir-cho‘nqir* [Индекс, 44] ma‘nosini bildirishi ko‘rsatilgan. Tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda *libos tikish uchun ma‘lum miqdorda qirqib qo‘yilgan mato* ma‘nosini bildiradi. Izohli lug‘atda esa *en* so‘zi *narsaning ko‘ndalang yo‘nalishdagi kattaligi, kengligi; Bir kiyimlik gazlama; belgi, tamg‘a* (adashtirmaslik uchun qoramol yoki qo‘y qulog‘ida hosil qilingan kesik) ma‘nolarini ifodalab keladi (O‘TIL, 2, 39).

Qadimgi turkiy tilda *kuchaytiruv yuklamasini* bildirgan **ep** so‘zi [Индекс, 45] adabiy tilda va o‘rganilayotgan shevalarda *o‘ziga munosib bilmoq, ma‘qul ko‘rmoq* kabi ma‘nolarda qo‘llanadi. Izohli lug‘atda *ep* so‘zi *bajarish, uddalash qobiliyati, bilmoq* fe‘li bilan birga qo‘llanib, asosan, bo‘lishsiz shaklda *o‘ziga ma‘qul, munosib bilmoq* shakllarida qo‘llanishi aytilgan (O‘TIL, 2, 46).

Bugungi kunda adabiy tilda va shevalarda *qiynalmay, qiyinchiliksiz, bemalol* (O‘TIL, 2, 56) ma’nolarida qo‘llanayotgan **erkin** so‘zi qadimgi turkiy tilda **to‘plangan** degan ma’noda berilgan [Индекс, 47].

‘Eshladigan, cho‘ziladigan’ kabi ma’nolarni atab keluvchi qadimgi turkiy tildagi **eşilgän** [Индекс, 52] so‘zi adabiy tilda **eshilmoq** shaklida *aylantirib, burab, tovlab pishiq qilmoq; kokil kabi taralmoq, ipakday mayin osilib sochilmoq, muloyim harakat, holat kasb etmoq* kabi ma’nolarni ifodalab keladi (O‘TIL, 2, 84). Tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda esa *o‘zini ko‘rsatmoq, o‘zida bor narsalarini ko‘z-ko‘z qilmoq, ular bilan maqtanmoq* kabi ma’nolarni ifodalab keladi.

Qadimgi turkiy tilda **baldır** *tog‘ning ko‘tarilib chiqqan joyi; erta, oldin* kabi ma’nolarni ifodalagan [Индекс, 54]. Bugungi kunga kelib *ı* unlisining qattiqligi yo‘qolgan **boldır** shaklida yuqoridagi ma’nolarda qo‘llanmaydi, balkim oyoqning tizzadan to‘piqqacha bo‘lgan qismini atab keladi.

Qadimgi turkiy tilda **başaq** so‘zi *o‘q va nayza uchidagi temir; o‘qning uchi; boshmoq to‘puq* [Индекс, 59] kabi ma’nolarni ifodalab kelgan. Bugungi kunda esa fonetik jihatdan o‘zgarishga uchrab **boshog** shaklida **bug‘doy boshog‘i** ma’nosida qo‘llanmoqda.

“Devonu lug‘otit turk” asarida *bo‘lishdi, yon berdi; ahd qildi* ma’nolarini ifodalab kelgan **boluşdı** [Индекс, 72] so‘zi **bölišdi** (bo‘lishdi) shaklida janubi-sharqiy Andijon shevalarida yuqoridagi *yon berdi* ma’nosi bilan bir qatorda **unashtirdi** ma’nosida ham qo‘llanadi.

“Devonu lug‘otit turk” asarida *bir xil ovqat turini* atab kelgan **bulyama** so‘zi [Индекс, 78] adabiy tilda va shevalarda *‘biror narsani iflos, kir narsaga belamoq, botirmoq, hamma yog‘ini iflos qilmoq’* mazmunini ifodalovchi **bulg‘amoq** so‘zining bo‘lishsiz shakli hisoblanadi va *yomon qilma* ma’nosida qo‘llanadi.

But so‘zi qadimgi turkiy tilda quyidagi: 1. *son, oyoq*. 2. *taqiladigan firuza tosh*. 3. *katta bir sovg‘ani keltiradigan kishiga beriladigan mukofot* kabi ma’nolarda qo‘llangan [Индекс, 80]. Adabiy tilda va shevalarda *to‘liq, hech qanday kamchiligi yo‘q; bekam-u ko‘st, yetarli; ta‘min etilgan; Sinmagan, butun, shikastlanmagan sog‘* kabi ma’nolarda qo‘llanadi.

Umurtqa yoki ko‘krak qafasining qiyshayib o‘sishi natijasida hosil bo‘ladigan do‘mbogliqni atab kelgan adabiy tildagi va shevalardagi **bukur** so‘zi qadimgi turkiy tilda inson tana a‘zolaridan biri bo‘lgan **buyrak** nomini atab kelgan [Индекс, 84].

Ikki chiziqning bir nuqtada tutashib hosil bo‘ladigan oraliq ma’nosini bildiruvchi **bürçäk** so‘zi “Devonu lug‘otit turk” asarida 1. *odamning kokili*. 2. *Otning yoli* kabi ma’nolarni bildirgan [Индекс, 85].

Qadimgi turkiy tilda **bütä** so‘zi *ko‘p, mo‘l* kabi ma’nolarni ifodalagan [Индекс, 85]. Adabiy tilda va shevalarda *tagidan shoxlab o‘sadigan mayda pastak daraxt; o‘simlik* ma’nosida qo‘llanadi.

Bütti so‘zi “Devonu lug‘otit turk” asarida: 1. *Tuzaldi*. 2. *Iqrar bo‘ldi*; 1. *So‘ndi* 2. *Isbotlandi*; 1. *Tug‘ildi* 2. *Yaratildi* kabi ma’nolarni bildirib keladi [Индекс, 85-86]. Janubi-sharqiy Andijon shevalarida *tugadi, nihoyasiga yetdi* kabi ma’nolarda qo‘llanadi.

Devonda **ırq** so‘zi *mo‘ljil qilish, fol ochish* kabi ma’nolarni ifodalashi keltirilgan [Индекс, 93]. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da **ırq** so‘zi *nasl, zot; kishilarning yuz, soch va teri rangi; yuz yonoq* ma’nolarini ifodalab kelishi ko‘rsatilgan (O‘TIL, 2, 542). Janubi-sharqiy Andijon shevalarida *ırq* so‘zi *munosabat, harakter* ma’nolarida ham qo‘llanadi: *hiç senlärdi ırqın kelişmädi*.

Iskādi - *titdi, mo'yini yuldi* [Индекс, 100]. Adabiy tilda va shevalarda **hidladi** ma'nosida qo'llanadi.

Adabiy tilda va shevalarda *me'yoriy darajasiga yetmoq, tobiga kelmoq, pishib iste'mol qilish darajasiga kelmoq* ma'nosini ifodalovchi **jetildi** (yetildi) (O'TIL, 6, 179) so'zi “Devon”da *yetib olindi* ma'nosini ifodalab kelgan [Индекс, 127].

Jupandī – *tortindi, chetlashdi* [Индекс, 142]. Tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda *yig'lashdan to'xtadi; rozi bo'ldi, ko'ndi* ma'nolarida qo'llanadi.

Ko'nib o'rganib qolmoq; qanoat qilmoq; tan bermoq, rozi bo'lmoq ma'nolarida qo'llanuvchi **ko'nikmoq** (O'TIL, 2, 989) so'zi qadimgi turkiy tilda **könikti** (ko'nikti) shaklida **charchadi** ma'nosida qo'llanadi [Индекс, 168].

Içikti - *o'z xohishi bilan taslim bo'ldi, dushman tomonga o'tdi* [Индекс, 102]. Adabiy tilda va o'rganilayotgan shevalarda *kuchli darajada ko'rishish ishtiyoqida kasal bo'lib qolmoq* ma'nosida qo'llanadi (O'TIL, 2, 604).

Adabiy tilda va shevalarda *hadeb gapiraverdi, vaysadi* mazmunini ifodalovchi **žavradi** so'zi qadimgi turkiy tilda *quvvatli bo'ldi* ma'nosida qo'llangan [Индекс, 104].

“Devonu lug'otit turk” asarida **jaladi** so'zi *shubhalandi* ma'nosini ifodalashi ko'rsatilgan [Индекс, 108]. Adabiy til va shevalarda *ta'mini bilish uchun tilini tekkizdi* ma'nosida qo'llanadi.

Izohli lug'atda *biror narsa yasash, to'g'rilash maqsadida qirqmoq, kesmoq, tarashmoq* mazmunidagi **yo'nmoq** (O'TIL, 6, 312) so'zi “Devonu lug'otit turk” da **jondī** (yo'ndi) shaklida *qusdi* ma'nosida qo'llanadi [Индекс, 135]. Janubi-sharqiy Andijon lingvoareallarida *yo'nmoq* so'zi *ozaytirmoq* ma'nosida qo'llanadi.

“Devon”da *bino goldig'i; idish og'zi* ma'nosidagi **jurt** so'zi [Индекс, 143] bugungi kunda **vatan** ma'nosida qo'llanmoqda.

Adabiy tilda va shevalarda *ikki tomonga tortib orasini ochmoq; ko'chma maqtanmoq, g'ururlanmoq* ma'nolarini ifodalovchi **kerilmoq** so'zi “Devon”da *esnadi, kerishdi* kabi ma'nolarda keladi [Индекс, 155]. Bizningcha, “Devon”da mazkur so'zning izohlanishiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, mohiyatan kerishmoq so'zi bilan ayni bir xil. Chunki kerishish harakati amalga oshirilganda ham qo'llar yuqoriga ko'tariladi va ikki tomonga yoziladi.

“Devonu lug'otit turk” asarida **maraz** – 1. *Qorong'u kecha*. 2. *Yollangan ishchi* ma'nolarida keladi [Индекс, 179]. Izohli lug'atda *yiring olgan, fasod bog'lagan yara; yaramas, zararli nuqson, illat* kabi ma'nolarni ifodalaydi. Janubi-sharqiy Andijon shevalarida *narsasini birovdan ayaydigan, bermaydigan* ma'nosini bildiruvchi *qizg'onchiq* so'ziga sinonim qo'llanadi.

Qadimgi turkiy tilda **tarindī** so'zi 1. *Kishi ekin ekdi*. 2. *Kishi o'zini ekin ekayotganday qilib ko'rsatdi* kabi ma'nolarda keladi [Индекс, 249]. Janubi-sharqiy Andijon shevalarida **tārinmāq** (torinmoq) shaklida *arazlamoq* ma'nosida qo'llanadi.

“Devon”da *belning ichki qismidagi tomir* mazmunini ifodalovchi **özäk** so'zi [Индекс, 194] janubi-sharqiy Andijon shevalarida *sabzavotlarning o'rtasidagi qattiq qismiga nisbatan: karam o'zagi, sabzi o'zagi* kabi (ЎХИЛ, 202). Qadimgi turkiy tildagi **o'zak** so'zi va bugungi kunda qo'llanayotgan **o'zak** so'zi mohiyatan bir-biriga yaqin ma'noni bildiradi. O'zak ham *sabzavotlarning o'rtasida* joylashadi, “Devon”dagi o'zak so'zi ham belning ichki qismida joylashgan tomir ma'nosini anglatadi. Har ikki sema ham narsaning asosi hisoblanadi.

“Devonu lug'otit turk” asaridagi so'zlarning ma'no ottenkalari va qisman talaffuzi **o'zgargan holda shevalarda qo'llanishi**. Tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda **içirkāndi** (ichirkandi) so'zi *jirkandi, seskandi* ma'nolarida qo'llanadi. “Devonu lug'otit turk” **Isirkāndi** – *qizilcha toshdi* [Индекс, 100].

Yigitlar va qizlarning peshonasidagi kesilgan sochi bugungi kunda shahar shevalarida rus tilidan kirib kelgan **čölkä** (*cho'lka*) so'zi orqali ifodalanadi. Andijon shevasida esa **pät** (pat) deyiladi. Shevaga xos bo'lgan bu so'z izohli lug'atdagi *parrandaning dum va qanotlarini tashkil qilgan, muguzsimon uzun naychaning ikki yonida ikki qator bo'lib o'sib chiqadigan parlardan iborat a'zosi* mazmunidagi **pat** so'zi bilan omonim qo'llanadi (O'TIL, 3,677). Shevada bu bilan bog'liq *pat kesish, pat qirqish, pat tushirish* kabi so'z birikmalari ham mavjud. O'zbek tilining izohli lug'atida ham bu so'z bergan ma'noni ifodalovchi leksema mavjud emas. “Devonu lug'otit turk” asarida **qirqilgan zulf, soch** ma'nolarini ifodalab **kesmä** so'zi keltirilgan [Индекс, 157].

“Devonu lug'otit turk” asarida *qatiq uyitish uchun olib qo'yilgan ozgina qatiq* semasini bildiruvchi *tomizg'i* mazmunida berilgan **qor** so'zi (Индекс, 371) janubi-sharqiy Andijon shevalarida **ujitqi** (*uyitqi*) so'zi bilan ifodalanadi. Shevalarni yondosh tillarga va shevalarga solishtirish shevalarni yanada oson o'rganishimizni ta'minlaydi: Adabiy tilda bu vazifadagi so'z *ivitqi, tomizg'i, oqliq* kabi leksemalar bilan yuritiladi. Qurama o'zbek shevalarida **ujutqi** (*uyutqi*) (6, 171), Pop shevalarida *äxliq* [16, 187], *Sayram o'zbek shevalarida tamizyi* (3.C. 135), Turkiston shevalarida *achitqi* [17, 279], janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalarida *tamizyi* [7,150], Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalarida *tamiziq, tamizyi*, Navoiy viloyati shevalarida *tamizyi* [18, 59], Forish shevalarida *qor* [19, 51-54] shaklida qo'llanadi.

“Devonu lug'otit turk” da **toñmāq** (Индекс, 275) so'zining ma'nosi quyidagicha izohlangan: I. Muzlamoq. II. Sovuq qotmoq. Janubi-sharqiy Andijon lingvoareallarida ushbu so'z *sovqotmoq (issiq kijin suuqta toñib qālasan), muzlamoq (kārtiškāni orap qoj kečqurun toñip qāladi)* kabi “Devon”dagi ma'nolar bilan bir qatorda, asosan, hayvon (jizza qilingandan keyingi, yoki qaynatma sho'rva)dagi qo'y yog'i) yoki o'simliklardan olingan (saryog', margarin) yog'iga nisbatan *qotmoq* ma'nosida ham qo'llanadi: *šörvāni tezrāq iç, jāyi toñip qāladi*. Shu o'rinda aytishingiz mumkin, yog' mahsulotlari sovugandan keyin to'nglaydi deb. Yo'q, bizningcha yog'ning sovushi va to'nglashi orasida oz bo'lsa-da farq bor. Sovugan yog' yoyilgan xamirga suziladi, ammo to'nglagan yog' xamirda qotib qoladi, yoyilmaydi (buni pazanda ayollar yaxshi biladi). Shu sababli ham surilmay qotib qolingan yog'semasini ifodalash uchun shevada *to'nglamoq* so'zi qo'llanadi. Qo'shimcha qilib aytadigan bo'lsak, “Qutadg'u bilig” asarida ham *to'ngmoq* so'zi *muzlamoq* ma'nosida qo'llanadi [22, 7]. Qiyos: Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalarida ham *to'ngmoq* so'zi *muzlamoq* va *sovuq qotmoq* ma'nolarida qo'llanadi [23, 77-79].

Devonda **alqindī** so'zi *tugadi, tamom bo'ldi* ma'nolarini ifodalab kelgan [Индекс, 18]. Bugungi kunga kelib **alqindī** (olqindi) shaklida shevalarda ushbu so'zning ma'nosi torayib faqatgina *ko'p foydalanish natijasida yeyilib oz qolgan sovun qoldig'iga* nisbatan qo'llanadi.

Qadimgi turkiy tilda **aqur** so'zi *otxona* ma'nosini ifodalagan [Индекс, 31]. Fikrimizcha, *hayvonlar yemish yeyishi uchun mo'ljallangan temir, yog'och, yoxud boshqa predmetlardan yasalgan buyum* “Devonu lug'otit turk”dagi *aqur* so'zidan hosil bo'lgan. Tadqiqot ishi olib borilayotgan hududlarda fonetik o'zgarishga uchrab *a > o* ga, *q > x* ga almashib **oxur** tarzda hayvonlarga yem beradigan idish ma'nosini bildiradi.

Qadimgi turkiy tilda **buladī** so'zi *pishirdi* ma'nosini ifodalab keladi [Индекс, 77]. Janubi-sharqiy Andijon shevalarida *pishirmoq* ma'nosida emas, balkim, *biror narsaga botirmoq* ma'nosida qo'llanadi.

“Devonu lug'otit turk” asarida *tezakning bir biriga aralashib, yopishib ketgani* semasini ifodalovchi **göñüz** shaklida berilgan [Индекс, 86]. Ushbu so'z bugungi kunga kelib fonetik jihatdan o'zgarishga uchrab **göñ** shaklida devondagi ma'no bilan bir qatorda, asosan, o'simliklar uchun *chirindi, o'g'it* ma'nosida ham qo'llanmoqda.

Devonda **qurč** so‘zi *chidamli, pishiq* ma’nolarini ifodalab kelgan [Индекс, 379]. O‘rganilayotgan janubi-sharqiy Andijon lingvoareallarida **qurč (qurch)** metaldan yasalgan mehnat qurollari (bolta, tesha, o‘roq) va uy-ro‘zg‘or buyumlari (qaychi, pichoq)ga nisbatan *o‘tkir* ma’nosida qo‘llanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ushbu so‘zning shevalarda qo‘llanishi ham devonda izohlangan semadan uzoqlashmagan. Shevalardan birmuncha farqli ravishda “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da **Qurch I esk. ayn. bronza. Qurch II** ‘*tig‘iz, niq; tarang; zarang*’ kabi ma’nolarda kelishi aytilgan (O‘TIL, 4, 297).

“Devonu lug‘otit turk” asarida **ešik** so‘zi *eshik ostonasi* ma’nosini bildirgan [Индекс, 52]. Adabiy tilda *uy yoki xonaning o‘rnatiladigan, ochib-yopib turiladigan qurilish buyumi; umuman odam, narsalar joylashadigan qurilmaning kirib-chiqiladigan qismi* kabi ma’nolarni ifodalab keladi (O‘TIL, 2, 82). Tadqiqot olib borilayotgan shevalarda **eshik** so‘zi yuqoridagi semalarni ifodalash bilan bir qatorda *butun boshli bir uy, hovli, turmush qurgan qizlar uchun ota uyi, boshqa uyga ko‘chib chiqqan oilalar uchun esa ota-onasi istiqomat qiladigan uy* nazarda tutiladi.

Qadimgi turkiy tilda **em - davo, emladim** – davo qildim [Индекс, 44] ma’nosini bildiradi. Tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda esa **emladim** so‘zi *ozgina bo‘lsa ham (nimadandir) berdim* ma’nosida, adabiy tilda esa biror kasallikka chalinmasligi uchun vaksina qabul qilindi ma’nolarida qo‘llanadi.

Qadimgi turkiy tilda **iridi** so‘zi *chiridi* ma’nosida qo‘llangan [Индекс, 99] **irimoq** so‘zi adabiy tilda barcha mahsulotlarga nisbatan *yaroqsiz holatga kelmoq* ma’nosida qo‘llanadi. Janubi-sharqiy Andijon shevalarida ma’no jihatdan torayib **irimāq (irimoq)** faqat **sut mahsulotiga** nisbatan qo‘llanadi. Bu fe‘l qadimgi turkiy tildagi *buzilib, tabiiy sifatini yo‘qotgan narsa* ma’nosini anglatgan *yir* otidan –*i* qo‘shimchasi bilan yasalgan. Keyinchalik so‘z boshlanishidagi *y* undoshi talaffuz qilinmay qo‘ygan: *yir + i = yiri > iri* [5,1 21]shakliga kelgan.

“Devon”da **eritdi** mazmunidagi **sīzyurdī** [Индекс, 219] so‘zi tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda **sīzyirmāq (sizg‘irmoq)** shaklida *sariyog‘* so‘zi bilan birga qo‘llanib *qaymoqni olovda qizdirib sariyog‘ olish* jarayoniga nisbatan **sariyog‘ qilmoq** ma’nosida qo‘llanadi. Bizning fikrimizcha, ushbu so‘zning anglatib kelayotgan semasi ham devondagi mazmundan uzoqlashmagan.

Qadimgi turkiy tilda *Narsaning bo‘lagi, parchasi* ma’nolarini ifodalaydigan **kesāk** (kesak) [Индекс, 157] so‘zining ma’nosi torayib bugungi kunda *qotgan, qurigan loy bo‘lagini* atab keladi.

“Devon”da *suvga sho‘ng‘idi* ma’nosini ifodalaydigan **kirindi** [Индекс, 161] so‘zi bugungi kunda ham janubi-sharqiy Andijon shevalarida *cho‘milib olmoq, yuvimmoq* kabi ma’nolarda qo‘llanadi. Fikrimizcha, *kirinmoq* so‘zining *cho‘milmoq* ma’nosini ifodalashi ham asosli, ushbu so‘z *kir + in* shaklida yasalgan. Qadimgi turkiy tilda *inmoq* so‘zi *yuqoridan pastga harakatlan; yuqoridan pastga harakatlanib biror sathni egalla* [5, 117] kabi ma’nolarda qo‘llangan. Shevada mazkur so‘z inson tanasidan kirlarning suv yordamida pastga tushishiga nisbatan qo‘llanmoqda.

Janubi-sharqiy Andijon sheva vakillari nutqida **söl** (so‘l) leksemasi ikki xil ma’noda qo‘llanadi:

1. Quyuq ovqatlarga nisbatan suvi ko‘proq bo‘lishiga nisbatan ishlatiladi. *Bugun kečka solli šävlä qilärkämiz enäm äjtti.*
2. Qovurilgan go‘shtga nisbatan ham ishlatiladi. *Baläni sävuyi äšip ketipti, közini qärä, qoj gošini älip žindej söl qiber.*

Devonu lug‘otit turk” asarida ham *sel* so‘zi *go‘shdan oqqan suv* ma’nosini ifodalagan

(Индекс, 148). Qiyos: *Janubiy Farg‘ona shevalarida söl so‘zi tuzlangan go‘shdan oqqan qizil suv* [10, 198], *Xorazm shevalarida go‘shning seli ma‘nosida* [20, 83], *Surxondaryo shevalarida kuch, darmon degan ma‘nolarda qo‘llanadi* [21, 75].

Sundi so‘zi qadimgi turkiy tilda va adabiy tilda *uzatdi, sundi* ma‘nolarida qo‘llangan [Индекс, 232]. Tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda ushbu so‘z ma‘nosi torayib faqat *oyog‘ini uzatib o‘tirmoq* degan ma‘noda qo‘llanadi.

Taq (tang) qolmoq so‘zi tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda *hayratda qolmoq, hayron qolmoq* kabi ma‘nolarda qo‘llanadi. “Devonu lug‘otit turk” asarida *taq – ajoyib, g‘alati taajub* kabi ma‘nolarni ifodalaydi [Индекс, 247]. Fikrimizcha ushbu so‘zning shevalarda qo‘llanishi ham qadimgi turkiy tildagi mazmun bilan deyarli bir xil.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, shevalarimizni tarixiy-etimologik tamoyilga asoslangan holda o‘rganish orqali biz “Devonu lug‘otit turk” asarida qo‘llangan salmoqli so‘zlar hamon shevalarda mazmun va mohiyatini yo‘qotmagan, ko‘pgina qismi esa qisman fonetik o‘zgarishga uchrab shevalar leksikasining bir qismini tashkil etayotganligining guvohi bo‘ldik. Fikrimizcha, shevalarni ajdodlarimiz o‘tmishda foydalangan so‘zlarga solishtirib o‘rganish nafaqat insonlarga qadimiy urf-odatlar va an‘analarni bilish, o‘tmish bilan bog‘lab unda faxr, iftixor tuyg‘ularini shakllantirish bilan bir qatorda o‘zbek tili, o‘zbek dialektologiyasi, areal lingvistika va tarix fanlariga ham qimmatli ma‘lumotlar beradi.

Iqtiboslar/Сноски/References/Кайнаklar:

1. Содиқов Т. Тошкент область шевалари лексикаси. Дисс. - Тошкент. – 1968. Б 17
2. Ишаев А. “Девону луғотит турк” ва ўзбек шевалари. ЎТА, 5, 1971. –Б 63-67.
3. Darveshov I. Areal tilshunoslik: Janubi-g‘arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. – Namangan, 2019. - 19-b.
4. Xidraliyeva Z. O‘zbek tilining Iqon shevasi. – diss. – Toshkent. – 2023. –В 105.
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент.: “Университет”. – 2000. –Б 463.
6. Фармонов И. Ўзбек тили Ўш-Ўзган диалектининг баъзи лексик хусусиятлари. – Тошкент. -1983. – Б 90.
7. Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари. Тошкент, Фан. 1981. – Б. 91.
8. Қудратов Т. Кичкина қўл...жимжилоқ. ЎТА, 5, 1967. – Б 40.
9. Шоимова Н. Ўрта Қашқадарё желовчи қипчоқ шевалари лексикаси. - Тошкент. 1999 – Б 57
10. Узоқов Х. Ўзбек тилининг жанубий Фарғона шевалари. Дисс. – Тошкент. 1965. –Б 210.
11. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент. -1960. –Б 111.
12. Рахимов С. Сурхондарё областидаги ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент. – 1974. – Б 67.
13. Ўрозов Э.Ю. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. - Тошент: Фан.- 1978. 94 б.,
14. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилининг диалектологик атласи, ЎТА, 3, 1969, 33-38 Бет.
15. Муҳаммеджонов Қ. Туркистон шевасининг лексик состави. /Қорлуқ группа шевалари материаллари асосида/. – Тошкент. – 1970. – Б 329.
16. Шарипов О. Ўзбек тилининг Поп шеваси. Дисс.- Тошкент. 1962. –Б 187.
17. Муҳаммеджонов Қ. Туркистон шевасининг лексик состави. /Қорлуқ группа шевалари материаллари асосида/. – Тошкент. – 1970. – Б 279.

18. Муродова Н. Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингво-ареал талқини. Дисс. Тошкент. – 2007. – Б 59.
19. Юсупов Б. Фориш шеваси ва “Девону луғотит турк”. ЎТА, 3, 1981. 51-54.
20. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент. -1960. –Б 83.
21. Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари. Тошкент, Фан. 1985. –Б.75.
22. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). Транскрипсия ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. Тошкент, 1972, - Б.78.
23. Аметова О. Шевалар қадимий созлар хазинаси сифатида. ЎТА. 2, 2009. – Б 77-79.
24. Бегалиев М. Ўзбек тили Қорабулоқ шеваси лексикаси. Дисс. - Тошкент. 2002.
25. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. - Тошкент: Фан. 1967.
26. Ўзбек халқ шевалари луғати. - Тошкент Фан: 1971.
27. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildlik. - Toshkent: G‘afur G‘ulom. 2022.
28. Кошғарий М. Девону луғатит турк. – Тошкент: I. Тошкент: Фан, 1961.
29. Кошғарий М. Девону луғатит турк. – Тошкент: II. Тошкент: Фан, 1963.
30. Кошғарий М. Девону луғатит турк. – Тошкент: III. Тошкент: Фан, 1963.

MAHMUD KOSHG‘ARIYNING “DEVONU LUG‘AT-IT-TURK” ASARI VA QORAQALPOQ TILI

PIRNIYAZOVA Alima Kudiyarovna

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc).

E-mail: alimapir@rambler.ru

Annotatsiya: Maqola qoraqalpoq tilining lug‘aviy tarkibi va M.Koshg‘ariyning “Devonu-lug‘at-it turk” asarini qiyosiy o‘rganishga bag‘ishlangan. Qoraqalpoq tilidagi aksariyat maqol va matallar, frazeologik birliklar, alohida so‘zlar ma‘no jihatdan “Devonu-lug‘at-it turk” lug‘aviy tarkibiga mos keladi. Hozirgi til nuqtayi nazaridan ma‘nosini yo‘qotgan deb hisoblanuvchi va faqat frazeologik birliklar tarkibidagi ayrim so‘zlar va juftlashgan so‘zlar “Devonu-lug‘at-it turk”da alohida so‘z sifatida qo‘llanilgan. Bu lug‘at turkiy so‘zlar etimologiyasining o‘zgarish manbasidir. Maqolada qoraqalpoq tilidagi ayrim so‘z va frazeologik birliklar “Devonu-lug‘at-it turk” asaridagi til birliklari bilan qiyosiy tahlil qilingan. Shuningdek maqolada frazeologizm tarkibidagi ayrim so‘zlarning ma‘nolari tahlil qilingan. M.Koshg‘ariyning “Devonu-lug‘at-it turk” asari qoraqalpoq tili frazeologizmlarining tarixiy-davriy tavsifini aniqlashda, etimologik tahlilda ahamiyati katta.

Kalit so‘zlar: *Lug‘at, so‘z ma‘nosi, maqol-matallar, frazeologizmlar, atama, etimologiya, ma‘no, dialekt, turkiy tillar, tovush.*

ПРОИЗВЕДЕНИЕ МАХМУДА КАШГАРИ «ДЕВОНУ ЛУГОТИТ ТУРК» И КАРАКАЛПАКСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация: Статья посвящена сравнительному изучению лексического состава каракалпакского языка и лексики произведения «Девону луготит турк» М. Кашгари. Большинство пословиц и поговорок, фразеологизмов, отдельных слов каракалпакского языка по смыслу и значению совпадают с лексическим составом «Девону луготит турк». Некоторые слова, потерявшие свои значения с точки зрения современного языка и употребляющиеся только в составе фразеологизмов и парных слов, используются в «Девану луготит турк» как отдельные слова. Данный словарь является неизменным источником этимологии тюркских слов. В статье в сопоставительном аспекте проанализированы некоторые слова и фразеологизмы каракалпакского языка и словарь «Девону луготит турк». Также в статье анализируется семантика отдельных слов в составе фразеологизмов каракалпакского языка. «Девону луготит турк» Махмуда Кашгари является источником в определении значений слов, фразеологизмов для историко-временного, этимологического анализа.

Ключевые слова: *Словарь, значение слова, пословицы и поговорки, фразеологизмы, термин, этимология, значение, диалект, тюркские языки, звук.*

MAHMUD KAŞGARI'NIN “DEVÖNÜ LUG'AT-IT-TÜRK” ADLI ESERI VE KARAKALAKH DILI

Özet: Makale Karakalpak dilinin sözlük yapısına ve M. Kaşgari'nin "Devon - sözlük - it Türk" ilişkisine ayrılmıştır. Karakalpak dilindeki atasözleri ve atasözlerinin çoğu, deyim birimleri, tek tek kelimeler anlamsal olarak "Devanu - sözlük - it Türk" sözlüğüyle uyumludur. Günümüz

dili açısından anlamını yitirdiği düşünülen ve yalnızca deyimsel birimlerin bir parçası olarak kullanılan bazı kelimeler ve eşleştirilmiş kelimeler "Devon - sözlük - köpek Türkü"nde ayrı kelimeler olarak kullanılmaktadır. Bu sözlük Türkçe kelimelerin etimolojisi konusunda değişmez bir kaynaktır. Makalede Karakalpak dilinin bazı kelime ve deyim birimleri "Devanu - sözlük - köpek Türkü" ile karşılaştırılmaktadır. Makale ayrıca Karakalpak dilinin deyim birimlerinin bir parçası olarak tek tek kelimelerin anlambilimini de analiz ediyor. M. Kashgari'nin "Devonu lugat-it Türk"ü, tarihsel, zamansal, etimolojik analiz için kelimelerin anlamlarını, deyimsel birimlerini tanımlayan bir kaynaktır.

Anahtar kelimeler: *Sözlük, kelime anlamı, atasözleri, deyim, terim, etimoloji, anlam, lehçe, Türk dilleri, ses.*

MAHMUD KASHGARI'S WORK "DEVONU LUGAT-IT-TURK" AND THE KARAKALPAKH LANGUAGE

Annotation: The article is devoted to the lexical composition of the Karakalpak language and their relationship to "Devonu lugat it turk" by M. Kashgari. Most proverbs and sayings, phraseological units, individual words in the Karakalpak language are semantically compatible with the vocabulary of "Devonu-lugat-it turk". Some words that have lost their meanings and are used only as part of phraseological units and paired words from the point of view of modern language are used in "Devonu - lugat - it turk" as separate words. This dictionary is an invariable source of the etymology of Turkic words. The article analyzes some words and phraseological units of the Karakalpak language in a comparative manner with "Devonu - lugat - it turk". The given article deals with semantics of isolated words in the structure of the Karakalpak phraseological units. «Devonu lugat-it turk» by M. Kashgariy is of great importance in determining the historical-periodic description of Karakalpak phraseology and in etymological analysis.

Keywords: *Dictionary, word meaning, proverbs, phraseology, term, etymology, meaning, dialect, Turkic languages, sound.*

Har bir xalqning adabiy tili ogʻzaki nutq asosida paydo boʻladi. Tilning lugʻat tarkibida shu tilda gapiruvchi xalqning, uning tilining tarixiga bogʻliq boy tarixiy maʼlumotlar uzoq saqlanadi. Haqiqatdan ham «лексический состав любого языка это - сокровищница, в которой хранятся богатейшие сведения, относящиеся к истории народа носителя языка, в лексике находит отражение генезис и развитие народа, его жизнь, в развитии общечеловеческой культуры» [2: с.1].

XI asrda yozilgan Mahmud Koshgʻariyning asari turkiy xalqlari, shular bilan birgalikda qoraqalpoq tilining tarixini oʻrganishda ham muhim asar hisoblanadi. "Devonu lugʻat-it-turk" faqatgina shu davr uchun katta voqea boʻlibgina qolmasdan, bugungi tilshunoslik uchun ham ahamiyatli asar.

Mahmud Koshgʻariyning bu asari barcha turkiy xalqlarga juda ham qimmatli boʻlganligi uchun, turkiy tildosh xalqlari undan oʻz ona tillariga mos jihatlari, belgilarini topa oladi. Bu – xalqlarning oʻtmishdagi tarixidan, urf-odatidan, til faktlaridan maʼlumot beradigan qimmatli asar.

Mahmud Koshgʻariy turkiylarning buyuk til arbobi, turkiy tilning darsligini ishlagan, grammatikasini tuzib, barcha turk olamining til hunarining rivojini kengaytirib, dunyoga tanitgan olim. Turkologiya tarixida u birinchi boʻlib tarixiy qiyosiy usulni qoʻllab, turkiy tillarning tarixiy

dialektologiyasining asosini yaratdi. Unung shu tillarni solishtirib qiyosiy tarzda olib borgan ilmiy usuli butun Sharq tilshunoslariga ilmiy tahliliy usul sifatida alohida bir maktab bo‘lib shakllandi.

Turkiy xalqlarning boy tarixi, geografik holati, adabiyoti bilan hunari, etnografik o‘zgachaligi “Devonu lug‘at-it-turk” asarida haqiqiy tarixiy dalillar bilan keltirilgan. U ko‘plab urug‘larning, qabilalarning til xususiyatlarini tanlab, turkiy tillarning ma‘nosini solishtirib tushuntiradi, turmush tarzini, urf-odatini tavsiflaydi, shu davrdagi bir qator yozuvchilarning, alloma va tarixiy shaxslarning ismlari bilan hayoti va ijodiy ma‘lumotlarini, turkiy xalqlarning afsona va rivoyatlarini, maqol-matallarini keltiradi. Shu bilan bir qatorda u o‘tgan davrdagi turkiy olamning xaritasini ishlab, unda Barisxan, Balasag‘un, Taraz, Ikki og‘iz, Qashg‘ardan boshlab turk dunyosining oldingi shaharlarini, xalqlarning yashash manzillarni to‘liq ko‘rsatib beradi. Bu yerda uni turkiy olamning ilk izohlovchi ensiklopedik asari desak ham to‘g‘ri bo‘ladi.

Mahmud Koshg‘ariyning ushbu devoni, o‘zining keltirishicha, “oldin hech kim tuzmagan va hech kimga ma‘lum bo‘lmagan o‘zgacha bir tartibda” tuzilgan. Ushbu asarda ko‘p o‘rinlarda dialektologiyaga tegishli izohlovchi qoidalar, grammatik, leksik, morfologik, semantik belgilar ko‘rsatilgan. Asar o‘rganuvchilarga oson bo‘lishi uchun oddiy va tushunarli yozilgan. Unda qadimgi turk alifbosi, fonetik yozuv qoidalari, orfoepik va orfografik qoidalar puxta tushuntirilib berilgan. Devonda turkiy so‘zlarning tuzilish tartibi, masalan, so‘z tartibi, fe‘lning turlari, so‘zning etimologiyasiga bog‘liq fikrlar bayon etilgan. Muallifning keltirishicha, kitob 8 bo‘limdan, kirish va xulosa qismlaridan iborat.

Har bir bo‘limda atamalar va ism so‘zlar, fe‘llar alohida ajratib berilganligi o‘quvchilarga oson o‘zlashtirishiga yordam beradi. Asarda 7500 dan ortiq turkiy so‘zlarning ma‘nolari tushuntirilgan. “Devonu lug‘at-it-turk” ham adabiy til ham asosiy turkiy dialektlarni o‘z ichiga olgan, undagi adabiy til va shevalar ma‘nolari bo‘yicha o‘rtacha adabiy tildagi 10-12 so‘zga, shevadagi bir so‘zga to‘g‘ri keladi, ya‘ni umumiy adabiy tilga alohida ahamiyat berilgan. Bu holat o‘sha davrda islom olamida turkiy adabiy tilning qanchalik keng tarqalganligini va katta darajaga ega bo‘lganligini tasdiqlovchi dalil bo‘lib hisoblanadi.

Asarda yuzlab insonlarning ismlari, shahar va qishloq, o‘lkalarning atamaları, daryo, tog‘, yaylov, vodi, ko‘l, soy kabi geografik atamalar, turli urug‘, qabila, davlat, planeta, yulduzlar, mavsumlar tilga olinadi. Unda ta‘riflangan grammatik ko‘rsatgichlar, morfemalarning hisobi mingga yaqin.

She‘riy satrlar parchalarining ko‘plab bo‘limi turkiy xalqlarning og‘zaki ijodlariga mos to‘rtliklardan iborat. Biroq, asarda keltirilgan she‘r qatorlarining 150ga yaqini islom davri she‘riyatiga xos bo‘lgan “bayt” tilidagi parchalar bo‘lib, ularni Koshg‘ariyning o‘zi ham ko‘p o‘rinlarda “bayt” deb keltirgan. Kitobda 7 ta epik doston, muhabbat mavzusidagi she‘rlar, koinotning yaratilishiga bog‘liq satrlar, qo‘shiqlar, tabiat ko‘rinishlarining ta‘rifi, madhiyalar, falsafiy fikrlar uchraydi.

Mahmud Koshg‘ariy quyidagicha maqsad qo‘yadi: faqat turk tiliga tegishli so‘zlarnigina ko‘rib chiqish, shuning uchun ham asarda kiyimni, uy buyumlarini, qishloq chorvachilik mahsulotlarini, qurollarni, musiqaviy asboblarni, urug‘ va yana qabilaviy atamalarni, oziq-ovqat nomlarini, ovchilikni, o‘simliklarni, kun, oy, yil atamalarini, shaharlarni, kasallik nomlarini, dorilarni atab keladigan so‘zlarni uchramiz. Bunda 29 ta tur uchraydi.

“Devonu lug‘at-it-turk” asarini tarjima qilish bo‘yicha dastlab o‘zbek tilshunoslari ish olib borgan bo‘lib, filologiya fanlari nomzodi Solih Mutallibov tarafidan 1960-1967-yillar oralig‘ida IV tom bo‘lib o‘zbek tilidagi tarjimasi bosilib chiqdi. 1967-yili S.Mutallibov “Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it-turk” asari” degan mavzuda doktorlik dissertatsiyasini himoya

qildi [7]. Bundan tashqari asar uygʻur, qozoq, nemis, turk tillariga tarjima qilingan. Bu asar hozirgi vaqtda qoraqalpoq tiliga tarjima qilinmoqda.

Turkiy tillar ilmidagi Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻat-it-turk” nomli ushbu asari ustida koʻplab ilmiy ishlar olib borildi, qoraqalpoq tilshunosligida professorlar Sh.Abdinazimov, K.Mambetov, D.Nasirov, akademik X.Xamidov, professor A.Pirniyazova v.b asarlarida turkiy xalqlariga doir yozma yodgorliklarning tili va uning qoraqalpoq tiliga bogʻliqligi toʻgʻrisidagi maʼlumotlar berilgan [1;6;8;9;11;12].

“Devonu lugʻat-it-turk”da 7500 dan ortiq turkiy soʻzlarning maʼnolari izohlangan. Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻat-it-turk” asarida 300 dan ortiq maqol-matallar keltirilgan [10:56].

Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻat-it-turk” asarining leksik xususiyatlarini oʻrganganimizda ularning kelib chiqishi, maʼnolari, ayrim soʻzlarning qoraqalpoq tilida qoʻllanilishi yoki qoʻllanilmasligi, soʻz maʼnolarining torayishi yoki kengayishi haqida koʻplab maʼlumotlar olish mumkin. Professor D.S.Nosirov qoraqalpoq tilining dialektlariga munosabati boʻyicha toʻliq lingvistik tahlil qilib, fonetik, morfologik, leksik-semantik yoʻnalishdagi bir xillik va oʻzgachaliklarni taʼkidlab oʻtadi [9:160-173].

“Devonu lugʻat-it-turk”dagi ayrim soʻzlarning qoraqalpoq tilidagi soʻzlarga leksik-semantik munosabati toʻgʻrisida gapirganimizda asosiy quyidagi toʻrtta guruhni keltirishimiz mumkin:

1). Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻat-it-turk” asarida va hozirgi qoraqalpoq tilida shakliy va maʼnoviy jihatdan mos keladigan soʻzlar:

Qiz-qiz (1,315), til-til (1,323), men-men (1,327), qumiz-qumiz, jilqi suti (1,346), qulaq-qulaq (1,364), keklik-keklik (1,444), arqar-arqar, urgashı taw eshkisi (1,139), tili-tili (3,147), siz - kattalarga hurmat uchun *sen* soʻzining oʻrniga qoʻllaniladi (3,136), soʻz-söz (3,136).

2) Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻat-it-turk” asarida ham hozirgi qoraqalpoq tilida bor, biroq tovush jihatidan oʻzgarishga uchragan soʻzlar: sumurgan-semirgan (1,477), teraklik-tereklik (1,466), tumshuq - tumsıq qus tumsıǵı (1,435), batman-batpan (1,415), quzgʻun- quzǵun (1,412), tilak-tilek (1,390).

3) Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻat-it-turk” asarida ham hozirgi qoraqalpoq tilida ham shakli va tuzilishi birdek, lekin maʼnolari oʻzgarishga uchragan soʻzlar: *matigʻ- tari, dan, tuqım*. Bu soʻz donli ekinlarning hammasiga umumiy turda qoʻllaniladi. (1:354). *Jigit – jigit*, har narsaning yoshi. Hozirgi qoraqalpoq tilida yosh erkak kishi *yigit* deb ataladi. Oldingi vaqtlari hamma narsalarning yosh, pishmagan turiga aytilgan.

Jilqi – jilqi toʻrt oyoqli hayvonlarga berilgan nom. Hozirgi qoraqalpoq tilida faqat toʻrt turli molning bir turini *yilqi-jilqi* deb ataydilar.

Ań – qush nomi, unung yogʻidan dori sifatida foydalaniladi. *Ań* – hozirgi qoraqalpoq tilida barcha ovlanadigan qush va hayvonlarga nisbatan qoʻllaniladi.

4) Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻat-it-turk” asarida ham hozirgi qoraqalpoq tilining shevalarida uchraydigan soʻzlar: idim – kese, qadaq (1,92), ajaq-idish, kesa (1,112), ajaq – ayaq, azaq deb ham aytiladi (1,112), qoraqalpoq tilidagi juft soʻzlarning tarkibida idish-ayaq tarzida qoʻllaniladi, aba – ana (1,115), almila – alma (1,156), ellik-eliw, elli (1,160).

Professor D.Nosirov yana beshinchi turni ham taklif qiladi: “Devonu lugʻat-it-turk”da alohida maʼnoga ega soʻzlar qoraqalpoq tilining shevalarida faqat soʻz birikmalarining tarkibida uchraydi [9:172].

Bu guruhga kiradi: alp – asarda yolg‘iz so‘z shaklida qo‘llaniladi, qoraqalpoq tilida esa – alp anadan tuwadi – maqolining tarkibida keladi; aran – asarda qora ma‘nosida kelsa, qoraqalpoq tilida awzin aranday ashiw – frazeologizmning tarkibida keladi.

Qoraqalpoq tilining leksikasi, uning ajralmas va boshqacha bir bo‘lagi bo‘lgan frazeologizmlar tilning paydo bo‘lgan davridan hozirgi vaqtga qadar rivojlanishi haqida ma‘lumot beradi. Frazeologizmlar semantik jihatdan ham, emotsional-ekspressiv o‘tkirliги jihatdan ham tilning qaymog‘i, mag‘izi sifatida tanilishi bilan bir qatorda har qanday milliy tilning o‘zgacha leksik-semantik boyligi bo‘lib hisoblanadi. Tilning lug‘at tarkibidagi frazeologizmlarning o‘rni va ahamiyatini ko‘zda tutib V.G.Belinskiy shunday degan edi: Tilning, xalqning ko‘rinishi, uning haqiqiy o‘zgacha bir boyligini, qaymog‘ini umuman xalq tomonidan asrlar davomida paydo etgan va qo‘llanilib kelgan idiomalar tashkil etadi [3:260].

Turkiy tillar, uning ichida qoraqalpoq tili ham frazeologizmlarga boy. Erta davrlardan boshlab xalq tilida qo‘llanilib kelayotgan frazeologizmlarning o‘ziga xos ekspressivlik bo‘yoqlari, chuqur ma‘noligi va ta‘sirchanligi bilan aytmoqchi bo‘lgan fikrga funksional jihatdan aniqlik va o‘zgacha bir tus beradi. Frazeologizmlar tarkibidagi so‘zlar bir necha asrlarning guvohi bo‘lib, hozirga qadar yetib kelgan. Hattoki, ayrim so‘zlarning ma‘nolarini faqat etimologik tahlil yordamidagina aniqlash mumkin.

Frazeologizmlar tilning so‘z tarkibi, uning rivojlanish yo‘li haqida keng ma‘lumot beradi. XI asrda yozilgan M.Koshg‘ariyning «Devonu lug‘at-it-turk» asarida keltirilgan maqollar hozirgi qoraqalpoq tilida o‘zgarishsiz shu ma‘noda qo‘llaniladi:

Jaln`us qaz ötmäs.

Jalg‘iz tuyaqtin shan shiqpas. /III t., 394-b./

Artuq azaq kysä shijä.

Körpeñe qarap ayaq soz. /II t., 158-b./

Ayrim so‘zlarning ma‘nosi hozirga kelib butkul o‘zgargan. Misol:

As(osh) - so‘zi. 1) ovqat, osh ichish; 2) diniy sadaqa (8:105-b.)

M.Koshg‘ariy lug‘atida bu so‘z yirtqich hayvonlarga tekkan go’sht bo‘lagi, uloqcha ma‘nosida qo‘llanilgan. Bu so‘zning ma‘nosi «iyt ası qara bilamıq» (it oshi qora bulamıq) degan qoraqalpoq maqolida XI asrdagi ma‘nosi bilan o‘xshash.

Frazeologizmlar tarkibidagi ayrim so‘z ma‘nolari hozirgi qoraqalpoq tilida semantikasi o‘zgargan holda qo‘llaniladi. Ularning semantikasida yuz bergan o‘zgarishlarni anglashga, so‘zlarning etimologiyasini aniqlashga M.Koshg‘ariy lug‘ati yordam beradi. Lug‘atda naql-maqollar tarkibidagi frazeologizmlar hozirgi qoraqalpoq tilida o‘zgarishsiz shu holda qo‘llaniladi:

Joldasındı hürmet qıl,

Ózgelerge kóz tikpe. /III t., 18-b./

Kóz tigiw (ko‘z tikmoq) – ko‘zini uzmasdan qaramoq, boshqaga nazar solmoq. Bundagi ma‘nosi - o‘zga, birovlariga ixlos qo‘yish. Mazkur frazeologizm hozirgi qoraqalpoq tilida shu ma‘noda o‘zgarishsiz qo‘llaniladi.

Ol kishi ol joldan azitğan.

Bul adam kisini joldan azdiradı. /I t., 170-b./

(Bu odam kishini yo‘ldan ozg‘irdi)

Joldan azdırıw (yo‘ldan ozdirish) – *azgırıw (ozg‘irish)* shaklida ham qo‘llaniladi. Yani to‘g‘ri yo‘ldan chiqarish, noto‘g‘ri yo‘lga boshlash ma‘nosini anglatadi.

Samal taw shoqqısına tiyedi, qiyinshılıq adamnıñ basına tusedi. /III t., 372-b./ (Shamol tog‘ cho‘qqisiga tegadi, qiyinchilik odam boshiga tushadi).

Basina qiyinshılıq túsıw - basına is túsıw shaklida ham qo‘llaniladi.

Erdamsızdän qut chertilä

Óneri hám ádebi bolmag‘an adamnan baxıt hám dáwlet ketedi. /II t.,266-b./

(Hunari va odobi bo‘lmagan odamdan baxt va davlat ketadi).

Dáwleti ketiw (davlati ketmoq) – dáwleti qaytıw (davlati qaytmoq) shaklida ham uchraydi.

Frazeologizmlar M.Koshg‘ariy asaridagi she‘rlarda ham uchraydi. Misoli:

Teñut xani jubıladi,

Ölñi birlä törtñidi,

Qazashları tabaladi,

Ölñm körñp jñzi ag‘di.

Tangut xanı hiyle qıldı,

Joldasları bunı bildi,

Onıñ moynın qılısh tildi,

Ájel sezip, reñi óshti /III t., 340-b./

Bu yerdagi *reñi óshti* (rangi o‘chdi) – frazeologizmi hozirgi qoraqalpoq tilida - *túsi ózgeriw* (*tusi o‘zgarmoq*), *óli shıray eniw* (*o‘lik tusiga kirmoq*) – shakllarida ham qo‘llaniladi. Ma‘nolari yaqin, tur-tusi o‘zgarmoq, o‘chmoq ma‘nosini anglatadi.

Quruq qashuq ag‘ızqa jaramas,

Quruq söz quloqqa jaqışmas.

Qurı qasıq awızg‘a jaqpas,

Qurı sóz qulaqqa jaqpas. /I t.,364-b./

Qulaqqa jaqpaw (quloqqa yoqmaslik) – qulaqqa jağıw (quloqqa yoqmoq) bo‘lishli va bo‘lishsiz shakllarda qo‘llaniladi, *unamaw* (yoqmaslik) ma‘nosini bildiradi.

Qoraqalpoq tilidagi maqol-matallarning, frazeologizmlarning, juft so‘zlarning tarkibida uchraydigan ayrim so‘zlar hozirgi til nazaridan qaraganda tushunarsizdek bo‘lib ko‘ringani bilan, M.Koshg‘ariyning asarida ma‘noli so‘zlar ekanligini ko‘rish mumkin. Shuningdek, asar ayrim so‘zlarning etimologiyasini aniqlashda ham yordam beradi. Masalan, qoraqalpoq tilida «*Palapan basına, turımtay tusına*» degan frazeologizm bor. Uning tarkibidagi «*turımtay*» so‘zi hozirgi til nuqtayi nazaridan tushunarsiz. Ammo, M.Koshg‘ariyning lug‘atida «*turımtay*» so‘ziga «yirtqich qushlardan birining nomi» (III t. 261-b.) deb izoh beriladi. Demak, o‘sha davrda «*turımtay*» so‘zi qushning nomini bildirgan [1:126-b.]. Bu so‘z hozirgacha qo‘llanilib kelayotgan frazeologizmning tarkibida saqlanib qolgan.

Qoraqalpoq tilidagi frazeologizmlar til tarixi, so‘z ma‘nolari, ularning rivojlanish xususiyatlari haqida ma‘lumot beradigan birdan-bir darak bo‘lib hisoblanadi. Shunday qilib, ularning ma‘nolarini, tarixiy-davriy tavsifini aniqlashda Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘at-it-turk» nomli asarining ahamiyati katta.

Turkiy xalqlarning yozma yodgorliklari, buyuk mutafakkirlarning meroslarini lingvistik tahlil qilish til tarixini, frazeologizmlarni, so‘z ma‘nolarini o‘rganish – kelajakda o‘z yechimini kutib turgan masalalardan.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it-turk” asari XI asrda yozilishiga qaramasdan undagi so‘zlarning ko‘pchiligi hozirgi qoraqalpoq tiliga yaqinligi ko‘rinib turadi. Tarixni to‘liq o‘rganmay turib tilning rivojlanish yo‘lini belgilash mumkin emas. Shuning uchun turkiy xalqlarning merosiy qo‘lyozma asarlaridan biri bo‘lgan Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it-turk” asarining leksikasi hozirgi qoraqalpoq tilining leksikasi bilan solishtirib ko‘rilib chiqildi.

Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug‘at-it-turk” asari – qadimgi davrdagi turk dialekti, uning o‘zgachaliklari bilan fonetik va yana morfologik tuzilishlari haqida ma’lumot beradigan yagona yodgorlik. O‘rta Osiyoning, Sharqiy Turkistonning, Povoljiening, Priuraliening turkiy xalqlari bilan turli og‘zaki ijodiy asarlari bor. Arab tilshunosligining qoidalari bilan yozilgan Mahmud Koshg'ariyning asari, tilshunoslar, folklor-adabiyotshunoslar uchun bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. Абдиназимов Ш. Махмуд Қашғарийдин «Девону луғат-ит түрк» мийнети ҳам қарақалпақ тилиндеги айырым нақыл-мақаллар // Ўзбекстан Республикасы ИА Қарақалпақстан бөлимининң Хабаршысы. Нөкис, 2006, №4.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. IV, Лексика. Нукус, 1996.
3. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. М-Л., 1980
4. Махмуд Кашғарий «Девану луғат-ит-турк». Тошкент, т. I - 1960, т. II -1961, т. III – 1963, т. IV – 1967.
5. Махмұт Қашқари Түрік сөздігі. Үш томдық. Алматы «ХАНТ» баспасы, 1997-1998.
6. Мәмбетов К. Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебияты. Нөкис, 1992.
7. Муталлибов С. М. Кашгарский «Девану луғат-ит турк» - АДД. - Ташкент, 1967.
8. Насыров Д. Основные особенности диалектов каракалпакского языка и их отношения к «Девану-луғат-ит турк» М.Кашгари. // Вестник КК ФАН сыпатында // ӨзИАҚҚ филиалының Хабаршысы, №1,2, 2004.
9. Насыров Д. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус-Казань: Каракалпакстан,1976. 398 С.
10. Нурмаханов А. Нақыл-мақаллар фразеологизмлердин ажыралмас бөлеги сыпатында. ӨзИАҚҚ филиалының Хабаршысы, №1,2, 2004.
11. Пирниязова А.К. Қорақалпоқ тили фразеологизмларининг тарихий-даврий тавсифини аниқлашда Махмуд Қошғарийнинг лингвистик мероси аҳамияти. «Махмуд Замахшарий, Махмуд Қошғарий ва Алишер Навоийнинг лингвистик мероси ҳамда унинг туркий тилларни ўрганишдаги ўрни» халқаро илмий конференция материаллари. Самарқанд, 2018. 207-210 б.
12. Ҳамидов Ҳ. М.Қашғарий ҳам қарақалпақ тилиниң фонетикалық системасы // Вестник КК. ФАН УзССР, 1973, №1.

FITRAT “DEVONU LUG‘ATIT TURK” TADQIQOTCHISI

JUMANAZAROV Umurzoq Abdurazzoqovich

Jizzax davlat pedagogika universiteti professori,
filologiya fanlari doktori.

E-mail: guljahon1980@mail.ru

Anotatsiya: Fitrat o‘zbek folklorshunosligida va adabiyotshunosligi tarixida birinchilardan bo‘lib, eramizning V–VI asrlari turkiy xalqlar adabiyoti, xususan, folklori namunalarini mavjud manbalar asosida tiklash va shu orqali qadimgi turkiy xalqlar adabiyotining eng qadimiy namunalari haqida muayyan tasavvurlar tug‘dirishga harakat qildi. Uning «Eng eski turk adabiyoti namunalari» asarida berilgan adabiy-badiiy materiallar fikrimizning tasdig‘i bo‘la oladi.

Ushbu maqolada “Devonu lug‘atit turk” asarining Fitrat tomonidan tadqiq qilinganligi xususida yoritiladi.

Tayanch so‘zlar: *Fitrat, “Devonu lug‘atit turk”, tadqiqot, tadqiqotchi, adabiyot, folklor, to‘rtlik, turkiy til, namuna, xalq og‘zaki ijodi, asar.*

ФИТРАТ – ИССЛЕДОВАТЕЛЬ “ДЕВОНУ ЛУГОТИТ ТУРК”

Аннотация: Фитрат был одним из первых в истории узбекского фольклора и литературоведения попытался на основе имеющихся источников восстановить образцы литературы тюркских народов V-VI веков нашей эры, в частности фольклора, и тем самым создать определенные представления о древнейших образцах литературы древних тюркских народов. Подтверждением могут служить литературно-художественные материалы, приведенные в его работе «Образцы древнейшей тюркской литературы».

В данной статье речь идёт об исследовании Фитратом «Девону луготит турк».

Ключевые слова: *Фитрат, «Девону луготит турк», исследование, исследователь, литература, фольклор, четверостишие, тюркский язык, образец, фольклор, произведение.*

FITRAT, A RESEARCHER OF “DEVONU LUGATIT TURK”

Annotation: Fitrat was one of the pioneers in Uzbek folklore and literary studies; he tried to restore the examples of the literature of the Turkic peoples of the 5th-6th centuries AD, in particular, folklore, based on the available sources, and thereby create specific ideas about the oldest examples of the literature of the ancient Turkic peoples. The literary and artistic materials in his work "Examples of the Oldest Turkish Literature" can confirm our opinion.

This article covers the research of "Devonu Lugatit Turk" by Fitrat.

Key words: *Fitrat, "Devonu Lugatit Turk", research, researcher, literature, folklore, quartet, Turkish language, example, folklore, work.*

Kirish. Fitrat arab istilosiga qadar bo‘lgan turk adabiyoti namunalarini tiklashda Mahmud Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘atit turk» asaridagi to‘rtliklarni vazn, qofiya va mavzu nuqtai nazaridan bir-biriga ulab, muayyan izchil syujetga ega bo‘lgan epik asarlar ekanligini kashf etadi. Bunday natijaga u professor Ko‘pruluzoda izidan borib erishadi. Ko‘pruluzodaning ana shunday yo‘l bilan «Devon»da keltirilgan to‘rtliklar asosida to‘rtta marsiyani tiklaganligini ilmiy

jamoatchilik yaxshi biladi. Bular: «Alp Artunga marsiyasi», Yaboqu qabilasi bilan bo‘lgan bir voqeaga bog‘liq marsiya, adresati noma‘lum bo‘lgan bir marsiya, Tanqut amiriga oid bir marsiyadan iborat. Fitrat «Devon»dagi she‘riy namunalarni vazn, qofiya va mavzu jihatidan muayyan tartibda birlashtirib, ikkita marsiya va bir qancha epik asarlarni tiklaydi.

Bu asarlardagi aksariyat so‘zlarning turkiy tilga oidligi, arabcha so‘zlarning ozligiga asoslanib, Fitrat tizmalarni eramizning VI–VII asrlarida yaratilgan, - degan xulosaga keladi, u bu haqda shunday yozadi: «Shu kitobning birinchi qismidagi sakkizinchi asar (uyg‘urlar bilan urush)ning musulmon turklarining urushlari tasvir qilg‘onini Mahmud Qoshg‘ariy xabar beradir. Yana shu birinchi qismidagi beshinchi asarda «ivriq» so‘zi borkim, u arabcha «ibriq» demakdir. Yana shul birinchi qismdog‘i birinchi asarda (Alp Artunga marsiyasida) za‘faron ma‘nosida arabcha «ko‘rkum» so‘zi bordir. Mana bular mazkur asarlarning turk, arablarning birinchi uchrash zamonlarig‘a oid bo‘lg‘onin ko‘rsatadir. Demak, u asarlarning har holda milodiy 6–7 nchi mulchar (asr)ning adabiy emishlari ekaniga hukm etmak mumkindir».

Fitratning bu xulosasi biz uchun bir necha jihatdan qimmatli. Birinchidan, «Devonu lug‘atit turk», garchi XI asrda yaratilgan bo‘lsa-da, biroq u yoki bu so‘zni izohlash maqsadida jalb etilgan misollar, ayniqsa, she‘riy parchalar VI–VII asrlarda yaratilgan turkiy xalqlar og‘zaki ijodidan olingan. Demak, bevosita mana shu misollar asosida arablar istilosidan oldingi turkiy xalqlar og‘zaki ijodi asarlarining janr mansubiyati, muayyan janrlarning tasvir prinsiplari, ularning uslubiy xossalari haqida ba‘zi bir xulosalarga kelish mumkin. Ikkinchidan, Fitrat «Devon»dagi she‘riy to‘rtliklarni vazn, qofiya va mavzu asosida birlashtirar ekan, yuzaga kelgan asarlar xalq ijodiga taalluqli ekanligini his qilgan holda 20-yillar adabiyotshunosligi talab va ehtiyojlaridan kelib chiqib, ularni «Eng eski turk adabiyoti namunalari», - deb nom qo‘ya qoladi va chop ettiradi. Biz uchun Fitratning o‘zi tiklagan asarlarga og‘zaki yoki yozma adabiyot namunalari sifatida qarash emas, balki u birlashtirgan to‘rtliklar qachonlardir yaxlit holda bo‘lgan asarlarning parchalari ekanligini tasdiqlashi ahamiyatli. Ularning og‘zaki ijodga, eng avvalo, tarixiy dostonlarga yoki xalq tarixiy qo‘shiqlariga taalluqli ekanligini esa asarlarning mavzui, poetik xususiyatlarini tahlil qilish orqali aniqlash mumkin.

Xullas, Fitrat tomonidan tiklangan «Bir urush maydoni haqida», «Ovdan urushg‘a», «Tang‘ut begining urushi», «Uyg‘urlar bilan urush», «Uch urush» kabi asarlarga biz turkiy xalqlar qadimgi folklorining qoldiqlari va ayni paytda tarixiy-qahramonlik qo‘shiqlarining ajoyib namunalari sifatida qarab, biz quyida ularning ayrimlaridagi turkiy xalqlar tarixiy folkloriga xos uslubiy jihatlarni yoritishga harakat qilamiz.

Asosiy qism. «Bir urush maydoni haqida». Mazkur asarga oid to‘rtliklardan o‘n beshtasini Fitrat epik asar mantig‘iga mos keladigan bir tarzda birlashtirgan. Birinchi to‘rtlikning mazmunidan, unda qayd etilgan qabila nomlaridan kelib chiqilsa, bu asar tarixan mavjud bo‘lgan O‘g‘ush qabilasining tashqi dushmandan o‘zini himoya qilish maqsadida olib borgan jangu jadallarini aks ettirganligini anglab olish mumkin:

*Kuchi tangi to‘qishti,
O‘g‘ush qunum o‘qushti.
Charik tobo yoqishti,
Bizga kelib uch o‘tor.*

Ma‘lum bo‘ladiki, kuch-qudrati teng qabilalar bir-birlarini bo‘ysundirib, kuchsizlarini o‘zlariga tobe qilish uchun urushadilar. Mana shunday teng kuchga ega bo‘lgan qabilalardan biri bir kuni O‘g‘ush qabilasi ustiga qo‘shin tortadi. Shunda o‘zini mudofaa qilish maqsadida O‘g‘ush

qabilasi barcha aymoqlariga xabar berib tezgina qo‘shin to‘playdi. O‘ch olmoq uchun kelgan qabila lashkari esa tobora yaqinlashib qoladi:

*Tirg‘oqlanib sakratti,
Arin, otin yugurtti.
Bizni qomug‘ angitti,
Ondog‘ suga kim yatar?*

Mazmuni: *dushman qo‘shini shiddat bilan otini choptirib, botirlarini yayov, otli holda olg‘a yugurtiradi. Biz (O‘g‘ushlar) ularning hollarin ko‘rgach, bunday qo‘shinga kim teng kela oladi, deb hayron qoldik.*

Darhaqiqat, dushman lashkarlarining shiddat bilan bostirib kelishi, g‘ayratiga sabri chidamagan bahodirlarning otli va yayov holda dushmanga qarshi tashlanishi, dushman lashkarlarining ko‘pligi hamda kuchsizligidan hayron qolish kabi tasvir xalq og‘zaki ijodi uchun juda ham mos keladi. Chunki son-sanoqsiz dushman lashkarlarini tor-mor etgan Rustam, Go‘ro‘g‘li, Avaz, Hasan, Ravshan kabi xalq epik bahodirlarining har qanday jang oldidan biroz ikkilanib, xavfsirab turish holatlari yuqoridagi to‘rtlikda bayon etilgan tasvirga juda yaqin va hamohangdir.

*Mang bila kenkashdi (kengashdi),
Bilki manko (mongo) tengashdi (tenglashdi)
Aran bila sunkashdi (sungashdi)
Olplar boshin ul yuvor.*

Mazmuni: *u men bilan kengashib, urush to‘g‘risida o‘z bilimlarini mening bilganlarim bilan tenglashtirdi. Erlar bilan nayzabozlik qilib, botirlarning boshlarini yumalatmoqdadir.*

Mazkur to‘rtlikda ikki xil holat, vaziyat bayon etilgan. Birinchisi - u (qabila boshlig‘i) jang oldidan o‘z bahodirlari bilan urushni olib borish haqida kengashib olishganliklari haqida ma‘lumot berganligidan iborat. Bu narsa xalq og‘zaki ijodi uchun ham tipologik hol bo‘lib, bostirib kelayotgan yovga qarshi chiqish uchun qabila boshliqlari, lashkarboshilar kengashib oladilarki, mana shu dalilning o‘zi qadimgi folklor namunalari bevosita real voqelik dalillariga asoslanganligini tasdiqlaydi.

Ikkinchisi - to‘rtliklarning keyingi ikki misrasida uzoq o‘tmishda ko‘p xalqlarda mavjud bo‘lgan qadimgi bir an‘ananing tasviridan iborat. Bu an‘anaga ko‘ra, ikki tomonda tizilib turgan qo‘shin to‘g‘ridan to‘g‘ri jangga tashlanmay, avval ularning nomdor botirlari o‘zaro kuch sinashadilar, qaysi tomonning botiri mag‘lub bo‘lsa, o‘sha tomonning lashkari mavh etilgan hisoblanadi. Mana shu narsaga bo‘ysunmagan taqdirdagina lashkarlar jangga tashlanadilar. To‘rtlikning keyingi ikki misrasida ikki tomon botirlarining o‘zaro kuch sinash janglari bayon etilganga o‘xshaydi. Bu fikrimizni esa navbatdagi to‘rtlik tasdiqlaydi:

*Aran orig‘ urnashur
Uchin, akin irtashur
Soqol tutib tortishur
Ko‘ksi oro o‘t tutor.*

Mazmuni: *botirlar butun g‘azablanadilar, gina (dushmanlik) ham o‘chlarini istab maydonga kirdilar. Bir-birovining soqollarin tutdilar, tortdilar. Yuraklarida olovlar tutashg‘on edi.*

Demak, ikki lashkar tomonlaridan maydonga tushgan botirlarning g‘azab va nafrat bilan bir-birlariga tashlanishi yuqoridagi to‘rtlikning asosiy mazmunini tashkil etadi. So‘nggi to‘rtlikda ham mana shu jangning kechish jarayoni tasvirlanadi:

*Olplar orig‘ olqashur
Kuch bir qilib orqashur
Bir-bir uza olqoshur
Azgarlaazib o‘q otor.*

Mazmuni: *botirlar bir-birlarini butunlay yo‘q etadilar, kuchlarini birlashtirmoq uchun bir-birlariga orqa tayanadilar. «Hay barakalla» deb bir-birlarini alqaydilar, hech o‘ylamasdan o‘q otishadilar.*

Ko‘rinib turibdiki, maydonga tushgan botirlar bir-birlari bilan basma-bas kelib jang qilmoqdalar. Taraflar charchab qolganlarida sheriklariga tayanib kuch yig‘ib oladilar, so‘ngra kamon otish jangiga o‘tadilar va bir-birlariga ayamay o‘q ota boshlaydilar. Tasvir o‘z xarakteri bilan O‘g‘ush qabilasining o‘zini himoya qilish uchun olib borgan tarixiy janglarning real ifodasidir.

*O‘pkam kalib o‘g‘rodim
Orslonloyu ko‘kradim
Olplar boshin to‘g‘rodim
Amdi mani kim tutor?*

Mazmuni: *mening ham g‘azabim keldi, maydonga yuzlandim, arslonlar kabi na‘ra tortdim, botirlarning boshlarini to‘g‘radim, emdi meni kim to‘xtata olur, «kim saqlay olur», -deb qichqirdim.*

To‘rtlikda g‘azabga kelgan bahodirning maydonga tushishi va dushmanlarga arslonday tashlanib, o‘z qabilasining himoyasi uchun bir o‘ch olish epizodi tasvirlangan. Bayon bevosita bahodir jangchi tilidan monolog nutq shaklida olib borilganki, nutqning bu shakli turkiy xalqlar folklori uchun juda ham xarakterlidir:

*To‘qush ichra urushtim
Ulug‘ birla qorishtim
To‘quz otin yorishtim
Oydom amdi ol «o‘tar!».*

Mazmuni: *jang maydonida urusha-urusha yovning ulug‘iga ro‘baro‘ bo‘ldim. Qoshqa otni chopib borayotgan oti ketida «payga» qo‘yg‘on kabi choptirdim-da, «o‘tar botir!» Mana ol emdi, -dedim.*

*Olp aranni o‘zurdim
Bo‘ynin oning qozurdim
Oltun, kumush yuzurdim
Susi, qalin kim o‘tar?*

Mazmuni: *yovning botir erlarini bir-birlaridan ajratib tarqatdim, uning (yov kattasining) bo‘ynini tovladim, oltin-kumushlarini yuklab tashidim, qo‘shini ko‘p bo‘lmoq bilan har kim urushda yenga olmaydi.*

Mazkur to‘rtlikda bevosita qahramonning jangda ko‘rsatgan xatti-harakatlari, jasorati xalq eposi ruhida bayon etilgan.

*Boshi oning oyiqti
Qoni yuzub turuqti
Bolig‘ bo‘lub tog‘iqti
Amdi oni kim yatar.*

Mazmuni: *uning boshining yarasi yomonlashdi, yarasi qon yig‘ib qabarib turdi, ul yaralang‘ach toqqa qochib ketdi, emdi uni quvib borib qo‘lg‘a tushurmak qiyindir.*

To‘rtlikda jangda yaralangan bahodirning dushman qo‘liga tushmaslik uchun toqqa chiqib ketishi tasvirlangan. Bu epik motiv o‘zbek xalq eposida juda ko‘p uchraydi. Masalan, Islom shoirdan yozib olingan «Orzigul» dostonida dushman bilan jang qilib yaralangan Suvonning toqqa chiqib ketishi, «Go‘ro‘g‘li» turkumiga oid ko‘plab dostonlarda Avazxonning yaralanib toqqa chiqib ketishi motivlari fikrimizning dalilidir. Epik motivning mumtoz o‘zbek xalq eposidagi motivlar bilan uyg‘unligi Fitrat keltirgan bu to‘rtliklar qadimgi turkiy xalqlar tarixiy eposining qoldiqlaridan yoki tarixiy-qahramonlik qo‘shiqlarining ajoyib namunalaridan iboratligini yana bir karra tasdiqlaydi. Quyidagi to‘rtlikda esa dushman qo‘shinlarining shiddat bilan bostirib kelishi, alplarning zarbalariga bardosh bera olmay sharmandalarcha qochib ketishlari bayon etiladi:

*Su keladi er yobo,
Qiror qirig‘ ot tabo,
Qochti ankor «olp Oy»
Uvut bo‘lub ul yoshar.*

Mazmuni: *Qo‘shin yer yuzini tutib keladi, otlar qirni tepa-tepa qirib keladilar. «Alp Oy» bu qo‘shindan qochdi. U endi sharmandalik bilan yashaydi.*

Ma‘lumki, xalq tarixiy folklori namunalarida urug‘, qabila yoki el ozodligi yo‘lida jonfido qiladigan bahodirlar ulug‘lanib, qo‘rqoq va xiyonatkorlar nafrat bilan tilga olinadi. Yuqoridagi to‘rtlikda chigirtkaday yer yuzini tutib kelayotgan dushman qo‘shinidan qo‘rqib qochgan Alp Oy ismli bahodir haqida so‘z yuritilgan. To‘rtlik mazmunidan ma‘lum bo‘lishicha, Alp Oy mana shu qochoqlikdan keyin sharmandalik bilan yashashga mahkum. Demak, to‘rtlik mazmun, tasvir ruhi bilan xalq eposining an‘analariga mos keladi.

Alp Oy qochoqlikka yuz burgach, qabila boshlig‘ining ipak chodiri tikilib, barcha qo‘shinlar bilan bostirib kelayotgan dushmanni daf etishga qat‘iy ahd qiladilar. Navbatdagi to‘rtlikda ana shular haqida so‘z yuritilgan:

*Qurvi juvaj quruldi,
Tug‘um tikib uruldi.
Susi otin uruldi,
Qontuq qochoq ul tutor.*

Mazmuni: *mening keng ipak chodirim qurildi, to‘g‘om tikilib, dovullar urila boshladi. Yovning qo‘shinini otlari bilan o‘ray boshladilar. Endi uning o‘zi qochmoq bila qutila olmaydi.*

Qabila tug‘i-bayrog‘i eng muqaddas hisoblangan. Binobarin, ko‘pgina o‘zbek xalq dostonlarida bostirib kelayotgan dushman ham, o‘zini mudofaa etayotgan tomon ham tug‘ ko‘tarib jangga kiradilar. Dushman tug‘ini yerga qorish, yo‘q qilish uning butunlay tor-mor bo‘lganligini anglatadi. Ammo biror tomon qattiq turib o‘zini himoya qilmoqchi bo‘lsa, uning podshosi yoki sarkardasi chodir tikib, tug‘ o‘rnatib o‘tirsas, shu tomonning endi chekinishga yoki qochishga haqqi yo‘qoladi. Yuqoridagi to‘rtlikdan ma‘lum bo‘lishicha, eng ishongan alplari qochishga yuz tutgan qabila boshlig‘i o‘zining ipak chodirini tikib, tug‘ini baland qilib o‘rnatib, o‘zini himoya qilishga bel bog‘laydi. Qabila boshlig‘ining bunday qat‘iy qarorini bilgan bahodirlari o‘zlarining otliq qo‘shinlari bilan dushmanning atrofini o‘ray boshlaydilar. Qamalda qolish xavfini sezgan dushman lashkarlari asta-sekin qochishga yuz tuta boshlaydi. Ko‘rinib turibdiki, ovdan endigina qaytgan O‘g‘ush qabilasi nogahon bostirib kelgan dushman zarbidan dastlab gangib qoladi. Bir qancha nomdor alplar yarador bo‘lib, toqqa chiqib ketadilar va jon saqlab qoladilar, nomdor Alp Oy esa zarbaga dosh bera olmay qochishga yuz tutadi. Vaziyatning bunday keskinlashganidan g‘azablangan qabila oqsoqoli o‘z o‘tovini tikib, tug‘ini baland ko‘tarib, dushmanni daf etishga va shu bilan qabila sarhadlarini bosqinchilardan tozalashga ahd qiladi. Shu bois otliq qo‘shinlar

dushmanni qamrab olib qirg'in qilmoqchi bo'ladilar. Ammo dushman o'z g'animlarining maqsadini to'g'ri anglab, vaziyatning murakkabligini hisobga olib orqaga chekinadi. Demak, ko'rinib turibdiki, Fitrat tomonidan «Devon»ning uch jildligidan terib olingan va ma'lum mantiqiy izchillik bilan tortib berilgan bu parchalar qachonlardir kuylanib yurgan qabila eposining saqlanib qolgan parchalaridan yoki tarixiy-qahramonlik qo'shiqlarining ajoyib namunalaridan boshqa narsa emas. Endi navbatdagi to'rtlikka o'tamiz:

*Qaldi baru o'rturu,
Bardi alin ortiru.
Munda qolib o'lturu
Buki bo'lib un butar.*

Mazmuni: *qabul qilib bizning tomonga keldi, elini, yurtini, orttirib bizga berdi, o'zini oldimizda o'ltirib qolibdirlar-da, bukri bo'lib turadir, tovushi chiqmaydir.*

Dushman ortga chekinish bilan qutila olmasligini anglab, bosh egib kelib taslim bo'la boshlaydi. Taslim bo'lgan kishining esa qaddi bukilgan, ovozi siniq bo'ladi. To'rtlik mazmunidan ma'lum bo'ladiki, O'g'ush qabilasi o'zining mardligi, jasorati tufayli qarshisida turgan dushmanni taslim bo'lishga majbur qilgan:

*...Manga ilindi,
Amgak karu ulandi.
Qilmishinga ilandi,
Tutg'un bo'lub ul qotor.*

Mazmuni: *ko'p emgaklar, mehnatlar ko'rib bezgandan keyin qilmishlariga pushaymon bo'lib ... menga ilindi, qo'lga tushdi. Tutqun bo'lgandan keyin qattqlik ko'rsatib turadi.*

Ushbu to'rtlik oldingi to'rtlikning mazmunini tinglovchi, kuchaytiruvchi mazmunga ega bo'lib, dushmanning avval katta kuch sarflab, jang qilib O'g'ush qabilasini bosib olishga uringanligi, ammo buning uddasidan chiqa olmay taslim bo'lganligini bayon etishi bilan xarakterli. Demak, dushmanning taslim bo'lishini bayon etuvchi parchalar ham anchagina bo'lib, tasvirning batafsilligi, davomiyligi ham xalq tarixiy folklori talablariga mos keladi. Quyidagi to'rtlikda esa O'g'ush qabilasini bosib olgandan keyin dushmanning rejaları qanday bo'lganligini bayon etishga bag'ishlangan:

*Ishi ong ortoshib,
O'g'roq bila urtoshib.
Bo'ynin olib qozrishib,
Tutg'un olib ul sotar.*

Mazmuni: *Uning ishlari endi buzilishdi. Yo'qsa, ul O'g'roq qabilasi bilan urush ochib, bir-birlarining yurtlarin yondiradilar. Ularning bo'yinlarin tovlag'on, ulardan tutqun qilib olg'onlarini qul qilib sotar edi.*

Ko'rinib turibdiki, to'rtliklar – adabiy parchalar bosqinchi bir qabilaning urush rejalarini bir boshidan bayon qilmoqda. Agar u O'g'ushlarni jangda yengsa, keyin O'g'roq qabilasiga hujum qilib, uning yerlarini bosib olib, odamlarini qul qilib sotishni mo'ljallagan. Biroq bosqinchi bu qabilaning yovuz rejaları amalga oshmay qoladi. Chunki endigina ovdan qaytgan O'g'ush qabilasi tez fursatda o'zini o'nglab olib, dushmanga zarba beradi va uning barcha rejalarini buzib tashlaydi. Natijada, O'g'roq qabilasi ham dushman hujumidan qutulib qoladi. Navbatdagi to'rtlikda esa yovuz niyatiga yarasha jazo topgan dushmanning afsus – nadomati bayon etilgan:

*Amdi o'zin uzundi,
Kidin talim unundi,*

*El bo'lg'oli ekandi,
Ondog' Arin kim o'tar.*

Mazmuni: *u endi uyqudan uyg'ondi (ko'zi ochildi)da, keyin qilg'onlariga ko'p pushaymon bo'ldi. Yo'qsa, ul bizga El bo'lmoqdan bosh tortg'on edi. Unday erni utub (yengib) bu holga solmoq bizdan boshqa kimning qo'lidan keladir?*

O'g'ush qabilasining endi har qancha maqtansa ham haqqi bor, chunki bu qabila hech kimga bo'ysunmagan, do'st tutinmagan urushqoq qabila ustidan g'alaba qozondi. Bunday hol maqtovu shuhratlarga loyiq. To'rtlikda mana shu holat, g'alaba gashti ulug'langan:

*Tini yimo ujukti,
Ari, oti ijakti.
Ashi toqi julukti,
So'zin oning kim tutor?*

Mazmuni: *endi nafasi kesilgan, yerlari, otlari berilgan, yo'ldoshlari, eshlari so'lib ishdan chiqqan. Endi uning so'zini hech kim tinglamaydir, tutmaydi.*

Albatta, xalq og'zaki ijodi adolat va haqiqatni tarannum etganligi sababli unda haqiqat uchun kurash olib borayotganlar g'olib chiqishi tabiiy. Folklordagi mana shu xususiyat xalq ijodkorlari tomonidan o'ylab topilgan sun'iy yechim emas. U asrlar mobaynida xalqning adolat, erk va ozodlik uchun kurashida har doim g'olib chiqishini kuzatishlar oqibatida yuzaga kelgan yechimdan iborat. G'olibning so'zi so'z, ishi-ish, mag'lubining esa na ishida, na so'zida qadri bor. Mana shu hayotiy yechim to'rtlikda juda ham tabiiy bayon etilgan:

*Qoni oqib yushuldi,
Qobi qomug' teshildi.
O'luk bilan qo'shuldi,
Tug'ilish kuni ush botor.*

Mazmuni: *qoni qaynab oqti, qon to'la bir qopga o'xshagan tani butunlay teshildi. Uning tutqon quyoshi shu topda botmoqda. Ul emdi o'luklarga qo'shulgan.*

Natijalar va muhokama. Xalq eposi dushmanni taslim bo'lishi uning pushaymon bilan halok bo'lishi, ezgulikning tantanasi tasviri bilan yakunlanadi. «Bir urush maydoni haqida» deb shartli nom berilgan bu adabiy parchalar ham xuddi ana shu an'anaga amal qilgan holda yakunlangan. Aytish mumkinki, bunday epik yakun juda qadimiy tarixiy an'analarga tayangan holda bizga qadar yetib kelgan. Demak, professor Fitrat tiklagan «Bir urush maydoni haqida» asari qadimgi turkiy xalqlar qabilachilik davri tarixiy folklori namunasidan iborat bo'lib, u to'liq bo'lmasa ham, xalq tarixiy folklorining barcha tasvir prinsiplariga to'la javob beradi. Ammo bu asar o'zidagi tarixiylik prinsiplariga ko'ra, xalq eposining aniqrog'i, tarixiy folklorining qaysi bir tipiga mansub ekanligini aniqlash lozimki, bizning bu haqda dastlabki fikr-mulohazalarimiz quyidagilardan iborat:

Fikrimizcha, «Bir urush maydoni haqida» nomli asar qabilachilik davri xalq tarixiy eposining qoldig'i yoki tarixiy-qahramonlik qo'shig'ining ajoyib namunasi hisoblanadi. Bu fikrning qay darajada haqiqatga yaqin ekanligini isbotlash uchun xalq eposi uslubiga xos quyidagi jihatlarga e'tibor berish zarur.

Xulosalar. Ma'lumki, xalq eposi syujeti o'ziga xos uslubiy tizimga ega. Bu tizim esa o'z navbatida syujetning maxsus boshlama, epik tugun, voqealar rivoji, g'alaba madhiyasining epik yakunidan iborat tuzilishga ega ekanligida ko'zga tashlanadi.

Xalq eposidagi boshlamalar ikki xil xarakterga ega: a) epik dunyo konkret tarixiylikdan uzoq bo'lgan epos namunalarida voqealar kechadigan xronotop: epik personajlar, vaziyat va epik

muhit mavhum bo‘ladi. Bunday epos namunalarida tarixiylik o‘ta darajada keng bo‘lib, epik dunyo komponentlarini muayyan aniq tarixiy davr, xronotop bilan bog‘liq holda izohlab bo‘lmaydi; b) epik dunyo konkret tarixiylik prinsiplari doirasida tashkil topgan bo‘ladi. Bunday epos namunalarida epik dunyo komponentlari – xronotop, personaj, vaziyat va muhit nisbiy aniq xarakter kasb etadi. «Devon» materiallari asosida professor Fitrat tiklagan «Bir urush maydoni haqida»gi asarni shu jihatdan ham tarixiy epos parchasidan yoki tarixiy-qahramonlik qo‘shig‘ining ajoyib namunasi iboratdir, deyish mumkin.

Mahmud Qoshg‘ariy ma‘lum so‘z yoki iboralarni izohlash maqsadida keltirgan to‘rtliklari yaxlit folklor asarining turli joylaridan olingan bo‘lsa ham, biroq tiklangan namunada tarixiy epos syujetiga xos uslubiy tizim ma‘lum darajada saqlanib qolgan. Masalan, kuch – qudratda teng bo‘lgan qabilalarning bir-biriga hujum qilishlari, yengilganlarni esa tobe qilib olishlari qabilachilik tuzumiga xos iqtisodiy – siyosiy tuzumning qoidasi hisoblanadi. Bundan ma‘lum bo‘ladiki, asar voqealari qabilachilik tuzumi davri voqealariga aloqador. O‘zini himoya qilishga majbur bo‘lgan qabila esa endigina ovdan qaytib kelgan konkret tarixiy O‘g‘ush qabilasi hisoblanadi. Birinchi to‘rtlikda berilgan ana shu ikki ma‘lumot «Bir urush maydoni haqida» asarining tarixiy doston namunasining parchasi yoki tarixiy-qahramonlik qo‘shiqlarining ajoyib namunalari ekanligini to‘la tasdiqlaydi. Keyingi to‘rtliklar esa voqealar rivojini, asar voqealaridagi drammatizmning tarangligini, qabila sha‘nini himoya qilishning muqaddasligini, o‘z ozodligi uchun olib borilgan jangda g‘alaba qozonishning muqarrarligini ko‘rsatib turadi. Asar esa g‘alaba nashidasini tarannum etish kabi tantanavorlik bilan yakunlanadi. Xullas, «Bir urush maydoni haqida» asari qadimgi turkiy xalqlar tarixiy folklorining tuzilishini muayyan darajada aks ettirgan asardir.

Iqtiboslar/Сноски/References/Кайнаklar:

1. Гумилёв Л. М, Древние тюрки. Москва; 1967.
2. Imomov K. O‘zbek xalq prozasi. Toshkent, 1981.
3. История и культура народов Средней Азии, М., 1976, стр. 101.
4. История Узбекистана в источниках. Составитель Б. В. Лунин. Ташкент, 1984.
5. Jumanazarov U. Jasorat va saodat talqini. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1989-yil.
6. Jumanazarov U. Tarixiy voqelik va o‘zbek folklori. – Toshkent: Fan, 1991. – 260 b.
7. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘atit-turk. Uch tomlik, 3-tom, Toshkent, 1963, 168-bet.
8. Толстова Л. С. Исторические предания Южного Приаралья. М., 1984.
9. Fitrat. Eski turk adabiyoti namunalari. – Samarqand , 1928.
10. Qayumov A. Qadimiyat obidalari. Toshkent, 1972, 165-bet.
11. O‘zbek folklorining epik janrlari. - Toshkent: “Fan”, 1981.

“DEVONU LUG‘ATI-T-TURK”NING O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILI LEKSIKASIDA TUTGAN O‘RNI

ABDULLAYEV Shuxrat Dauletbayevich

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
O‘zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti,
Filologiya fanlari nomzodi.

Annotatsiya: Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asari XI asrda nashr etilgan tilshunoslik sohasidagi salmoqli asardir. U turkiy tilning eng qadimgi lug‘atlaridan biri bo‘lib, 1072 ga yaqin so‘z va tushunchalardan iborat. “Devonu lug‘ati-t-turk” asari butun turkiy xalqlar tilining boyligini, go‘zalligini aks ettiradigan asar hisoblanadi. Unda turkiy tillarning leksikasi, etnografiyasi, madaniyati haqida bebaho ma‘lumotlar berilgan. Jumladan, o‘zbek va qoraqalpoq tilining lug‘at qatlamiga ta‘siri juda katta hisoblanadi. Ikki til leksikasining bugungi kundagi rivoji uchun eng muhim asarlardan biridir. Asardagi juda ko‘p so‘zlar hozirga qadar o‘zbek tilida ham qoraqalpoq tilida ham faol qo‘llanilib kelinmoqda. Qolaversa, ba‘zi so‘zlar va tushunchalarning izohini topish uchun shu asarga murojaat qilinadi.

Kalit so‘zlar: “Devonu lug‘ati-t-turk”, so‘z, leksika, leksema, tushuncha, adabiy til, lug‘at sathi.

“DÎVÂNU LUGÂT-İT TÜRK”ÜN ÖZBEK VE KARAKALPAK DİLİ LEKSİKOLOJİSİNDEKİ YERİ

Özet: Kâşgarlı Mahmut’un “Dîvânu Lugât-it Türk” adlı eseri 11. yüzyılda yayınlanmış dil bilimi alanında önemli bir eserdir. Türk dilinin en eski sözlüklerinden biridir ve yaklaşık 1072 kelime ve kavramı içermektedir. “Dîvânu Lugât-it Türk”, tüm Türk halklarının dilinin zenginliğini ve güzelliğini yansıtan bir eserdir. Türk dillerinin sözlüğü, etnografyası ve kültürü hakkında çok değerli bilgiler içermektedir. Özellikle Özbekçe ve Karakalpak dillerinin söz varlığı katmanına etkisi oldukça büyüktür. Günümüzde iki dilin sözlüğünün geliştirilmesi adına yapılan en önemli çalışmalardan biridir. Eserde yer alan pek çok kelime Özbekçe ve Karakalpak dillerinde halen aktif olarak kullanılmaktadır. Ayrıca bazı kelime ve kavramların açıklamasını bulmak amacıyla da bu esere başvurulmuştur.

Anahtar kelimeler: “Dîvânu Lugât-it Türk”, kelime, sözlük, sözlük birimi, kavram, edebi dil, söz varlığı düzeyi.

THE PLACE OF "DEVONU LUGATIT-TURK" IN THE LEXICON OF THE UZBEK AND KARAKALPAK LANGUAGES

Abstract: Mahmud Koshgari's “Devonu Lug'ati-t-Turk” is an important work in the field of linguistics published in the 11th century. It is one of the oldest dictionaries of the Turkish language and contains about 1072 words and concepts. “Devonu Lug'ati-t-Turk” is a work that reflects the richness and beauty of the language of all Turkic peoples. It contains invaluable information about the lexicon, ethnography, and culture of Turkic languages. In particular, the impact of the Uzbek and Karakalpak languages on the vocabulary layer is very large. It is one of the most important works for the development of the lexicon of two languages today. Many words

from the work are still actively used in Uzbek and Karakalpak languages. In addition, this work is referred to in order to find the explanation of some words and concepts.

Key words: *"Devonu Lug'ati-t-Turk", word, lexicon, lexeme, concept, literary language, vocabulary level.*

РОЛЬ «ДЕВОНУ ЛУГОТИТ ТУРК» В ЛЕКСИКЕ УЗБЕКСКОГО И КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация: Произведение Махмуда Кашгари «Девону луготит турк» является весомым трудом XI века в области языкознания. Это один из древнейших словарей тюркского языка, содержащий около 1072 слов и понятий. «Девону луготит турк» считается произведением, отражающим богатство, изысканность языка всех тюркских народов. Он содержит бесценные сведения о лексике, этнографии, культуре тюркских языков. В частности, значительно его влияние на словарный запас узбекского и каракалпакского языков. Это одна из самых важных работ для современного развития лексики двух языков. Многие слова в произведении до сих пор активно используются в каракалпакском и узбекском языках. Кроме того, к этой работе обращаются для толкования некоторых слов и понятий.

Ключевые слова: *«Девону луготит турк», слово, лексика, лексема, понятие, литературный язык, лексический ярус.*

Kirish. IX-X asrlarda jamiyat hayotida boshlangan tarixiy o'zgarishlar tilda ham o'z aksini topa boshladi. Bu davr so'zlarning o'zlashish va so'zlarning iste'moldan chiqib ketish jarayonining tezlashgan davri bo'ldi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'oti-t-turk" asarida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, turkiy xalqlarning leksikasi rang-barang bo'lishi bilan birga, ulardagi so'zlarning umumiy, o'xshash jihatlari mavjud bo'lib, ular so'zlardagina emas, balki ularning m'nolarida ham o'z ifodasini topgan. Mahmud Qoshg'ariyning, "Devonu lug'ati-t-turk" asari tilshunoslikning juda ko'p sohalarini qamrab olgan, xususan, bu asar ustida bir necha yil mashaqqat bilan ishlab turkiy tilshunoslikning tarixiy grammatikasi hamda qomusiy xarakterdagi yetuk bir asarni dunyoga keltirishga sabab bo'ladi. Mahmud Qoshg'ariy ushbu asari orqali tilshunoslikning tarixiy – qiyosiy fonetika, fonologiya, leksikologiya, leksikografiya, lingvogeografiya sohalarida diqqatga sazovor ishlarni amalga oshirgan. Bundan tashqari olim sarf va nahf ilmining asoschisi hamdir. Asarda turkiy tillar ilk bor arab tili metodologiyasi doirasida bayon qilingan. Shu bilan birgalikda Qoshg'ariy turkiyshunoslikda ilk bor imlo talaffuzidagi tovushlarni ifodalashdan arab yozuvi asosidagi alifbo turkiy til uchun ojiz ekanini ochib berdi va o'z davrida birinchi bo'lib yozuvdagi kamchilikni to'ldirish maqsadida ayrim harflarni belgilaydi. Mahmud Qoshg'ariyning so'zlar yuzasidan keltirgan ma'lumotlaridan o'troqlashgan turkiy xalqlarning an'anaviy so'zlari, asosan, dehqonchilik mahsulotlaridan, don mahsulotlari, sabzavot va mevalardan iborat bo'lgan bo'lsa, ko'chmanchilik turmush tarzi bilan hayot kechiruvchi turkiy xalqlar taomlarida ko'proq chorva, sut va o'tov kabi so'zlardan foydalanganliklarini aniqlash mumkin bo'ladi. Lug'at alifbo tartibida tuzilgan va so'zlardan foydalanishning ko'plab misollari bilan 8000 ga yaqin yozuvlarni o'z ichiga oladi. "Devoni lug'atit turk"ning eng muhim mavzularidan biri so'z yasalishi, ya'ni mavjud so'zlardan yangi so'z yasash jarayonidir. So'z yasash har qanday tilning muhim qismi bo'lib, uning so'z boyligini kengaytirishda muhim rol o'ynaydi. "Devoni lug'atit turk" mazmunida so'z yasalishi turkiy tilda yangi so'z yasash

jarayoniga taalluqlidir. Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk” asari turkiy so‘zlarning to‘liq ro‘yxatini taqdim etibgina qolmay, turk tili grammatikasi va sintaksisining turli jihatlarini ham tadqiq qiladi. Demak, lug‘at faqat alohida so‘z ma’nolarini emas, balki ularning grammatik shakllarini, hol qo‘shimchalarini, fe‘l kelishiklarini ham o‘z ichiga oladi. Lug‘atda ikki yoki undan ortiq so‘zlarning qo‘shilib yangi so‘z yasalishi natijasida hosil bo‘ladigan qo‘shma so‘zlarning yasalishi haqida ham qimmatli ma’lumotlar berilgan. Turk tilida qo‘shma so‘zlar qo‘shimcha, old qo‘shimcha yoki ikkalasining birikmasini qo‘shish orqali ham yasaladi. Qoshg‘ariy qo‘shma so‘zlarning keng doirasini, jumladan, ikki yoki undan ortiq fe‘l, ikki yoki undan ortiq ot yoki fe‘l va otning qo‘shilib yasalishi bilan yaratilgan so‘zlarni o‘rganadi. Qoshg‘ariy o‘z asarida yoritgan so‘z yasalishining yana bir muhim jihati - mavjud so‘zga morfema (affiks) qo‘shilishi natijasida hosil bo‘lgan so‘zlar bo‘lgan hosila so‘zlarning yasalishidir. Turk tilida hosila so‘zlar qo‘shimchalar yordamida yoki so‘z o‘zagini o‘zgartirish orqali yasalishi mumkin. Qoshg‘ariy hosila so‘zlarga, jumladan, fe‘l va otlarga ko‘plab misollar keltiradi. Qoshg‘ariy tashvishga solgan yana bir muhim soha turkiy so‘zlarning kelib chiqishi edi. U O‘rta Osiyo bo‘ylab ko‘p kezgan, turli turkiy qabilalardan ma’lumot to‘plagan va ularning lug‘atini yozib olgan. U turkiy so‘zlarning kelib chiqishini mahalliy lug‘at yoki qo‘shni tillardan fors, arab, mo‘g‘ul tillaridan o‘zlashtirilgan lug‘at deb tasniflashga harakat qilgan. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk” asari turkiy tilshunoslik adabiyotiga qo‘shilgan qimmatli hissadir. Qoshg‘ariy bu asarida so‘z yasalishining turli mexanizmlarini, jumladan, affiksatsiya, birikma va takrorlanishni o‘rganadi.

Mavzuga doir adabiyotlar sharhi. Qadimgi turkiy tillar leksikasi haqida “Devonu lug‘oti-t-turk” bilan bir qatorda “Oltun yorug‘”, “Qutadg‘u bilig” asarlari ham muhim manbadir. Maqola o‘zbek va qoraqalpoq tillari leksikasida “Devonu lug‘oti-t-turk”ning ilmiy va amaliy ahamiyatiga bag‘ishlangan. Mahmud Qoshg‘ariy turkiy til arab tilidan hech bir tomoni bilan qolishmasligi ayon bo‘lishi uchun Halil ibn Ahmadning „Kitobul ayn“ asarida tutgan tartibini qo‘llash, iste’moldan chiqqan so‘zlarni ham keltirib o‘tish fikri tug‘ilganligini aytib o‘tadi. Hozirga qadar turk tilida buning kabi kitob yozilgani yo‘q. Bu kitobning haqiqiy bahosini aniqlamoqchi bo‘lsangiz, jahonning xazinalari bunga teng kelolmas. Xususan, ushbu qomus yangi davr olimlari tomonidan qizg‘in tadqiq etilib, uning ilmiy qimmati haqida ko‘plab fikrlar bayon etilgan. Masalan, bular orasida mashhur sharqshunos olim P.K.Juzenning „Devonu lug‘atit turk” asari haqidagi quyidagi fikrlar xarakterlidir: „Mahmudning bu tekshirishlari keng va chuqurki, hatto bu asar XIX asrda yozilganda ham unga shon-sharaf bo‘lardi. Mahmud Qoshg‘ariyning devoni singari asar fan olamida keyingi asrlarda ham yaratilgan emas. Uning asari bamisoli turkiy qomusdir”. Haqiqatdan ham, bu asar necha yillar o‘tsa ham o‘zining bebaholigini yo‘qotmaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada keltirilgan ilmiy-nazariy ma’lumotlarni amaliy jihatdan tadqiq qilishda qiyosiy-tarixiy, chog‘ishtirma va deduksiya metodlaridan foydalanilgan. O‘zbek va qoraqalpoq tilining leksik sathiga asarning ta’siri, o‘rni va ahamiyatini yoritish hamda bugungi kunda ham qo‘llaniladigan ba’zi so‘zlarning izohini yoritish maqsad qilingan.

Tahlillar va natijalar. “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida keltirilgan bugungi kunda ham o‘zbek va qoraqalpoq tilida keng iste’moldagi ko‘p ma’noli o‘q so‘zining bosh ma’nosi deb lug‘atlarda “yoyga qo‘yib otiladigan narsa” ma’nosi tushuniladi. Bu so‘zning “yoy yoki miltiq kabi qurollardan otiladigan predmet” ma’nosi yuqoridagi ma’nodan o‘sib chiqqan: “Yoyning o‘qi” – “miltiqning o‘qi”. O‘zbek tilida “ikki uchi doira shaklida silliq yo‘nilib, g‘ildiraklar o‘rnatishga xizmat qiladigan mustahkam g‘o‘la” ma’nosini anglatuvchi o‘q so‘zi ham mavjud. Qoraqalpoq tilidagi “woq” so‘zi ham aynan shu ma’noni bildiradi.

“Devonu lug‘ati-t-turk” asarida keltirilgan *ang* so‘ziga quyidagicha izoh berilgan: “ang – qush nomi, uning yog‘idan dori sifatida foydalaniladi. Agar yog‘i kaftning yuziga surilsa, kaftning orqasidan ham yoyilib ketadi. [DLT; III tom, 425].

Qoraqalpoq tilida ang so‘zi “ov”, “ov qilish” ma‘nosida qo‘llaniladi. Navoiy asarlari izohli lug‘atida ham “ov” ma‘nosida qo‘llanilgan.

Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk” asarida qayd etilgan ko‘pgina so‘zlarimizning hozir ham tilimizda ishlatilishda davom etayotganligi shevalarni tilning 34 oziqlantiruvchi manba sifatida xizmat qilishini ta‘kidlaydi. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk”ida yig‘ilgan so‘zlarning ko‘plari hozirgi o‘zbek va qoraqalpoq adabiy tilida faol qo‘llanadi: *qatlama* (yog‘da pishirilgan qat-qat non), *supurgi* (*sipse*). Asarda uch turkumga ajralgan barchasining grammatik xossalarini o‘sha davr nuqtayi nazaridan kelib chiqib aniq ravshan holda yoritib bergan.

Til xususiyatlariga ko‘ra turkiy tillarni guruhlariga tasniflash imkoniyatiga ega bo‘ldi. Mahmud Qoshg‘ariyning o‘zi bu haqida shunday deydi: “Puxta qo‘llanma bo‘lsin deb, har bir qabilaning o‘ziga xos xususiyatlariga qiyosiy qoidalar tuzdim...”. Turkiy tillarni farqli belgilariga ko‘ra dastlabki ikki guruhga ajratadi: turklar chigil, qoshg‘ar, arg‘u, barsog‘on, uyg‘ur), o‘g‘uz va qipchoq qabilalari tillari. “Devoni lug‘atit turk” turkiy tilshunos olim Mahmud Qoshg‘ariy tomonidan XI asrda yozilgan turkiy tillarning to‘liq lug‘atidir. Kitob turkiy tillar tarixida muhim o‘rin tutadi va turkiy tilshunoslik uchun muhim manba hisoblanadi. Kitobning asosiy jihatlaridan biri bu so‘z yasashga munosabatidir.

Qoshg‘ariy turkiy tillarda so‘zlarning qanday yasashini ularning tuzilishidagi qoliplarni aniqlash va kelib chiqishini tahlil qilish orqali o‘rganadi, bu esa til grammatikasi va lug‘at boyligi haqida tushuncha berishga yordam beradi. Turkiy tilda so‘z yasashning eng keng tarqalgan usuli asosni qo‘shimcha va old qo‘shimchalar bilan birlashtirishdir. Qoshg‘ariy bu jarayonni asos ma‘nosini o‘zgartiruvchi qo‘shimcha va old qo‘shimchalarning turli kontekstlarda qo‘llanilishini tahlil qilib tasvirlaydi. Masalan, “-li” qo‘shimchasi mansublik yoki sifatni bildiradi, chunki “guzel”da “guzelli” (go‘zallikka mansub) yoki “guzeldir” (*go‘zal, suluv*) bo‘lishi mumkin. Qolaversa, Qoshg‘ariy so‘z yasashida turli qoliplarni aniqlab, ot, sifat va fe‘llarning o‘zagi, infikslari va oxiri bilan ro‘yxatini taqdim etadi. Shuningdek, u arab, fors, xitoy kabi turkiy lug‘atning turli etimologik manbalariga izoh beradi. Qoshg‘ariy so‘z yasashi tahlili bilan bir qatorda turli sotsiolingvistik omillarni ham ko‘rib chiqdi. U turkiy tilning turli dialektlari va sotsiolektlarini aniqlab, tilga mo‘g‘ullar, turklar, arablar va forslar kabi turli etnik guruhlar va madaniyatlar ta‘sirida qanday bo‘lganini tushuntirib berdi.

Yuqorida “qarindosh-urug‘chilik bilan bog‘liq atamalarni o‘zbek tili yaxshi saqlab qolgan” dedik. “Ota-ona”, “aka-uka”, “opa-singil”, “tog‘a-jiyan” kabi eng yaqin kishilarimiz uchun qo‘llaniladigan, ayrimlarining negizi Turk xoqonligi (552–744) chog‘iga, ayrimlari esa qoraxoniylar (942–1212) chog‘iga borib taqaladigan tub turkiy so‘zlarning bugungi turkiy tillarda qanchalik saqlanib qolganiga ko‘z yugurtiradigan bo‘lsak, bu borada ular bizning tilimiz bilan bellasha olmasligiga taniq – guvoh bo‘lamiz. Turkiy ellar orasida, masalan, yaqin qo‘shnilarimiz – qozoqlar va turkmanlarda ko‘plab o‘ziga xos qarindosh-urug‘chilik atamaları bor, biroq ularda bu kabi so‘zlar o‘rnini boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlar, yo bo‘lmasa, bunday so‘zlarning eski turkcha chog‘ida – ming yillar burun oz qo‘llanilgan turlari ishlatilayotganiga ko‘zimiz tushadi.

O‘rnak uchun: turkmanlar “ona”ni “eje”, “ota”ni “qaqa” desalar, qozoqlar esa ulardan birini ko‘pincha “apa”, ikkinchisini “ake” deb chaqiradilar. Onani “anne”, otani “bobo” deydigan onado‘lilik turk qardoshlarimiz “aka-uka”, “opa-singil”, “tog‘a-jiyan” so‘zlarini “ag‘abey-

qardosh”, “abla-kichik qiz qardosh”, “dayi-yiyen” deb birmuncha boshqacharoq ko‘rinishda qo‘llaydilar. Qozoq bovuqlarimiz “jiyan” so‘zini yaxshi saqlab qolgan bo‘lsalar-da, “tog‘a” o‘rniga mo‘g‘ulchadan o‘zlashgan “nag‘ashi” so‘zini qo‘llashlari bizni tong qoldiradi. To‘g‘ri, o‘zbek tilining turli shevalarida qarindosh-urug‘chilik atamalarining ayrimlari birmuncha boshqacharoq ko‘rinishda, yuqorida qardosh ellar o‘rnagida keltirilgan so‘zlarga o‘xshashroq ko‘rinishdagi so‘zlar ishlatiladi.

“bala” – qush bolasi. Shuningdek, yirtqich va boshqa hayvonlarning bolasiga nisbatan ham istiora ravishda qo‘llanadi; ishlarda odamga yordam beradigan yordamchi. Bu so‘z ko‘pincha dehqonchilik ishlarida yordam berishga qo‘llanadi” [DLT 1963, III: 250-251]. Bu so‘zning ikkinchi ma‘nosi o‘zbek tilida “malay – 1. xo‘jayin yoki boshqa birovning xizmatlarini bajaruvchi kishi, xizmatkor. 2. Birovning manfaati uchun ko‘r-ko‘rona xizmat qiluvchi odam” so‘ziga to‘g‘ri keladi [qar. O‘TIL 2006: 533].

“baldiz” – xotinning singlisi. Erning singlisiga baldiz deyilmaydi, singil deyiladi” [DLT 1960, I: 426]. “Devon”ning ko‘rsatkichida bu so‘z “baldiz – xotinning singlisi (boldiz)” deb keltirilgan [DLT 1967: 54]. Ko‘plab o‘zbek shevalarida (Toshkent, Jizzax, Xorazm va b.) “baldiz – qayinsingil (xotinning singlisi)” ma‘nosida uchraydi [O‘XSHL 1971: 335; To‘ychiboyev, Qashqirli 2012: 199]. Qozoqcha va boshqa turkiy tillarda bu so‘z shunday anglamda keng tarqalgan bo‘lsa-da, qozoqchaning ayrim shevalarida “baldiz – qayinini, qayinuka” ko‘rinishida ham ishlatiladi.

“bat” – tez, darrov” [DLT 1960, I: 461]. Bu so‘z boshqa turkiy tillarga qaraganda o‘zbek tilida “bât (bot) – oradan ko‘p vaqt o‘tmay yoki o‘tkazmay, tez”, “bât-bât (bot-bot) – damba-dam, tez-tez, birin-ketin” ko‘rinishlarida yaxshi saqlangani ko‘zga tashlanadi [O‘TIL 2006: 327–328]. Shunga qaramay “Devon”ning o‘zbekcha o‘girmalarida bunga e‘tibor berilmagan. Qirg‘izchada “bat”, uyg‘urchada “pat – “tez, tez orada, yaqin” so‘zlaridan tashqari [Yudaxin 1985: 116; DLT 2014: 140, n. 594], turkiy tillarning ko‘pchiligida bu so‘z saqlanib qolmagan.

“başmaq” – to‘piq” [DLT 1960, I: 433]. “Devon”ning turkcha o‘girmalarida bu so‘z “boshmoq (oyoq kiyim)” deb berilgan [DLT 2014: 162, 578]. Asar o‘zbekcha nashrining ko‘rsatkichida uning “başaq” ko‘rinishiga shu ma‘noda “boshmoq” deb ochiqlama berilgan [DLT 1967: 59]. O‘zbek tilining izohli lug‘atida “boshmoq – kigiz etik, piyma; umuman oyoq kiyimi” deb ochiqlangan [O‘TIL 2006: 342]. Turkiy tillarning bir nechasida “oyoq kiyim turi” ma‘nosida qo‘llaniladigan [ESTYA 1978: 93-94] bu so‘z “Devon”ning o‘zbekcha o‘girmalarida “to‘piq (o‘g‘uzcha so‘z)” deb keltirilgan [DLT 1960, I: 433]. Asarning keyingi o‘girmalarida ham bunday ochiqqlamaning qaytarilishi [DLT 2017: 185] o‘zbek tilida bu so‘z saqlanmagan degan qarashni keltirib chiqaradi. Bunday yondashuvlar ayniqsa, “Devon”ning turkcha, qozoqcha, qirg‘izcha yoyinlarida va asar bo‘yicha olib borilayotgan ayrim izlanishlarda ko‘zga tashlanadi [Osonaliyeva 1972:97–99; DLT 1998; DLT 2014].

Jupattı - ishga g‘ofillik qildi, boshqaga yukladi. Ol işiğ jupattı – u ishni bilmaslikka soldi, boshqa birovga to‘nkadi. Asli aldash ma‘nosidadir. O‘g‘uzlar ol anı jupıladi deyдилar – u uni aldadi demakdir [DLT, II, 364]. Buni o‘qir ekanmiz, bu yerda dastlab Mahmud Koshg‘ariyning so‘z ma‘nosi haqidagi qarashi muhim ekanligini ko‘ramiz. Uning bu so‘z ma‘nosi haqidagi izohi, Mahmud Koshg‘ariyning so‘z ma‘nosi alohida sharoit talabi bilan biror funksiyadagi munosabatga muvofiq o‘zgaruvchi hodisadir degan qarashiga ishorat bor. Olimning so‘z ma‘nosining har xil xususiyatlariga doir ishoratlari ham “Devon”da tez uchraydi. Bu fe‘l ma‘nosi bizga *ovuntirmoq* ma‘nosida o‘zgarib yetib kelishi ham semantik qonuniyatga mosdir. O‘zbek Xorazm

o‘g‘uzchasida, O‘shda “yohtəməq – to‘nkamoq” anglamidadir: pulni ozi yoqatip qoyip, mənəqə yohtəydi. [DLT, II, 135].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, oradan deyarli ming yil o‘tgan bo‘lishiga qaramay, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida uchrab, kundalik turmushda ko‘p qo‘llaniladigan ko‘plab so‘zlarning o‘zbek tilida deyarli qanday bo‘lsa, shunday ko‘rinishda saqlanib qolgani olqishlarga arzigulik. To‘g‘ri, ayrim so‘zlar bugun kundalik turmushda qo‘llanilmasligi yoki ularning o‘rnida yot so‘zlarning ishlatilayotgani hollari ko‘p. Shunga qaramay “Devon”da keltirilgan bir necha minglab so‘zlar bugungacha yetib kelgani turkiy tillarning, ayniqsa, o‘zbek tilining qanchalik kuchga, teran ildizga ega til ekanini ko‘rsatadi.

Ming yillardan beri turli tillarda so‘zlashuvchi el-uluslar bilan qo‘shni yoki aralash yashab, ularning tillaridan ko‘plab so‘zlar o‘zlashtirganiga qaramay o‘zbek va qoraqalpoq tilining “Devon”dagi so‘zlarni eng ko‘p saqlagan turkiy tillardan biri o‘laroq bilinishi o‘z-o‘zidan bo‘lmay, bu tutum ming yillar kesimida elimizdan Mahmud Koshg‘ariy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy singari til jonkuyarlari chiqqanligi va chiqayotganligi bilan ochiqalanadi.

“Devonu lug‘ati-t-turk” asari turkiy tillar, jumladan, o‘zbek va qoraqalpoq tillarining leksik boyligiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan asar sifatida baholanadi. Undagi bir qancha so‘zlar o‘zbek va qoraqalpoq tilida hozirda ham saqlanib, faol holda qo‘llanilib kelinmoqda. Ikki tilning lug‘at sohasi uchun mukammal qo‘llanma hisoblanib, uning ahamiyati va o‘rganilishi dolzarb masalalardan biridir. Lug‘at turkiy til haqidagi tushunchamizni shakllantirishga yordam berdi va uning so‘z boyligini kengaytirishda muhim rol o‘ynadi. Kitob turkiy til va tilshunoslikni o‘rganishga qiziquvchilar uchun muhim manba hisoblanadi. Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk” asari turkiy tilshunoslik uchun qimmatli manba bo‘lib, turkiy tilni shakllantirgan so‘z yasalishi, tuzilishi va ijtimoiy lingvistik omillar haqida tushuncha beradi. Uning hissasi boshqa tilshunoslar va akademiklarga ta‘sir ko‘rsatdi va uning tadqiqoti turkiy tilshunoslik sohasidagi zamonaviy tadqiqotchilar uchun muhim ma‘lumotnoma bo‘lib qolmoqda.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. ДЛТ 1960, I – Кошғарий, Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк)/ Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 1- том. – Тошкент: Фан, 1960.
2. ДЛТ 1963, II – Кошғарий, Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 2- том. – Тошкент: Фан, 1963.
3. ДЛТ 1963, III – Кошғарий, Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов.
4. ДЛТ 1967 – Девону луғотит турк. Индекс-луғат. Ғ. Абдурахмонов ва С. Муталлибовлар иштироки ва таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1967.
5. ДЛТ 2005 – Кашгари, М. Дивану лугат ат-тюрк [Текст] / М. Кашгари; пер., предисл. З.-А. М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
6. Уфимцева А. Опыт изучения лексики как системы. -М.: ЛИ СССР, 1962. -С. 17.
7. Ўзбек адабий тилининг тараққиёти. Уч жилдлик. -Т.: ФАН, |УУ I Г. 128.
8. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Т.: Ўзбекистон, 1992. -Б. 173.
9. И.Қўчқортоев, Б.Исабеков Туркий филологияга кириш. Тошкент, “Ўқитувчи” 1984. 8-б
10. Абдурахмонов, С. Муталлибов. Девону луғатит турк индекс-луғат. Тошкент. 1967. 165-йил

11. Жамолхонов Х..А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. -Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2004. -Б. 41-42.
12. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари, -Т.: ФАН, 2010. 124-бет
13. Раҳматуллаев Ш., Маматов Н., Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1980. 9-бет.
14. Азизов А. Тилшуносликка кириш. -Т.: 1996. 74-бет.
15. Муталлибов С.М. Маҳмуд Қошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. –Т.2. –Тошкент: ЎзССР ФА, 1961. – Б.427.

“DEVONU LUG‘OTIT TURK”DA XALQ O‘YINLARI TALQINI

Ahrorbek A‘zamjonovich AZIZOV

O‘zbekiston Fanlar akademiyasi

Tarix instituti kichik ilmiy xodimi, t.f.f.d.

E-mail: aahazizov@gmail.com

ORCID: [0000-0001-9951-7429](https://orcid.org/0000-0001-9951-7429)

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Devonu lug‘otit turk”da qayd etilgan xalq o‘yinlari bo‘yicha ma‘lumotlar elshunoslik jihatidan tahlil etilgan. Devonda keltirib o‘tilgan o‘yinlarning turlari, o‘yin vositalari, o‘yin qoidalari, o‘ziga xosliklari va madaniy hayotdagi ahamiyati ochib berilgan. Turon xalqlari turmush tarzida uchragan o‘yinlarning devonda qayd etilgan ko‘rinishlari yoritib berilgan.

Milodning VIII-XII yuzyilliklaridagi xalq o‘yinlarining shaxs tarbiyasidagi o‘rni, ahamiyati va aholi o‘rtasidagi tasavvurlarda aks etishi yoritib berilgan. Shuningdek, xalq o‘yinlarining insonlar turmush tarzi va madaniyatidagi talqini shu davrga oid boshqa tarixiy manbalar bilan qiyoslangan.

Manbada qayd etilgan xalq o‘yinlarining shakllanish maqsad va vazifalari ochib berilgan. Shuningdek, turkiy qavmlar orasida mavjud bo‘lgan ayrim o‘yinlarning keyingi asrlardagi ko‘rinishlari hamda qoidalariga oid ayrim qarashlar qo‘shimcha tarixiy manbalar yordamida qiyoslab, tahlil etilgan. O‘yinlarning madaniy vazifalari va farzand tarbiyasidagi ahamiyati yoritib berishga harakat qilingan. Turkiy xalqlar orasidagi xalq o‘yinlarining tasniflanishiga oid tahlil amalga oshirilgan bo‘lib, xulosa va takliflar qismida mavzuga oid tadqiqotlar yo‘nalishlari uchun aniq takliflar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: *kamon, yarish, amachliq, talas, qarin atmaq, tebuk, yuksak, to‘qoq.*

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НАРОДНЫХ ИГР В «ДЕВАНУ ЛУГАТИТ ТУРК»

Аннотация: В данной статье приводится этнографический анализ данных о народных играх в «Девону лугатит турк». Приведены сведения о видах, средств и правилах игр, зафиксированных в диване, их особенностях и значении в культурной жизни. Освещены виды игр, приведённых в диване и свойственных быту народов Турана.

Освещена роль народных игр в VIII–XIII вв. н. э. в воспитании личности, их значение и отражение в представлениях народа. Кроме того, приведён сравнительный анализ толкований народных игр в образе жизни и культуре народа и других исторических источников этого периода.

Раскрыты цели и задачи формирования народных игр, упомянутых в источнике. Также с помощью дополнительных исторических источников сравнены и проанализированы некоторые размышления о более поздних версиях и правилах отдельных игр тюркских народов. Выделены культурологические функции и значение игр в воспитании детей. Проведен анализ классификации народных игр у тюркских народов, а в заключении и предложениях выдвинуты конкретные предложения по исследовательским направлениям на данную тему.

Ключевые слова: *лук, борьба, амачлык, талас, карин атмак, тебук, юксук, тукак.*

“DÎVÂNU LUGÂTİ’T TÜRK”TE HALK OYUNLARININ YORUMLANMASI

Özet: Bu makalede “Dîvânu Lugâti’t-Türk” adlı eserde kayıtlı halk oyunlarına ilişkin bilgiler filoloji açısından incelenmektedir. Dîvân’da bahsedilen oyun türleri, oyun araçları, oyun kuralları, özellikleri ve kültürel yaşamdaki önemi ortaya konulmaktadır. Dîvânda kayıtlı oyun biçimleri Turan halklarının yaşam tarzında ön plana çıkmaktadır.

MS 8. - 13. yüzyıllarda halk oyunlarının kişisel eğitimdeki rolü, önemi ve halkın hayal gücüne yansımaları anlatılmaktadır. Ayrıca halk oyunlarının insanların yaşam tarzı ve kültüründeki yorumu bu dönemin diğer tarihi kaynaklarıyla karşılaştırılmıştır.

Kaynakta bahsedilen halk oyunlarının oluşum amaç ve hedefleri açıklanmaktadır. Ayrıca Türk halkları arasında daha sonraki yüzyıllarda var olan bazı oyunların ortaya çıkışı ve kurallarına ilişkin görüşler, ek tarihi kaynaklar yardımıyla karşılaştırılmış ve analiz edilmiştir. Oyunun çocuk eğitimindeki kültürel işlevleri ve önemi vurgulanmaya çalışıldı. Halk oyunlarının Türk halkları arasında sınıflandırılmasına ilişkin bir analiz yapılmış, sonuç ve öneriler kısmında konuyla ilgili yapılacak araştırmalara yönelik belirli öneriler ileri sürülmüştür.

Anahtar kelimeler: *Yay, yarış, amaçlık, talas, karin atmak, tebuk, yuksuk, tokoq.*

INTERPRETATION OF FOLK GAMES IN “DEVANU LUGHATIT TURK”

Annotation: In this article, the information on folk games recorded in "Devonu lug'otit turk" is analyzed from the point of view of philology. The types of games mentioned in Devon, game tools, game rules, peculiarities, and importance in cultural life are revealed. The forms of games recorded in the divan are highlighted in the lifestyle of Turanian peoples.

The role of folk games in the 8th–13th centuries AD in personal education, their importance, and their reflection in the imaginations of the population are explained. Also, the interpretation of folk games in people's lifestyle and culture is compared with other historical sources of this period.

The goals and objectives of the formation of folk games mentioned in the source are disclosed. Also, some views on the appearance and rules of some games existing among the Turkic peoples in the following centuries are compared and analyzed with the help of additional historical sources. An attempt was made to highlight the cultural functions and importance of games in child education. An analysis of the classification of folk games among the Turkic peoples was carried out, and in the conclusion and suggestion's part, specific proposals were put forward for the directions of research on the topic.

Key words: *bow, yarish, amachliq, talas, karin atmak, tebuk, yuksuk, tokoq.*

Kirish. Qadimdan Turon hududi tamaddun o'choqlaridan biri bo'lib, insoniyat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etgan. Ayniqsa, farzand tarbiyasi, jamiyatga to'laonli mos bo'lgan yigit va qizlarni shakllantirish bo'yicha o'ziga xos tizim yaratilgan hamda ushbu tizim dunyoning boshqa xalqlari tomonidan qabul qilingan. Xususan, milodning VIII- XIII yuzyilliklarida turkiy xalqlar tomonidan ushbu maqsadlarda yaratilgan tizimda xalq o'yinlari dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Xalq o'yinlari bilan bog'liq ma'lumotlar milodning VIII-XIII yuzyilliklaridagi turli tarixiy manbalarda qayd etilgan. Ushbu tarixiy manbalar orasida “Devonu lug'otit turk” elshunoslik jihatidan boy ma'lumotlarga egaligi bilan ajralib turadi. Ushbu manbada keltirilgan qator

ma'lumotlar ichida xalq o'yinlarining turlari, o'yin jihozlari, qoidalar, me'yorlari va madaniy hayotda aks etishi qayd etib o'tilgan.

Ma'lumki, xalq o'yinlari katta tarixiy ijtimoiy jarayon bo'lib, xalq turmush tarzi, mashg'ulotlari, xulq-atvori, olam, tabiat, insoniyat to'g'risidagi tasavvurlari, diniy qarashlari, jamiyat qonun-qoidalar, insonparvarlik, vatanparvarlik, oilaparvarlik va shaxsiy sifatlarni shakllantiruvchi majmua hisoblanadi. Ushbu jihatlarni o'zida mujassam etgan tarixiy madaniy yodgorliklardan biri sifatida “Devonu lug'otit turk” dolzarb bo'lib, uning elshunoslik jihatidan tahlili turkiy dunyoning tarixini tadqiq etishda muhimdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning sharhi. “Devonu lug'otit turk”da xalq o'yinlariga oid turli qimmatli ma'lumotlar qayd etilgan bo'lib, ushbu muammo doirasida qator izlanishlar amalga oshirilgan. Bunday tadqiqotlar asosan, xo'jalik, moddiy madaniyat, diniy qarashlar, turkiy xalqlar taqvimiga oid xalq bilimlari, xalq tabobati ko'nikmalari bilan bog'liq bo'lib, xalq o'yinlariga bag'ishlangan elshunoslik jihatidan tahlil birgina izlanishda bajarilgan. Ushbu tadqiqot ishlari A. Ashirov, A. Sarimsoqov, Z. Isoqov, X. Jumanazarov kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Xalq o'yinlari bilan bog'liq elshunoslik tadqiqot S. Yo'ldoshev tomonidan bajarilgan hisoblanadi.

Yuqorida bajarilgan tadqiqotlar bevosita xalq o'yinlariga bag'ishlanmagan bo'lib, milodning dastlabki yuzyilliklardagi turkiy xalqlarning etnografiyasi doirasida bajarilgan turli ilmiy muammolar atrofida ko'rib chiqilgan. Xalq o'yinlari bo'yicha tadqiqotlarda devonga bevosita murojaat qilingan ishlar sanoqligina bo'lib, ushbu davr aholi turmush tarzini yanada chuqurroq tadqiq etish va anglash uchun ushbu jihat dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu izlanish “Devonu lug'otit turk”da qayd etilgan ma'lumotlarni shu davrda yozilgan boshqa tarixiy va adabiy manbalar bilan qiyosiy tahlil etish asosida bajarilgan. Shuningdek, maqolada milodning dastlabki yuzyilliklarida mavjud bo'lgan xalq o'yinlarining bugungi kundagi saqlanib qolgan ko'rinishlari dala tadqiqotlari ma'lumotlari yordamida madaniy tahlil etilgan.

Tahlil va natijalar. Milodning dastlabki yuzyilliklarida turkiy xalqlar hayoti, turmush tarzida farzand tarbiyasi muhim ahamiyat kasb etgan. Yigit va qizlarni o'zlarining mashg'ulotlari bilan tanishtirish, ularga ushbu mashg'ulotlarni bajarishni o'rgatish, Vatanni himoya qiluvchi baquvvat, aqlan yetuk, jamiyat va insonlar uchun xizmat qiluvchi shaxslarni shakllantirishda o'yinlarning o'rni beqiyos bo'lgan. Ushbu davr turkiy dunyo xalqlari o'yinlari hamda ularning jamiyatdagi ahamiyatini ochib berishda “Devonu lug'otit turk”da bitilgan ma'lumotlar tahlili yaqindan yordam beradi.

Devonda qayd etilgan ma'lumotlarga ko'ra, xalq o'yinlarining bir qancha turlari mavjud bo'lgan. Ushbu ma'lumotlarga tayangan holda o'yinlarni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin: bolalar o'yinlari, sport o'yinlari va hayvonlar bilan bog'liq o'yinlar.

Devonda keltirilgan bolalar o'yinlari aqliy, harakatli va taqlidiy guruhlariga bo'linib, turkiy qavmlar orasida keng tarqalgan. Birinchi guruhga kiruvchi o'yinlardan biriga “mo'nguz-mo'nguz” (КомҒарий, 2017: 446) o'yinini misol tariqasida keltirish mumkin. Bu o'yin qoidasiga ko'ra, bolalar daryo yoqasiga to'plangan holda daryo yoki biror suv havzasi yoqasiga o'tiradilar va sonlari orasiga qum solib to'ldiradilar. Ishtirokchilardan biri o'yin boshi etib tanlanadi. Barcha o'z oyoqlari orasidagi qumga uradi va o'yin boshi mo'nguz-mo'nguz (hayvon shoxi) deb aytadi. Shundan so'ng qolgan ishtirokchilar ne mo'nguz (nimaning shoxi) deb so'raydilar. O'yin boshi birin-ketin shoxli hayvonlarni sanay beradi. Qolgan ishtirokchilar esa ushbu hayvonlarning monlarini o'yin boshi ketidan qaytarishi kerak. So'ng o'yin boshi chalg'itish uchun shoxli hayvonlarni nomlaridan birini aytadi. Agar ishtirokchilardan kimdir ushbu shoxi yo'q tuya,

eshshak yoki ot kabi hayvonlardan birining nomini o‘yin boshi ketidan takrorlab yuborsa, uni suvga itarib yuboradilar. Bu aqliy o‘yindan ko‘zlangan maqsad shundan iboratki, bolalarni hayvonlarning turlari bilan yaqindan tanishtirish va ularning ziyrakliklarini oshirish hisoblanadi.

Bolalarga nafaqat tabiatni, balki, osmon jismlarini ham yaqindan nomlari hamda ko‘rinishlari bilan turli o‘yinlar orqali o‘rgatilgan bo‘lishi mumkin. Chunki, Mahmud Koshg‘ariy tomonidan deyarli barcha qavmlarda osmon jismlarining nomlari deyarli bir xil tarzda keltirilgan. Xususan, devonda Mushtariy (Yupiter) yulduzi – Erantuz, Mizon yulduzi – Qaraqush, Surayyo yulduzi – Ulkar, Yetti qaroqchi – Yetikan, Qutb yulduzi – Temurqazuq, Mirrix yulduzi – Baqirsoqim kabi yulduzlarning nomlari va ular bilan bog‘liq topishmoqlar qayd etilgan (Кошғарий, 1963. III: 47).

Bu davrdagi turkiylarning turmush tarzi va dunyoqarashiga oid boshqa manbalarda yana aqliy o‘yinlardan shaxmat kabi taxtada o‘ynaluvchi donali o‘yinlar mavjud bo‘lganligi qayd etilgan (Yusuf Xos Hojib, 2007: 85-86). Lekin boshqa bu kabi aqliy o‘yinlar xususida devonda axborot uchramaydi. Shunga qaramay, turli maqollar, topishmoqlar yoki hayvonlarning nomlari devonda qayd etilgan bo‘lib, fikrimizcha ushbu tushunchalar aqliy rivojlantiruvchi o‘yinlarning ma‘lumot zahirasi sifatida xizmat qilgan. Shuningdek, turli maqollar yoki topishmoqlarning aytishuvlari yigit va qizlarning hozirjavob bo‘lishiga yoki o‘z fikrlarini maqsadli yetkazib bera oladigan bo‘lib ulg‘ayishlariga yordam bergan.

Bolalarning harakatli o‘yinlaridan ayrimlari to‘g‘risida qiziqarli ma‘lumotlar keltirilgan. Masalan, manbada “ko‘churma o‘yin”, “qarag‘uni” kabi o‘yinlar haqida barafsil axborot berilgan. Unga ko‘ra, “ko‘churma o‘yin” yana boshqa o‘n to‘rt (Кошғарий, 1960: 452) nomi bilan qayd etilgan. Ushbu o‘yinni o‘ynash uchun yerga qo‘rg‘onga o‘xshatib to‘rt chiziq chizib, unga eshik qilingan va yumaloq tosh yoki yong‘oq tashlab o‘ynalgan. Bunday harakatli o‘yin bolalarni nishonni aniq olishga o‘rgatgan va chaqqonroq bo‘lishga undagan. Shuningdek, ushbu o‘yin o‘zgarishlarga uchragan holda hozirgi kungacha yetib kelgan.

“Devonu lug‘otit tukr” sahifalarida harakatli o‘yinlardan yana biri bo‘lgan “qarag‘uni” qayd etib o‘tilgan. Keltirilgan ma‘lumotlardan ushbu jarayon bolalar tomonidan kechasi o‘ynalganini tushunish mumkin (Кошғарий, 1960: 143).

Manbada qizlarga xos bo‘lgan taqlidiy o‘yinlardan qo‘g‘irchoq o‘yini haqida ma‘lumot mavjud. Unga ko‘ra qo‘g‘irchoq (Кошғарий, 2017: 198)ning odam suratida bo‘lganligi tilga olinadi. Tabiiyki, qo‘g‘irchoq vositasida turli taqlidiy o‘yinlar asrlar osha o‘ynab kelingan va ushbu o‘yinlar bolalarning ham aqliy taraqqiyotiga ham ijtimoiy qonun-qoidalarni o‘zlashtirishiga yaqindan yordam bergan.

Devonda yana bir qator bolalar o‘yinlari to‘g‘risida ma‘lumotlar uchraydi. Ammo ularning qoidalari, shartlari yoki tafsilotlari aniq hamda to‘liq tarzda keltirib o‘tilmagan. Xususan, “changli” (Кошғарий, 2017: 452) o‘yini shular jumlasidandir.

Turkiy xalqlar orasida qator sport turlari shakllangan bo‘lib, ularda asosan, voyaga yetgan yigitlar, qizlar yoki yoshi kattalar qatnasha olgan. Bunday o‘yinlar qatorida kurash, ot poygasi, chavgon, kamondan o‘q uzish, oshiq, to‘piq kabilarni kiritish mumkin. Turkiy xalqlar orasida eng qadimgi va eng ommaviy o‘yinlardan biri kurash bo‘lib, bu o‘yin bayramlarda, to‘ylarda turli rasmiy tadbirlarda o‘ynalgan. Kurashdan yoshlarni sinash, saralash, chiniqtirish va janglardan avval harbiy tayyorgarlikni ko‘zdan kechirish maqsadida qo‘llab kelingan. Shuningdek, kurashga yoshlarni o‘rgatish ijtimoiy tabaqa doirasida valiahdlikka tayyorlash talabiga aylangan. Shu tarzda ularni jasur va qo‘rqmas qilib tarbiyalash muki deb qaralgan (Рашид-ад-дин, 1952: 262). Kurash qadimdan kuyovlarni sinash maqsadida ham to‘y kuni o‘tkazib kelingan bo‘lib, mag‘lub bo‘lgan

yigitlar o‘zlari tanlab kurash tushgan qizga uylana olmagan yoki eng qadimgi davrlarda qizning ixtiyoriga to‘liq o‘tgan (Элиан, 1963: 93). Xususan, devonda xoqoniya qizlarining mohir kurashchi ekanliklari va to‘y kechasi bo‘lajak kuyov bilan kurash tushish odati bo‘lganligi qayd etilgan (Кошғарий, 1960: 439). Ushbu bellashuv turi yosh va jins tanlamaganligi hamda bir necha maqsadlarga o‘tkazilganligini devondagi ma‘lumotlar dalillaydi. Bundan tashqari, eng qadimgi davrdan mavjud bo‘lgan hamda marosimiy ahamiyat kasb etgan yakkakurash turining turkiy xalqlar hayotidagi o‘rnini ko‘rsatib beradi.

Harakatli o‘yinlar bolalarni ham jismonan va ham ruhan yetuk bo‘lib yetishishlariga asos bo‘lib xizmat qilgan. Ayniqsa, zarur vaqtda o‘rinli qaror qabul qilishda yoki jismoniy chaqqonlikni talab etuvchi hollarda yengilmas qilib tarbiyalagan. Yoki turkiylarda yoshlar tarbiyasidagi eng muhim jihat – jamoaviylikni anglab yetishlariga yaqindan yordam bergan hamda ushbu tuyg‘ularni his qilishlariga yordam bergan. Bundan tashqari, harakatli o‘yinlar albatta qaysidir kundalik mashg‘ulot yoki harbiy ishning bolalarga mo‘ljallangan muqobil ko‘rinishi sifatida qaralgan.

Turkiy xalqlar orasida chorvachilik, ayniqsa, yilqichilik qadimdan taraqqiy etib kelgan mashg‘ulot sanalgan. Ushbu mashg‘ulot ta‘sirida ot bilan bog‘liq qator o‘yinlar shakllangan va ommaviy bellashuv – sport darajasiga ko‘tarilgan. Ulardan biri “yarish” (Кошғарий, 1963. III: 17) – ot poygasi hisoblanadi. Ushbu o‘yin yilqini saralash, to‘qnashuvlardan avval askarlarni harbiy ko‘rikdan o‘tkazish va yilqini jismonan hamda ruhan tushinib olish uchun amalga oshirilgan. Chunki jang maydonida ot va uning ustidagi askarning uyg‘un harakatlanishi muhim jarayon hisoblangan.

Ot poygasi orqali yilqining chidamliligi, tezligi va abjirligi sinallib, zotni yaxshilashda bu o‘yin alohida ahamiyat kasb etgan. Natijada, yanada tezroq va abjir otni yetishtirish yo‘llari o‘ylab topilgan. Ushbu usullardan biri yovvoyi otdan olingan qulun bo‘lib, bunday qulun eng chopqir ot bo‘lib yetishgan. Bunday chopqir qulun “arqun” deb atalgan (Кошғарий, 1960: 132).

Ot ishtirokida o‘ynaluvchi yana bir o‘yin “chavgon” (Кошғарий, 1960: 382) sanallib, yilqichilikda otlarni saralash, harbiy sohada tayyorgarlik mashqi maqsadida o‘tkaziluvchi va keyinchalik hukmron ijtimoiy tabaqa tomonidan o‘ynaluvchi o‘yinga aylandi. Ushbu o‘yin keyingi davrlarda ham keng omma va ayniqsa, yuqori tabaqa vakillari bilishi shart bo‘lgan o‘yinlardan biri sanalgan (Кайковус, 2016: 84). Chig‘atoy ulusi davri (Мирзо Улуғбек, 1993: 73), temuriylar (Кадыров, 2013: 103) va keyingi sulolalar davrida ham bu o‘yin muhim ijtimoiy jarayon sifatida qaralgan.

Chorvachilik sohalari ichida qo‘ychilik alohida iqtisodiy ahamiyat kasb etgan. Shuning uchun zotli qo‘chqorlarni otarga qo‘shish maqsadida saralash usuli sifatida “qo‘chqor urishtirish” o‘yidan foydalanilgan. Devonda bu o‘yin nomi “qoch susturdi” tarzida qayd etilgan (Кошғарий, 1963. II: 214). Bunday o‘yinlar asosan bahor fasli boshida o‘tkazilgan bo‘lib, manbada ko‘p o‘rinlarda bu haqda ma‘lumot keltirib o‘tilgan.

Xalq o‘yinlaridan manbada tilga olingan yana bir turi bo‘lib, ushbu o‘yinni barcha o‘ynashi mumkin bo‘lgan. Bu o‘yin yosh, jins yoki ijtimoiy cheklovlardan holi tarzda o‘ynalgan va bugungi kunda ham o‘ynalib keladi. Bu “qarab tepar” yoki “lanka” o‘yini hisoblanib, asarda “tebuk” tarzida yozib qoldirilgan. “Tebuk” (Кошғарий, 1960: 367) – echki yungi bog‘langan g‘ildirak yoki g‘altak shaklidagi tepib o‘ynaluvchi o‘yin bo‘lganligi xususida esga olinadi. Ushbu o‘yin hozirgi kunda ham chorvador aholi orasida saqlanib kelmoqda.

Kishining ziyrakligi, diqqatini va hushyorligini oshiruvchi yana bir o‘yin haqida Devonda ma‘lumot beriladi. “To‘piq osish” tarzida keltirilgan o‘yin katta kishilar tomonidan o‘ynalgan

(Кошғарий, 1960: 198). “То‘piq o‘yini” ikki kishining kelishuviga ko‘ra berkituvchi uni hamisha yonida olib yurishi shart bo‘lgan va eng nozik joyda (hammomda) so‘ralganda ham ko‘rsata olishi talab etilgan. So‘ralgan vaqtda va joyda to‘piqni ko‘rsata olgan ishtirokchi yutgan hisoblangan.

Eng qadimdan muhim ahamiyat kasb etgan va ovchilik mahsuli sifatida paydo bo‘lgan o‘yin “kamon otish” hisoblanadi. Manbada ushbu o‘yinga oid juda ham qimmatli axborotlar keltirib o‘tilgan. Xususan, o‘q otishga mo‘ljallangan nishon – “amach” (Кошғарий, 1960: 117) va otish mashqi uchun alohida maydon tayyorlangan hamda bunday yer “amachliq yer” deb atalgan (Кошғарий, 1960: 166). Shuningdek, merganlikni sinash maqsadida turkiy xalqlar o‘rtasida kamon bilan bog‘liq boshqa o‘yinlar ham shakllangan. “Qarin atish” o‘yini maxsus jarayon bo‘lib, so‘yilgan hayvon qorni nishon tarzida osilgan va uni aniq nishonga olgan qatnashchi so‘yilgan hayvon go‘shidan ulush olish huquqiga ega bo‘lgan (Кошғарий, 1960: 383).

Kamonbozlik mahoratini charxlovchi bunday o‘yinlarning turi va o‘ynalish usullari turlicha shakllangan. Masalan, kamonbozlik o‘yinlari turkiy xalqlar orasida ot ustida harakatlanib ketish vaqtida otish bilan amalga oshiriluvchi jarayon ham hisoblangan. Keyingi davrlarda bunday o‘yin “qovoq chopish” (Xondamir, 2011: 15) deb ham atalgan. Bunda qovoqni yuqori joyga qo‘yilib, ot choptirib kelib kamondan o‘q uzilgan. Bu o‘yin “oltin qovoq otish” deb ham aytilgan va harbiy amaliyotlar oldidan o‘tkaziluvchi hamda harbiy tayyorgarlikni oshiruvchi yoki turli mamlakatlardan elchilar kelganda rasmiy marosimlarda namoyish etiluvchi jarayon ham hisoblangan.

Kamondan o‘q uzishning uzoqlikka va balandlikka kabi shartli o‘yinlari ham turkiy xalqlar orasida mavjud bo‘lganligi devonda aks ettirilgan. Masalan, uzoq masofaga o‘q yetib borishi maqsadida otish usuli “churam” deb atalgan. Bu usulda kamonchi yerga chalgancha yotgan holda o‘q otadi va bunday usulda otilgan o‘q “churam o‘qi” deb yuritilgan (Кошғарий, 1960: 391). Yuqoriga o‘q otishda bellashish esa “angar qazlashuv” (Кошғарий, 1963. II: 260) tarzida yozilgan bo‘lib, kamondan o‘q uzishning ko‘plab turli o‘yinlari bo‘lganini tasdiqlaydi. Kamondan o‘q uzishni mashq qilib bo‘sh vaqtda o‘yin o‘ynash boburiy malikalarning ham sevimli mashg‘uloti hisoblangan. Bu o‘yin “Humoyunnoma”da “zahgirtaroshlik” (Гулбаданбегим, 1998: 51) deb qayd etilgan. Devonda uchraydigan kamondan o‘q uzishga oid yana bir ma’lumotda yuksak nomli jihoz tilga olinib, u kamonchilar barmoqlariga kiyadigan barmoq qopi (Кошғарий, 1963. III: 53) ekanligi tushuntiriladi. Bu jihoz ta’rifida uni tikuvchilar barmoqlariga nina botmasligi uchun barmoqlariga kiyib ishlashi qayd etilgan. Ushbu ma’lumotdan anglash mumkinki, kamonbozlikning yana bir turi bevosita ushbu o‘yinda ishlatiluvchi jihoz nomi bilan ham atalgan. Chunki, “Humoyunnoma”da keltirilgan “zixgir” so‘zi angishvona ma’nosini anglatadi. Devonda yozib qoldirilgan atama ham aynan shu ma’noni anglatgan va ushbu jihozning mis yoki teridan yasalganligini e’tirof etib o‘tilgan. Demak, ushbu jihoz nomi bilan atalgan kamondan o‘q uzish o‘yini keyinchalik aynan shu mazmundagi boshqa so‘z bilan atalgan.

“Devonu lug‘otit turk”da yozib qoldirilgan yana bir o‘yin “oshiq o‘yini” bo‘lib, aslida aqliy o‘yinlar sirasiga kirgan. Vaqt o‘tishi bilan tavakkalchilikka asoslangan o‘yin sifatida tanilgan. Asarda oshiq suyagini tashlaganda tushishi mumkin bo‘lgan ikki xil holat mavjudligi tilga olingan. Bu holatlar quyidagicha keltirilgan: “chik” – o‘yinda oshiqning qorni bilan tushishi, chiki (Кошғарий, 1960: 321) va “puk” – o‘yinda oshiqning orqasi bilan tushishi, pukka holati. Shuning uchun bu o‘yin – “chik-puk” deb atalgan (Кошғарий, 2017: 367). Bu o‘yin biror narsani garovga qo‘yish orqali o‘ynalgan.

Turli o‘yinlar shakllanishi natijasida qoidalar, me’yorlar hamda ularga xos bo‘lgan talablarning vujudga kelishiga olib kelgan. Deyarli barcha o‘yinlarda o‘ziga xos qoidalar va xalq

fe'l-atvorini ko'rsatuvchi yoki shakllantiruvchi me'yorlar qabul qilingan. O'yinlarda halollikka, tenglikka va ijtimoiy adolat tamoyillariga e'tibor qaratilgan. Inson omili eng oliy tushuncha sifatida qaralgan hamda hayvonlarga ozor bermaslikka harakat qilingan. Ushbu jihatlar ayniqsa, devonda ko'rsatib o'tilgan o'yinlarning qonun-qoidalarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Xususan, “yarish” (“ot poygasi”) va “chavgon” o'yinlarida maydon arqon yoki chiziqli bilan aniq belgilab olingan. Bunday arqon tortilgan chegara “talas” (Кошғарий, 1960: 347) deb atalgan. Ushbu atama ayrim qavmlarda “tasal” (Кошғарий, 1960: 373) tarzida iste'molda bo'lgan. Ushbu ma'lumotlardan ko'rinadiki, turkiylar turli o'yinlarni o'tkazishda jarayonga mos maydon va me'yorlarni qat'iy o'rnatib olganlar. Masalan, qanday o'yin bo'lishiga qaramay jarayonga mos tanlangan maydon bo'lib, u “oynag'u yer” (Кошғарий, 1960: 142) deb atalgan.

O'yinlarni tashkillashtirishda va o'tkazishda ijtimoiy tenglikni saqlash muhim ahamiyat kasb etgan. “Chavgon”, “chillak” yoki “kamondan o'q uzish” kabi o'yinlarda qaysi jamoa yoki ishtirokchi o'yinni boshlab berishini belgilashda qur'a tashlangan. Bu jarayon “cheklashuv” (Кошғарий, 1963. II: 244) deb atalgan. Shunday jarayonlar orqali o'yinlarda xolislik va adolatni saqlashga hamda o'yinboshilar yoki hakamlar tomonidan ishtirokchilar o'rtasidagi adolatni saqlashga harakat qilingan.

Xalq o'yinlari bilan bog'liq manbada keltirilgan qimmatli ma'lumotlarning yana bir guruhi o'yin jihozlari va vositalari e'tiborga olingan qaydlardir. Ushbu atamalar sirasiga “tobiq” (Кошғарий, 1960: 360) yoki “topiq” – chavgon o'ynaladigan koptok (Кошғарий, 1963. III: 81), “qurman” – o'g'uz va qipchoqlarda o'q-yoy solinadigan idish (Кошғарий, 1960: 416), “kiyish” – o'qdon (Кошғарий, 1963. III: 140), “qurshag” – “chalish” sport turida muhim bo'lgan belbog' (Кошғарий, 1960: 432), “saqalduq” – “chavgon” yoki “yarish” kabi o'yinlarda qalpoq boshdan tushib ketmasligi uchun unga bog'lanib, chag' ostidan o'tkazib qo'yiladigan chizimcha (Кошғарий, 1960: 482), “azri” – “chavgon” yoki “chillak” o'yinlarida koptokni urish uchun mo'ljallangan yog'och (Кошғарий, 1963. II: 31), “bandal” – bosh qismi cho'qmoqli yog'och (Кошғарий, 1960: 445) kabi jihozlar nomlari kiradi.

Turkiy qavmlarning xalq o'yinlari va ularning jihozlari madaniyatda o'ziga xos tarzda aks etgan yoki aholi turmush tarziga turlicha ko'rinishlarda ta'sir etgan. Masalan, masofa o'lchov birliklariga “ot poygasi” yoki “kamondan o'q uzish” o'yinlari ta'sir o'tkazgan. Bir choparlik masofa “yarshim” (Кошғарий, 1963. III: 54) deb atalsa, kamon o'qi uchib o'tishiga teng masofa “g'alva” (338) deb atalgan hamda keng masofa birligi sifatida iste'molda bo'lgan. Bundan tashqari, ayrim jihozlarning nomlari kishilarning atoqli ismi sifatida ham qo'yilgan. Bunday isimlardan ushbu davrdagi eng mashhuri “To'qoq” bo'lib, uning mazmuni temir kamon mazmunini anglatgan. Bu nom ushbu shaxsning kamon otishdagi mohirligi tufayli laqab sifatida berilgan nomi ham bo'lishi mumkin (Садр ад-дин Али ал-Хусайни, 1980: 171).

Turli musobaqa va bellashuvlar uyushtirilib, g'oliblarni taqdirlash dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan. Yutuq sifatida qimmatli buyumlar, ot va hattoki qalliq (Кошғарий, 1963. II: 257) belgilanishi mumkin bo'lgan. G'oliblarga tortiq etilgan mukofotlardan biri sifatida “tanguk” – chavgon o'yinida koptokni tortilgan o'rovdan o'tkazganga beriladigan ipak kiyimlik bo'lganligi qayd etilgan.

Bu davrda adabiy asarlarda yoy yoki o'qni ta'riflash asnosida madaniy hayotda ushbu jihozlarning insonga qay darajada bog'liqligi aks ettirilgan. Xususan, kamon ta'rifi quyidagicha keltiriladi: Yoyning shaklini falak qismlaridan olganlar, chunki olimlar falak doirasining qismlarini qavs, ya'ni yoy deganlar. Qavsning bir uchini ikkinchi uchi bilan birlashtiruvchi to'g'ri chiziqli vatar, ya'ni kerish deyiladi, falak doirasining markazidan chiqib qavs kengligining

o‘rtasidan o‘tadigan chiziqni sahm, ya’ni o‘q deydilar. Aytishlaricha kavkablarning ta’siridan va boriy taoloning irodasi-yu amri bilan yerga yuborilgan yaxshilik va yomonlik shu vatar va qavslar orqali o‘tib, xuddi mergan qo‘lidagi o‘q kerish va yoydan o‘tib ovga tekkandek nishondagi insonga qadaladi (Умар Хайём, 1990: 34).

Yosh avlodni yetuk qilib tarbiyalashda yoki ularni jamiyatning to‘laqonli a’zosi sifatida shakllantirishda o‘yinlarning ahamiyatiga alohida e’tibor berilgan. Ular bilan bog‘liq ibratli hikmatlar, maqollar aholi orasida keng tarqalgan. Ayniqsa, o‘g‘il bolalarni tarbiyalashda o‘q otishni o‘rgatish muhim ekanligi qayd etilgan (Абу Бакр ар-Розий, 1994: 28). Bu o‘yin yigitlarni sabrli va qaror qabul qilishda irodali bo‘lishini ta’minlashi yozib qoldirilgan (Гепкавец, 2015: 75). Shuningdek, xalq qarashlarida mohir mergan bo‘lish uchun ko‘p mashq qilish va shunda ham u o‘q otishda yanglishishi mumkinligi ham inobatga olingan (67). Demak, turkiylarning xalq o‘yinlari aholi madaniyatida katta ta’sirga ega bo‘lgan va turmush tarzida dolzarb ahamiyat kasb etgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida quyidagi fikrlarni bildirish mumkin:

Birinchidan, “Devonu lug‘otit turk” juda katta elshunoslik manbasi sifatida milodning dastlabki yuzyilliklaridagi aholining kundalik hayoti, mashg‘ulotlari, turmush tarzi va tasavvurlarida xalq o‘yinlarining o‘rni hamda ahamiyatini ochib berishda asosiy tarixiy, madaniy asar hisoblanadi;

Manbada qayd etilgan ma’lumotlarning ushbu davrga mansub boshqa tarixiy asarlar bilan qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, turkiy xalqlarda shaxs tarbiyasi, mashg‘ulotlarida saralash jarayoni, marosimiy hayotida, harbiy mashqlarida va keyinchalik siyosiy qurol sifatida xalq o‘yinlaridan o‘ziga xos tizimni yaratganlar;

Xalq o‘yinlari, sport turlari qoidalari va me’yorlarini Turon aholisi madaniyatining hamda fe’l-atvorining mahsuli sifatida insonparvarlik, tabiatni asrash, ijtimoiy adolat, jo‘mardlik tamoillarini tashuvchi ijtimoiy hodisa sifatida dolzarb ahamiyat kasb etganligi devonda batafsil aks ettirilgan. Ushbu tushunchalarning elshunoslik tahlili asosidagi tadqiqi ushbu davr aholi dunyoqarashini batafsil o‘rganish hamda tushunish imkonini beradi.

“Devonu lug‘otit turk”da tilga olingan ma’lumotlar Turon aholisining shu davrdagi qadriyatlarini yanada yaxshiroq anglashga, milliy o‘yinlarni qayta tiklashga yaqindan yordam beradi;

Milodning dastlabki yuzyilliklarida mavjud bo‘lgan xalq o‘yinlarining aholi o‘rtasidagi o‘tkazilish maqsadlari va vazifalari turlicha bo‘lib, adabiy hayotga hamda xalq og‘zaki ijodiga katta ta’sir o‘tkazgan. Ushbu ta’sir na’munalarini “Devonu lug‘otit turk” asosida yanada chuqurroq tadqiq etish talab etiladi.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

- [1] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк (туркий сўзлар девони). – Тошкент: Фафур Фулом, 2017, – 488 б.
- [2] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. III том. – 463 б.
- [3] Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig (Saodatda eltuvchi bilim). — Toshkent. Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. – 200 b.
- [4] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.
- [5] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.

- [6] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк (туркий сўзлар девони). – Тошкент: Гафур Ғулом, 2017, – 488 б.
- [7] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк (туркий сўзлар девони). – Тошкент: Гафур Ғулом, 2017, – 488 б.
- [8] Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том I. книга первая. – Москва: Издательство академии наук СССР, 1952. 316 с.
- [9] Клавдий Элиан. Пестрые рассказы. Москва, 1963. – 186 с.
- [10] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.
- [11] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. III том. – 463 б.
- [12] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.
- [13] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.
- [14] Кайковус. Қобуснома. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – 224 б.
- [15] Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. — Тошкент: Чўлпон, 1993. – 352 б.
- [16] М.Х. Кадыров. Труды по истории зрелых искусств Узбекистана в-X томах. Том III. Ташкент 2013. – 384 с.
- [17] Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони. – Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. II том. – 428 б.
- [18] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.
- [19] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.
- [20] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.
- [21] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.
- [22] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.
- [23] Ғиёсиддин бин Ҳумомиддин Хондамир. Буюклик хислати. – Тошкент: Sharq, 2011. – 304 б.
- [24] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.
- [25] Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони. – Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. II том. – 428 б.
- [26] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. III том. 463-бет.
- [27] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк (туркий сўзлар девони). – Тошкент: Гафур Ғулом, 2017, – 488 б.
- [28] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.
- [29] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.

- [30] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.
- [31] Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони. – Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. II том. – 428 б.
- [32] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.
- [33] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. III том. 463-бет.
- [34] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.
- [35] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. III том. 463-бет.
- [36] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.
- [37] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.
- [38] Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони. – Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. II том. – 428 б.
- [39] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: ЎзССР фанлар академияси нашриёти, 1960. I том. – 500 б.
- [40] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. III том. 463-бет.
- [41] Истахрий. Хуросон ва Мовароуннахр. – Тошкент: Фан, 2019. – 480 б.
- [42] Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-селджукийя (ЗУБДАТ АТ-ТАВАРИХ ФИ АХБАР АЛ-УМАРА ВА-А-МУЛУК АС-СЕЛДЖУКИЙЯ). – Москва: Главная редакция восточной литературы, 1980. – 273 с.
- [43] Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони. – Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. II том. – 428 б.
- [44] Умар Хайём. Наврўзнома. – Тошкент: Меҳнат, 1990. – 79 б.
- [45] Абу Бакр ар-Розий. Касалликлар тарихи. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. – 256 б.
- [46] Геркавец А.Н. Codex Cumanicus. – Алматы: Баур, 2015. – 1348 с.
- [47] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. III том. 463-бет.

“DEVONU LUG‘OTIT TURK”DA DAVLATCHILIK BELGILARI

QO‘LDOSHEV Sarvar Mahmudovich

Fanlar akademiyasi Tarix instituti tayanch doktoranti

E-mail: quldashevsarvar@mail.ru

ORCID: [0009-0009-9693-7896](https://orcid.org/0009-0009-9693-7896)

Annotatsiya: O‘zbek davlatchiligi uch mingyillik tarixga ega bo‘lib unda turli sulolalar hukmronlik qilishgan. Har bir sulola o‘ziga xos davlatchilik belgilariga ega bo‘lgan. Davlat mavjudligining belgilari davlatning nomi, sulola, markaz va boshqa ramziy belgilardan iborat bo‘lgan. XI asrda hukmronlik qilgan qoraxoniylar sulolasiga oid tarixiy ma’lumotlar o‘rta asr manbalarida uzuq-yuluq tarzda uchraydi. Bu esa sulola boshqaruvini o‘rganishda biroz qiyinchiliklar tug‘diradi. Shunday bo‘lsada bu davrda yashagan Mahmud Koshg‘ariynig “Devonu lug‘otit turk” asarida berilgan ma’lumotlar qoraxoniylar sulolasining davlatchilik belgilariga ega ekanligidan dalolat beradi.

Kalit so‘zlar: *Mahmud Koshg‘ariy, “Devonu lug‘otit turk”, xoqoniya, Samarqand, Qoshg‘ar, Bolasog‘un, saroy, chodir, bayroq, tug‘, nog‘ora*

ПРИЗНАКИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В “ДИВОНУ ЛУГОТИТ ТУРК”

Аннотация: Узбекская государственность имеет трехтысячелетнюю историю, и управлялась разными династиями. Каждая династия имела свои символы государственности. К признакам существования государства относятся название государства, династии, центра и другие символические знаки. В средневековых источниках имеются скудные исторические сведения о династии Караханидов, правившей в XI веке. Это порождает некоторые трудности в изучении управления династией. Тем не менее, сведения, приведенные в произведении “Девону луготит турк” Махмуда Кашгари, жившего в этот период, свидетельствуют о том, что династия караханидов имела признаки государственности.

Ключевые слова: *Махмуд Кашгари, “Девону луготит турк”, хагания, Самарканд, Кашгар, Баласогун, дворец, шатер, флаг, знамя, литагры.*

STATE SIGNS IN “DIWAN LUGAT AT TURK”

Annotation: Uzbek statehood has a history of three thousand years and was ruled by different dynasties. Each dynasty had its own symbols of statehood. The signs of the existence of the state include the name of the state, the dynasty, the center and other symbolic signs. Historical information about the Karakhanid dynasty, which ruled in the 11th century, can be found insufficient information in medieval sources. This creates some difficulties in studying dynasty management. Nevertheless, the information given in the work “Diwan lugat at turk” by Mahmood Kashgari, who lived in this period, indicates that the Karakhanid dynasty had the characteristics of a state.

Keywords: *Mahmood Kashgari, “Diwan lugat at turk”, khaganiya, Samarkand, Kashgar, Balasogun, the palace, the tent, the flag, tugh, noghara*

Mahmud Koshg'ariy o'zi yashayotgan davrdagi davlatning nomi to'g'risida ba'zi ma'lumotlarni berib o'tgan. Davlatning nomi manbada aynan *Xoqoniya* deb berilmagan bo'lsada, biroq unda berilgan atamalardan davlat nomi *Xoqoniya* deb yuritilgani anglashiladi. Mahmud Koshg'ariy *Qodir* so'ziga ta'rif berib, xoqoniyaliklar xoni *Qodirxon* deydi [1, 147]. Yana faqat xoqoniya toifasidagi viloyat hukmdorlariga *tarkan* unvoni berilganini yozadi. Qoraxoniylar va g'aznaviylar o'rtasidagi ittifoq sulola vakillari o'rtasidagi nikohlar orqali mustahkamlangan [2, 189]. “Devonu lug'otit turk”da ham sulton Ma'sud xoqoniya qizlaridan birini olgani keltirilib o'tilgan [1, 188].

Davlat hududida turli qabilalar yashagan bo'lib, ularning tillarida ham ma'lum farqlar mavjud bo'lgan. Ularning orasida barchaga tushunarli til deb Mahmud *xoqoniya* tilini keltirgan [3, 400]. Mahmud Koshg'ariy *qora* so'ziga ta'rif berar ekan bu masala yanada oydinlashadi. *Xoqoniya* shohlari *qora* deb ataladi; *Bug'roxon* deyilgani kabi [1, 400]. Buning alohida hikoyasi bor. Biroq bu hikoya qandayligini muallif keltirmagan.

Qoraxoniylar atamasi *qora* va *xon* yoki *qora* va *xoqon* so'zidan olingan bo'lib, sulola hukmdorlarining orasida eng yuqori turuvchi unvon hisoblangan. Qadimgi turkiy tilda *qora* atamasi *buyuk*, *ulug'* ma'nosini beradi. Shundan kelib chiqib oliy hukmdor *qoraxon* deyilgan [4, 113]. Bu atamani XIX asrda yevropalik tarixchilar muomalaga olib kirgan [5, 18].

Arab manbalarida bu sulola *al-Xoqoniya* yoki *al-Muluk ul-Xoniya atrak* deb atalgan [6]. Fors manbalarida Ali-Afrosiyob, Afrosiyob xonadoni yoki yana boshqa bir nom Ilakxoniylar ham deb atalgan [7, 621-628]. Xitoy yilnomalarida esa bu sulola Kalahan deb yuritilgan [8, 77-89].

Odatda O'rta asrlarda hukmronlik qilgan **sulolalar** nomlari sulola asoschisi nomidan yoki sulola hukmronlik qilayotgan hudud nomidan kelib chiqadi. Mahmud Koshg'ariy yashagan davrda uchta yirik turkiy sulolalardan biri sulola nomidan – saljuqiylar, hudud nomidan – g'aznaviylar kelib chiqqan. Qoraxoniylar nomining kelib chiqishi esa bu ikkala jarayonga ham aloqador emas. Bu sulola nomi ham turli nomlar bilan atalgan. Mahmud Koshg'ariy asarida qoraxoniylar sulolasi haqida ba'zi ma'lumotlar berilgan.

Mahmud Koshg'ariy ham asarda sulola nomini turli atamalar izohi bilan berib o'tgan. Asarda keltirilgan ma'lumotlarga tayanib davlat tepasida turgan sulola o'zlarini Afrosiyob xonadoni, davlatni esa *Xoqoniya* deb ataganini ko'rishimiz mumkin.

Davlat hukmdorlari Afrosiyob xonadonidan bo'lib, ular turgan Qoshg'arni *O'rdukend* – *xon turadigan shahar* deb ta'riflagan [3, 329]. Afrosiyob *xoqon*, uning o'g'illari esa *xon* deb yuritilgan [9, 172]. Afrosiyob avlodlari ham boshqalarga qaraganda alohida mavqega ega bo'lgan. Ba'zi joylarda Afrosiyobning o'g'illari *tegin* [1, 166] – unvoni bilan boshqalardan ajratilgan bo'lsa, Afrosiyobning qizlari *xatun* [3, 388], Afrosiyob avlodidan bo'lgan xotin va boshqalarga, xoh katta, xoh kichik bo'lsin, *tarim* so'zi ishlatgan. *Xoqoniya* podshohlaridan boshqalar qancha katta bo'lsalar ham, *tarim* ularga nisbatan ishlatilmaydi. Podsho xotinlarining laqabi o'rnida *altun tarim* so'zi ishlatiladi [1, 159].

Boshqa o'rta asr manbalarida ham Afrosiyob turklari hukmdori ekanligi to'g'risida ayrim ma'lumotlar uchraydi. Ibn al-Asirning yozishicha: Turkiston o'lkasi, ya'ni Qoshg'ar, Bolasog'un, Xo'tan, Tarozi va chegaradosh bo'lgan boshqa shaharlar, jumladan, Movarounnahr turklar xonlari qo'lida bo'lgan. Ular Afrosiyob avlodlaridan bo'lgan musulmonlardir [2, 242]. Jamol Qarshiy ham o'zining asarining ikki yerida Afrosiyob to'g'risida to'xtalib o'tgan. Unga ko'ra, Turon hududiga tar'if berayotganda “Turon – turklar yurti. Uning hukmdori buyuk xoqon bo'lib, Afrosiyob avlodlaridan bo'lganlar boshqaradi” [10, 63] deydi. Yana Sotuq Bug'roxonni ham Afrosiyob avlodi deb ma'lumot bergan [10, 101]. Saljuqiylar ham Afrosiyobning avlodi ekanligi haqida ba'zi

manbalarda qayd etilgan [40, 290]. Qoraxoniylar hukmdorlar o'zlarining kelib chiqishini Arosiyob xonadoniga borib taqaydi. Mahmud Koshg'ariy ham buni o'z asarida bergan ma'lumotlari bilan tasdiqlaydi.

XI asrda davlatning mavjudligi belgilaridan biri bu hukmdorning qarorgohi joylashgan **markaz** hisoblangan. Somoniylar Buxoroni, g'aznaviylar G'aznani, Saljuqiylar Marv kabi shaharlarni o'zlariga markaz etib tanlagan. Qoraxoniylar sulolasi davrida dastlab ikki markaz Qoshg'ar va Bolasog'un bo'lgan bo'lsa keyinchalik g'arbiy hududlar makazi bo'lgan Samarqand shahrini nufuzi oshadi. Aholi gavjumlashib shahar eniga ham kengayadi. Mahmud Koshg'ariy ham Samarqandni “Semiz kent” – semiz, katta shahar deb tariflaydi[3, 30].

Mahmud Koshg'ariy o'z asarida havosi toza bo'lganligi uchun hukmdor turadigan Qoshg'ar shahrini *O'rdu* deb tariflaydi[3, 329]. *O'rda* – hukmdorlar turadigan joy, qarorgoh bo'lsa, *kent* so'zi esa shahar ma'nosini anglatadi. Shu bilan birga Qoshg'arda chig'il, sug'd, arg'ular yashagan[3, 334]. Bu shaharni Barxan – quyi Chinda joylashgan deb, ma'lumot berib o'tgan[3, 423].

Qoraxoniylar sulolasining ilk davrida poytaxt Qoshg'ar bo'lib, shaharning nomi manbalarda turli nom bilan berilgan. Sanskrit tilida *Srikritati*[11], xitoy manbalarida *Su-le*[41, 109] va *Khu-sha*[12, 7-9; 13, 105-110], fors manbalarida *Kashiger* ya'ni naqsh yasaladigan joy[14, 168], arab manbalarida esa *Qoshg'ar* nomi bilan uchraydi[15, 280; 16, 109].

Muallif shuningdek yana bir shahar Bolasog'unni ham ta'rif berib, bu shaharni “Quz O'rdu”[15, 145] “yoki “Quz ulush”[15, 94] deb atalishini keltirib o'tgan.

Bolasog'un haqida ma'lumotlar arab, fors va xitoy manbalarida uchraydi. Arab sayyohi Muqaddasiyning yozishicha Bolasog'un aholi ko'p yirik shahar bo'lgan[17, 275]. Ibn Xurdodbek esa Bolasog'unni Turgeshlar markazi bo'lganligini yozadi[18, 182-185]. Mahmud Koshg'ariy ham Bolasog'un shahrini Iskandar Zulqarnayn kelgan vaqtlarda mavjud emasligini, uning atrofida esa turklar hukmdori Shu tomonidan qurilgan qal'a borligini eslatadi[9, 419-420]. Bolasog'unliklar turkcha va sug'dcha so'zlashini qayd etgan[3, 66].

O'rdu atamasi shoh turadigan qarorgoh deb qaraydigan bo'lsak, qoraxoniylarning markazi ikkita shahar bo'lganini ko'ramiz. Muallif ikkala shaharga ham *o'rdu* so'zini qo'shib ta'riflagan. Shundan kelib chiqib dastlab Qoshg'ar poytaxt bo'lib bu joy hukmdorning qishki qarorgohi hisoblangan bo'lsa, Bolasog'un esa shimoliy markaz vazifasini o'tagan. Keyingi davrda esa qoraxoniylar markazi sifatida Samarqand shahri o'rni va ahamiyati oshgan.

Mahmud Koshg'ariy yashagan davrda hukmdor sulola o'tiradigan joy **saroy** va chodir bo'lgan. “Devonu lug'otit turk”da ham saroy va chodir haqida bir nechta ma'lumotlar keltirilgan. Mahmud Koshg'ariy saroyni hukmdor qarorgohi deb aniq ta'rif berib o'tgan[9, 399]. Shuningdek ba'zida *saroy* atamasi qo'llanilgan gaplardan o'sha vaqtdagi hukmdor qarorgohi haqida tasavvur qilishimiz mumkin. Saroy eng avvalo hukmdorlarning hordiq chiqaradigan joyi vazifasini o'tagan. Bu haqida “Devonu lug'otit turk” da “Xon saroyga charchab qiynalib keldi” iborasi keltirilgan[3, 256]. Tarixiy manbalarda Buxoroning Shamsiobod mahallasida qoraxoniylar hukmdor o'ziga saroy qurdirgani haqida ma'lumotlar uchraydi[19, 33]. Gohida poytaxt Samarqanddan bu yerga hordiq olgani qoraxoniylar hukmdor tashrif buyurgan[19, 33].

Saroy atamasi qadimgi fors tilida “*srada*” so'zidan olingan bo'lib, X yuz yillikda turkiy sulolalar hukmdorlik qilgan hududlarda *saroy* deb atalgan[20, 499-500][42, 84-91]. Islom davlatlarida saroy hukmdor oilasi bilan yashaydigan shaxsiy hudud va davlat ishlari olib boriladigan, marosimlar o'tkaziladigan joy hisoblangan. Bu saroy inshootlarining barchasining

umumiy jihati shundaki, ular ham davlat markazi vazifasini bajargan. Turk xoqonligi va qoraxoniylarda xoqonlarning ikki saroyi bo‘lgan: yozgi va qishki saroylar.

Turli manbalarda saroy yoki chodir hukmdorning qarorgohi deb tog‘ridan-to‘g‘ri ta’rif berilishi kam uchraydi. O‘sha davr manbalarida saroy hukmdorning qarorgohi ekanligiga urg‘u berganlari ham bor[21].

Bir vaqtning o‘zida turkiylar hukmdor o‘tiradigan qarorgohini yana bir turi **chodir** bo‘lgan[22, 201] [23, 144] [24, 120]. Chodir turkiy xalqlarda azaldan mavjud bo‘lib, o‘ziga xos vazifalarni bajargan; kengash o‘tkazgan, to‘y hasham, elchilarni qabul qilish va hokazolar. Hukmdorning chodirlari boshqa chodirlardan rangi va kattaligi bilan farq qilgan. Har bir chodirning ko‘rinishi uni kimga tegishli ekanligidan dalolat berib turgan.

“Devonu lug‘otit turk”da chodir turli nomlar bilan: *chatir*[3, 385], *chachir*[3, 386], *yuvach*[25, 14], *keragu*[3, 418] deb ataladi. Chodirlarning rangi va hajmi bilan bir-biridan ajralib turishi, ular kimga tegishli ekanligidan dalolat bergan. Misol uchun, xonning chodiri ipakdan ishlanib, qattiq issiqdan va qor-yomg‘irdan saqlash uchun chidamli qilib qurilgan[3, 203]. Yoki xondan keyingi darajada turuvchi amaldor “yugrush”ning chodiri ham issiqqa, sovuqqa, yomg‘ir va qorga chidamli bo‘lib uning rangi qora bo‘lgan[9, 47-48]. Askarlarning ham chodirlari bo‘lib unga ma’lum sondagi askarlar joylashtirilgan[9, 226]. Shu bilan birga yolg‘iz askar o‘zi uchun ham kichik chodir olib yurgan[9,222]. Chodirlar kigiz va namatdan qilingan[9, 278]. Chodir o‘sha vaqtdagi odamlarning ijtimoiy hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu “Devonu lug‘otit turk”da keltirib o‘tilgan maqol va ibratli so‘zlarda ham ko‘rinadi. Misol uchun, mehmon kelishidan cho‘chib sharpani ham mehmon deb chodirni buzib oladigan insonlarni ziqna odam deb ta’riflagan[3, 365].

Qoraxoniylar, saljuqiylar, g‘aznaviylar sulolalarida saroylar bilan birga chodirlar ham ishlatilgan[23, 124]. Hukmdor yashash joylaridan tashqari, bu chodirlarda rasmiy ish yuritish uchun taxt xonasi yoki qabulxona ham mavjud bo‘lgan. Kengash majlislari uchun qo‘shimcha chodirlar o‘rnatilgan.

Shunday qilib “Devonu lug‘otit turk” da hukmdor qarorgohi deb ham saroy, ham hukmdor chodiri tushunilgan. Saroy ko‘pincha hukmdorlarning hordiq chiqaradigan joy vazifasini o‘tagan.

Har bir davlat o‘zining mustaqillik ramzlariga ega bo‘lgan. Mahmud Koshg‘ariy ham ramzlardan: bayroq, tug‘ va nog‘ora to‘g‘risida ba’zi ma’lumotlarni keltirib o‘tgan.

Davlatning mustaqilligi ramzlaridan biri bo‘lgan **bayroq** to‘g‘risida Mahmud Koshg‘ariy ham ta’riflab o‘tgan[9, 140]. Asarda bayroq ranglari, bayroqning tepasiga osiladigan ipaklik matolari haqida yozadi. U musulmon turkiylar va Sharqiy Turkistondagi boshqa din vakillari o‘rtasidagi urushlar haqida yozib olgan she’riy parchasida quyidagilarni aytadi:

Musulmon askarlarining qizil bayroqlari ko‘tarildi.

Qora tuproq yuqori ko‘tarildi.

Bizlarga o‘g‘roq otliqlari ham kelib qo‘shildilar.

Hammamiz qo‘shilishib jang qildik.

Shuning uchun qaytishda kechikdik[9, 199].

Bu yozuvdan yaqqol ko‘rinib turibdiki, bayroq o‘sha davrda ham hozirgi nomi bilan qo‘llanilgan va urush paytida qizil bayroqlar ko‘tarilganligi, shuning uchun bayroqlar tug‘ bilan birga jangovar qo‘shinda albatta mavjud bo‘lganligi qayd etilgan. Yana Mahmud Koshg‘ariy bayroqni tilga olib, *to‘lqinlanmoq* ma’nosidagi fe’lga misol keltirgan[25, 238]. Bu bayroq turkiylar orasida davlat mustaqilligi ramzi sifatida keng qo‘llanilganligini ko‘rsatadi. Bundan tashqari muallif bergan ma’lumotlarga qaraganda bayroqlar to‘q sariq ipakdan ham qilingan. Lekin bu

davlatning asosiy bayrog‘i emas ma’lum bir vazifani bajargan. Undan so‘ng bayroq sifatida ishlatgan matoni boshqa narsalarga ishlatgan, otlar ustiga yopinchiq sifatida ham foydalanishgan[3, 110].

Bayroq matodan yasalgan ramz yoki belgi hisoblanib, biror bayroqni ko‘targan yoki osib qo‘ygan odam shu tarzda ma’lum bir mamlakat yoki tashkilotga aloqador ekanini ko‘rsatgan. Bayroq g‘oyasi ming yillar oldin qadimgi ovchi va jangchilar orasida paydo bo‘lib, keyinchalik ular hukmdorlar, lashkarboshilarning hukmronligini bildiradigan ramzga aylangan. Bayroq so‘zining asli “batrak” bo‘lib, qadimgi turkiy tilda botirilgan, sanchilgan ma’nosini anglatgan[26, 209-239]. Qadimgi turklarda yerga tiqilgan yoki sanchilgan nayzaga sulolani ifodalovchi rangdagi mato va iplar osilgan[27] [28, 146]. Nayzaning uchiga oltin yoki qimmatbaho metallardan yasalgan bo‘ri boshi kabi hukmronlik ramzi yopishtirilgan. “Yerga botgan nayza” ma’nosini anglatuvchi bayroq so‘zining ma’nosi vaqt o‘tishi bilan “milliy timsol” ma’nosiga o‘tgan. Bayroqlar tog‘risida turli manbalarda ma’lumotlar keltirilgan. Arablar qora bayroqlardan foydalangan[29, 167-168], bo‘lsa ularga qarshi Ozarbayjondagi qo‘zg‘olonchilar jang vaqtida dushman askarlaridan farqlanib turish uchun qizil bayroqlardan foydalangan[30, 226].

Turkiy sulolalarning davlatchilik ramzlaridan biri bo‘lgan **tug‘** – qadimgi turklarning mustaqillik timsollaridan biri bo‘lgan va deyarli barcha turkiy davlatlarda keng qo‘llaniladigan tug‘dan muallif yashagan davrda ham davlat ramzi sifatida qo‘llanganini keltirib o‘tgan.

“Devonu lug‘otit turk”da ham tug‘ bir necha bor tilga olingan. “Xonning qubbali chodiri qurilgan. Bu chodir ipakdan ishlanib, qattiq issiqdan va qor-yomg‘irdan saqlash uchun foydalaniladi; jang tug‘lari tikilib, navbat dovullari chalinib, dushman askarlari ekindek o‘riladi. Endi (u vaqt) dushmanni boshlig‘i mendan qanday qocha oladi[3, 203]”. Bu yerda urush vaqtida ishlatiladigan tug‘lar haqida so‘z bormoqda. O‘z navbatida tug‘lar jang vaqtida ahamiyati katta bo‘lgan. Tug‘lardan ham bayroqlar kabi jangni boshqarishda foydalanishgan. Tug‘larning jang vaqtidagi ahamiyati haqida Bobur ham o‘zining asarida keltirib o‘tgan[31, 87].

Shu bilan birga muallif turkcha *tug‘* atamasini arabcha dovul atamasi bilan birga ishlatgan. Bu Xan tug‘ urdi – xon dovul (nog‘ora) qoqdi[9, 140]. Mahmud Koshg‘ariyning yozishicha tug‘ to‘q sariq rangli shoyidan yoki ipakdan qilingan[1, 366]. Qaramog‘ida shahar va o‘lkalar to‘qqiztadan ko‘p bo‘lgan hukmdorlarni To‘quz tug‘luq xan —to‘qqiz tug‘liq xon yoki xoqon deyilgan[1, 366]. Xonning yuqori martabasi to‘qqiz bilan fol qilinadi. Xuddi shunday to‘qqiz tug‘ hukmdorlikning ramzi sifatida “Boburnoma”da ham keltirilib o‘tilgan. Ahmad Tanbalga qarshi urush arafasida Bobur to‘qqiz tug‘ni ko‘tarishni buyurib bu yerda kim xon ekanligini ko‘rsatib qo‘ymoqchi bo‘lgan[31, 157].

Tug‘lardan dastlab Hun sarkardalari foydalanishgan. Keyinchalik Turk xoqonligida ham bo‘ri tasviri tushirilgan tug‘lar keng qo‘llangan[32, 142-159]. Somoniylar davrida turk g‘ulomlaridan tuzilgan harbiy qismlar boshqalardan ajralib turishlari uchun maxsus tug‘lardan foydalanishgan[33, 167-198]. Muallif yashagan davrda turkiy sulolalarda ham o‘z tug‘lari bo‘lgan[23, 520-504] [28, 146] [34, 117] [35, 317]. Bu an‘ana mo‘g‘ullar va temuriylar davrida ham davom etgan.

Tug‘larning tepasida maxsus mato yoki ipaklik bo‘lib “Devonu lug‘otit turk”da “tanuq”[9, 376] deb atalgan. Bu *tanuqlar* har bir sulola, sarkarda, viloyat hukmdorlari, beklarda alohida bo‘lgan. Bu esa hukmdorlar, sarkardalarning o‘z tug‘lari borligiga ishora qiladi[36] [37, 738]. “Devonu lug‘otit turk” va boshqa manbalarda berilgan ma’lumotlarga qaraganda tug‘ turkiy sulolalarda mustaqillik, hukmronlik ramzi sifatida namoyon bo‘lib u qadimgi xunlardan boshlab mavjud bo‘lgan.

XI asrda hukmronlik qilgan sulolalarda davlatchilik belgilaridan biri bu **nog‘ora** hisoblangan. Shundan kelib chiqib Mahmud Koshg‘ariy ham o‘z asarida bu to‘g‘risida to‘xtalib o‘tgan. U buni “Devonu lug‘atit turk”da “Xonning qubbali chodiri qurildi, tug‘-bayroqlar tikilib, dovullar chalindi. Dushman askari o‘tdek o‘rildi, qayerga qochsa ham tutadi”[9, 340] kabi atamalar izohi bilan tasdiqlaydi. Bu yerda urush arafasida hukmdorning qarorgohi o‘rnatilib dushman askarlarini sarosimaga solish uchun dovul nogora chalinganini yozgan. Bundan tashqari o‘z jangchilarini ham ruhlantirgan. Jang vaqtlarida dushmanni sarosimaga solish uchun nog‘ora chalish keyinchalik ham davom etganini temuriylarda ham ko‘ramiz[38]. “Boburnoma”da ham nog‘ora tog‘risida bir qancha ma‘lumotlar berilgan. Unda berilgan ma‘lumotlarga qaraganda nog‘oradan turli vaziyatlarda dushman hujumidan ogohlantirish, dushmanga hujum qilishda ularni sarosimaga solishda foydalanishgan[31, 160].

Nog‘ora bu musiqa asbobi bo‘lib bayramlarda, to‘y-tomoshalarda chalingan. Bundan tashqari qadimdan hukmdorlar taxtga chiqayotganida, safarga otlanganida, urush vaqtlari chalinadigan nog‘oralar ham bo‘lgan. Har bir sulolaning o‘ziga xos alohida nog‘orasi bo‘lgan. Harbiy bo‘linmalarining no‘g‘oralari ham bir-biridan farq qilgan. Urush vaqtlari nog‘ora ovozlari qarab qanday bo‘linma yoki qanday buyruqlar berilayotgani tushunilgan.

Bayhaqiyning bergan ma‘lumotlariga qaraganda, g‘aznaviylar sulolasi qo‘l ostidagi hukmdorlar besh mahal namoz vaqtlarida nog‘ora chalishni buyurgan ekanlar[36, 157]. Xuddi shunday vaziyat saljuqiylarda ham kuzatilgan bo‘lib, unda askarlar uchun besh mahal namoz vaqtlarida, elchilarni qabul qilishda, to‘y va turli marosimlarda nog‘ora chalishgan[39].

Xulosa. Har bir davlat mustaqillik ramzlariga ega bo‘lgan. Xuddi shunday ramzlar o‘zbek davlatchiligida hukmronlik qilgan qoraxoniylar sulolasida ham mavjudligini Mahmud Koshg‘ariy bergan ma‘lumotlar tasdiqlaydi. Qoraxoniylar sulolasi davlatchilik va hukmronlik belgilarini o‘rganishda “Devonu lug‘otit turk” asarining ahamiyati shundaki, unda sulola va davlatning nomi, markaz, ramzlar va oliy unvonlar kabi masalalar bayon qilingan. Bu asarda davlat va hukmronlik ramzlariga oid ma‘lumotlar aniq ta‘rif berilishi bilan boshqa manbalarda berilgan ma‘lumotlardan farq qiladi. Mavzuga oid boshqa o‘rta asr manbalarida kelgan har xil uzuq-yuluq ma‘lumotlarni aniqlashtirishda qo‘l keladi.

Iqtiboslar/Сноски/References/Кайнаklar:

1. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи: Қ.Содиқов. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2017.
2. Ибн ал-Асир. Ал-камил фи-т-тарих. Полный свод истории. Ташкент. 2006.
3. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. I том. 1960.
4. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т. 2001.
5. Григорьев, В. В. Караханиды в Мавераннагре по Тарихи Мунедджимбаши. 1874.
6. El-Mas‘udi’s. Meadows of gold and mines of gems. Translated from the Arabic Aloys Sprenger. London. 1841.
7. Michal Biran. “Ilak-khanids (or Qarakhanids).” In Encyclopedia Iranica. Volume XII. Columbia University Press. New York. 2005.
8. Michal Biran. Qarakhanid Studies A View from the Qara Khitai Edge. Cahiers d’Asie centrale.9. 2001.
9. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. III том. 1960.

10. Джамал ал-Карши. Ал-Мулхакат би-с-сурах // История Казахстана в персидских источниках. Т. I. Алматы,
11. The Western Regions according to the Hou Hanshu. The Xiyu juan. “Chapter on the Western Regions” from Hou Hanshu. Section 21: The Kingdom of Shule (Kashgar). Translated by John E. Hill.
12. Hitchins Kith. Kaşgar. DİA. Cilt 25. İstanbul. 2002.
13. Özerdim, Muhaddere N. Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı’nın Şehirleri. DTCTF. cilt 9. Ankara. 1951.
14. Kaşgarlı Sultan Mahmut. Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası. İstanbul. 2004.
15. Hudud al-'Alam, The Regions of the World a persian geography, 372 a.h. - 982 a.d. translated and explained by V. Minorsky. London. 1937.
16. Alaaddin Ata Melik Cüveyni. Tarih-i Cihan Güşa. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara. 2013..
17. Al-Muqaddasi. Ahsanu-t-taqāsīm fī ma‘rifati-l-aqālīm. Translated from the arabic and edited by G.S.A. Ranking and R.F. Azoo. Calcutta. 1897.
18. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой. Баку. 1986.
19. Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент. 2022.
20. Bosworth C. E. The Ghaznavids. Pp 102-124. History of civilizations of Central Asia. Volume IV. The age of achievement: A. D. 750 to the end of the fifteenth century. Part One. The historical, social and economic setting. Paris. 1998.
21. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). Тошкент. 1971 й
22. Peacock A.C.S. The Great Seljuk Empire. Edinburgh. 2015.
23. Erdoğan Merçil. Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilatı. İstanbul. 2011.
24. Tetley G. E. The Ghaznavid and Seljuk turks. Poetry as a source for Iranian history. London. 2009.
25. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. II том. 1963.
26. Mahmut Enes. Tarihsel süreçte bayrak ve sancaklarımız. A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. TAED 42. 2010.
27. Orkun H. Nihat. Eski Türklerde Bayrak. Çınar altı Yayınları. İstanbul. 1942.
28. Koca Salim, Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı, Türkler Ans. Cilt 2. Yeni Türkiye Yay. Ankara. 2002.
29. Miskeveyh Ebü Ali Ahmed b. Muhammed. Tecaribü'l-ümem. tercüme Kivameddin Burslan. Ankara. 2016.
30. Mesudi. Murüc ez-zeheb (Altın bozkırlar). Arapcadan Çevira ve notlar Ahsen Batur. İstanbul. 2004.
31. Заҳириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент. 2008.
32. Sefa Özkaya. Türk askeri kültürü. Tarih, strateji, istihbarat, teşkila, teknoloji. Kültür Bakanlığı Yayıncılık. İstanbul. 2019.
33. Juergen Paul. The State and the Military: The Samanid Case. Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, 1994.
34. Erdoğan Merçil. Gazneliler devleti tarihi. Ankara. 1989.
35. Kafesoğlu, İbrahim. Harezmsahlr Devleti Tarihi (485-617/1092-1229). Ankara. 1972.
36. Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhaki. Tarih-i Beyhaki. 2019. Ankara.
37. Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini Tarih-i Güzide. Çevirmen Mürsel Öztürk. 2018.

38. Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. Шарқ. Тошкент. 1997.
39. Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Ötüken Yay., İstanbul 2008.
40. Абд ал-Кадир ибн Мухаммад-Амин. Маджма‘ ал-ансаб ва-л-ашджар. // История Казахстана в персидских источниках. Т. II. Алматы, 2005.
41. Аблат Ходжаев. Буюк Ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Тошкент. 2007.
42. Агаджанов С. Г. Сельджукиды II туркмения в XI—XII вв. Ашхабад. 1973.

“DEVONU LUG‘OTI-T TURK” ASARIDA KELITIRILGAN VATAN VA VATANPARVARLIK MAVZUSIDAGI PAREMALARNING SEMANTIK TADQIQI

SHARIPOVA Ozoda Xolmurodovna

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

E-mail: ozodaxon925@gmail.com

ORCID: 0009-0001-6107-6020

Annotatsiya: Har bir etnik guruhning o‘ziga xosligini, o‘tmishi-yu bugunini, madaniyatini, ong-u shuurini o‘rganishda maqollar asosiy vositalardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Xalq donoligining mahsuli bo‘lgan maqollarda ijtimoiy hayotdagi turli mavzularga oid fikrlar bayon etilgan. Mazkur tadqiqotda buyuk qomusiy olim Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘oti-t turk” asarida keltirilgan vatan va vatanparvarlik mavzusidagi paremlar to‘plangan va konseptual doirada semantik tahlil qilingan. Tahlil davomida paremalardagi lingvokulturologik belgilar izohiga alohida e‘tibor qaratilib, turkiy xalqlar tarixida ayni tushunchalar qanday mazmun-mohiyatga ega bo‘lganligi ochib berilgan. Uzoq tarixiy taraqqiyot davomida bunday purmazmun hikmatnomalarning ayrimlari iste‘moldan chiqib ketgan bo‘lsa, ayrimlari shaklan o‘zgarishga uchragan holda ijtimoiy hayotda faol qo‘llanib kelinmoqda. Maqolada ularga alohida-alohida to‘xtalinib, bugungi kun kishisi uchun tushunarli tarzda izohlangan – tabdil va tahlili keltirilgan. Maqollarni tahlil qilish jarayonida ilmiy bilishning mantiqiylik, tarixiylik, izchillik va obyektivlik usullaridan keng foydalanildi.

Kalit so‘zlar: Mahmud Koshg‘ariy, «Devonu lug‘ot-at turk», vatan, vatanparvarlik, maqolshunoslik, etnografiya, konseptual tahlil, lingvokulturologik tahlil, semantik tahlil, tarix, madaniyat.

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПАРЕМ «ДЕВОНУ ЛУГОТИТ ТУРК» НА ТЕМУ РОДИНЫ И ПАТРИОТИЗМА

Аннотация: Пословицы служат одним из основных инструментов изучения самобытности, прошлого и настоящего, культуры, сознания каждого этноса. Пословицы – зеркало народной мудрости содержат размышления на различные темы общественной жизни. В данном исследовании собраны и концептуально проанализированы паремы на тему родины и патриотизма, приведённые в труде великого учёного-энциклопедиста Махмуда Кошгари «Девони луготит турк». В ходе анализа особое внимание уделено толкованию лингвокультурных знаков в стихотворениях, раскрыта роль этих понятий в истории тюркских народов. В ходе длительного исторического развития некоторые из этих мудрых изречений вышли из употребления, а другие активно используются в общественной жизни, претерпев некоторые формальные изменения. В статье им уделено отдельное внимание, истолковано на доступном современному человеку форме, представлены транслитерация и анализ. В процессе анализа пословиц широко использованы методы научного познания, логики, историчности, последовательности и объективности.

Ключевые слова: Махмуд Кошгари, «Девону луготит турк», родина, патриотизм, паремоведение, этнография, концептуальный анализ, лингвокультурологический анализ, семантический анализ, история, культура.

SEMANTIC STUDY OF PAREMAS ON THE THEME OF HOMELAND AND PATRIOTISM CITED IN THE WORK “DIVANU LUGAT-IT-TURK”

Annotation: Proverbs serve as one of the main tools for studying the uniqueness, past and present, culture, consciousness of each ethnic group. Proverbs, which are the product of folk wisdom, express opinions on various topics in social life. In this research, the passages on the topic of homeland and patriotism, which are presented in the work of the great encyclopedist Mahmud Koshgari, "Devoni Lugatit Turk", were collected and semantically analyzed in a conceptual framework. During the analysis, special attention was paid to the interpretation of linguistic and cultural signs in the poems, and the meaning of these concepts in the history of the Turkic peoples was revealed. During the long historical development, some of these full-text wisdoms have fallen out of use, while others have been actively used in social life, having undergone a change in form. The article focuses on them separately, explains them in a way that is understandable for today's people - transformation and analysis is given. In the process of analyzing proverbs, the methods of scientific knowledge, logic, historicity, consistency and objectivity were widely used.

Key words: Mahmud Koshgari, "Devonu lug'ot-at turk", homeland, patriotism, proverbs, ethnography, conceptual analysis, linguocultural analysis, semantic analysis, history, culture.

“DĪWĀN LUGHĀT AL-TURK” ESERİNDE ALINTILAN VATAN VE YURTSEVERLİK TEMALİ PAREMAS'IN SEMANTİK ÇALIŞMASI

Özet: Atasözleri, her etnik grubun benzersizliğini, geçmişini ve bugününü, kültürünü ve bilincini incelemek için ana araçlardan biri olarak hizmet eder. Halk bilgeliliğinin ürünü olan atasözleri toplumsal hayatta çeşitli konularda görüş bildirir. Bu çalışmada büyük ansiklopedici Mahmud Koshgari'nin "Devoni Lughot-at Türk" adlı eserinde sunulan vatan ve vatanseverlik konulu pasajlar kavramsal bir çerçevede toplanıp analiz edilmiştir. Analiz sırasında şiirlerdeki dilsel ve kültürel göstergelerin yorumlanmasına özellikle dikkat edilmiş ve bu kavramların Türk halklarının tarihindeki anlamı ortaya çıkarılmıştır. Uzun tarihsel gelişim süreci içerisinde bu tam metin hikmetlerin bir kısmı kullanım dışı kalmış, bir kısmı ise şekil değişikliğine uğrayarak sosyal hayatta aktif olarak kullanılmıştır. Makalede bunlar ayrı ayrı ele alınmakta, günümüz insanının anlayabileceği şekilde açıklanmakta, dönüşüm ve analiz sunulmaktadır. Atasözlerinin incelenmesi sürecinde bilimsel bilgi, mantık, tarihsellik, tutarlılık ve nesnellik yöntemlerinden yaygın olarak yararlanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Mahmud Koshgari, "Devonu lug'ot-at türk", vatan, vatanseverlik, atasözleri, etnografya, kavramsal analiz, dil-kültürel analiz, anlamsal analiz, tarih, kültür.

Hozirgi globallashuv davrida yoshlarni zamonlar sinovidan o'tgan milliy qadriyatlarga hurmat ruhida o'z mustaqil fikriga, sog'lom dunyoqarashga ega, boy ma'naviyatli, har qanday mafkuraviy tazyiq va ma'naviy tahdidlarga zarba berishga tayyor insonlar qilib tarbiyalash dolzarb vazifalardan biridir. Shu yo'nalishda bugungi kunda mamlakatimizda azaliy qadriyatlarni tiklash va mustahkamlash, ijtimoiy-iqtisodiy hamda siyosiy sohani yanada yaxshilash maqsadida bir qator tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Qadriyatlarga mustaqillikni mustahkamlashning ma'naviy omillaridan biri sifatida qaralishi, jamiyat a'zolarining kamoloti hamda yoshlar tarbiyasidagi ahamiyatini hisobga olgan holda ularning ijtimoiy va ma'naviy yangilanishi masalalariga davlat miqyosida yuksak e'tibor ko'rsatilayotganligi mazkur sohadagi tadqiqotlarni ko'paytirish, ularga nisbatan mas'uliyatni yanada oshirishni taqozo qilmoqda. Bugun mustaqil davlatimizda milliy

qadriyatlarining tiklanishiga katta e'tibor berilayotgan bir davrda o'tmish hayotimiz haqida hikoya qiluvchi asarlarni, daho ajdodlarimizning hayotiy xulosalarini o'zida aks ettiruvchi maqollarni o'rganish, ularni kelgusi avlodlarga mukammal tarzda yetkazish g'oyat muhim masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Ayni maqsadda maqollar hajman ixcham, ma'no jihatdan salmoqdor birliklar bo'lib, uni yaratuvchi bo'lgan xalqning urf-odatlarini, an'analari, ishonch-e'tiqodlarini o'zida ifoda etishi bilan ham qimmatlidir.

Milodiy asr avvalida yashagan turkiy xalqlarning tili, etnomadaniy holati haqida ma'lumot beruvchi asarlarning eng mukammallaridan biri Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'ati-t-turk” asari hisoblanadi. Asar XI asrda yaratilgan bo'lsa-da, xalq og'zaki ijodi, qadriyatlari, qarashlari asrlar davomida shakllanadi, og'izdan og'izga, avloddan avlodga o'tib, mukammal holga keltiriladi. Demakki, bu asar o'zi yaratilgan davrdan bir necha asrlar oldin yashagan turkiy xalqlar madaniyatini o'zida aks ettiradi.

“Devon”ning nashr ettirilishi hozirgi zamon turkologiya fanining taraqqiyotida juda katta ahamiyatga ega hodisalardan biri bo'ldi. Bugunga qadar “Devonu lug'oti-t-turk” asari ilm-fanning turli sohalari nuqtayi nazaridan dunyoning ko'plab olimlari tomonidan o'rganilgan. Asar tadqiqining dastlabki bosqichlaridayoq unda keltirilgan qadimgi turkiy maqollarni yig'ish va o'rganish borasida bir qator ishlar amalga oshirilgan. O'zbek olimlaridan birinchilardan bo'lib Abdurauf Fitrat bu asar ustida ilmiy izlanishlarni boshladi. Uning o'zbekcha tarjimasini yirik adabiyotshunos olim Soli Mutallibov tomonidan 1960-1963-yillar mobaynida amalga oshirildi.

Nikolay Baskakov, Andrey Kononov, Ergash Fozilov, Zeynep Korkmaz, Kemal Eraslan, M.Avezova, G'.Abdurahmonov, I.Mirzaaliyev va boshqa bir qator olimlar mazkur devon va uning tarkibidagi maqollarni to'plash, nashrga tayyorlash va tadqiq qilish ishlariga o'zlarining munosib hissalarini qo'shganlar. XX asrning 50-yillaridan bugungi kungacha “Devon”ning Anado'li turkchasi [Atalay 1941–1944; Erdi, Yurteser 2005; Ercilasun 2014], ruscha [Auezova 2005; Rustamov 2010, o'zbekcha [Mutallibov 1960–1963; Boltaboyev, Isabekov 2016; Sodiqov 2017] va boshqa bir necha o'girmalari kun yuzini ko'rgan bo'lib, ularning har birida eski turkiy so'zlar bilan bog'liq yuzlab chigalliklarga aniqlik kiritilayotgani ko'zga tashlanadi. Bu olimlarning ishlarida asarning turli tomonlarga mukammal tadqiqi amalga oshirilgan bo'lsa-da, unda keltirilgan “vatan” konsepti qo'llangan maqollarni tashkil etgan leksik komponentlar ichki mazmun-mohiyati bilan batafsil yoritib berilmagan. Mazkur tadqiqotda ayni mavzudagi paremalarning leksik, semantik, lingvomadaniy tahliliga to'xtalangan.

Bundan qariyb o'n asr oldin Mahmud Koshg'ariy tomonidan yaratilgan «Devonu lug'oti-t-turk» asarida qo'llangan maqollar hali-hanuz o'z qiymatini, tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotmagan. Bu asarda keltirilgan maqollar turkiy xalqlarning ko'p ming yillik tarixini, etnografiyasi va maishiy hayotini, madaniy va ma'naviy olamini o'zida aks ettirganligi bilan ham qimmatlidir.

Asarda olim turli ijtimoiy guruhlariga mansub, asosan ko'chmanchi tarzda hayot kechiruvchi chorvador qabilalar tilida keng qo'llanilgan maqollarni ko'plab keltiradi. Bu esa muallif fikr yuritayotgan mavzu mohiyatining keng ommaga tushunarli bo'lishini ta'minlagan. “Devonu lug'oti-t-turk” bo'yicha tuzilgan indeks-lug'atda o'zbekcha-ruscha lug'at maqolalardan keyin ilova sifatida asar tarkibida kelgan maqollar vatanparvarlik, do'stlik, donolik va nodonlik, mehnat, odob va tarbiya... sarlavhali qator semantik guruhlariga ajratib ko'rsatilgan. Har bir xalqning paremiologik fondi o'ziga xos bo'lganligi boisidan jahon tilshunosligida paremalarga tilning madaniy belgilarini, shu tilda so'zlashuvchi kishilar tafakkur tarzini, psixologik holatini namoyon qiluvchi vositalardan biri sifatida qaraladi. Paremalarda uni yaratuvchi xalq e'tiqodining tarixiy izlari, turmush tarzi, hayotiy kuzatishlar va tajribalar asosida chiqargan xulosalari, atrof

olam hodisotlariga bildirgan munosabatlari, ruhiy-emotsional kechinmalari ixcham, mazmundor shaklda aks etadi.

Asarda keltirilgan “Vatan va vatanparvarlik” mavzusidagi maqollarni tadqiq qilish asnosida ularning ba’zilar bugungi kunda ishlatilmasligini, ayrimlarining esa o’zgarish bilan yashayotganligini kuzatish mumkin.

Tilkü öz yinikā ürsä, uđuz bolur. Maqolning eski turkiy tildan hozirgi o’zbek adabiy tiliga qilingan so’zma-so’z tabdili asar uchun tuzilgan indeks-lug’atda *Tulki iniga qarab hursa, qo’tir bo’ladi* tarzida berilgan.

Tulki zoomorfizmi o’zbek xalq og’zaki ijodida keng tarqalgan obrazlardan biri. Bugungi kunda bo’risimonlar oilasiga kiritiluvchi hayvonlarga qadimda tulkining bir turi sifatida qarash mavjud bo’lgan. Masalan, bo’ri ma’nosini beruvchi *qarsoq* so’zi «Devonu lug’oti-t turk»da tulkining bir turi deya izohlanadi. Shuni hisobga olgan holda maqolda qo’llangan tulki obrazida turklar yashaydigan hududda bu tur jon zodlar ko’p uchirishi bilan birga o’zbeklar qadim ajdodlarining ovchilik va chorvachilikdan iborat turmush tarziga ham ishora mavjud deyish mumkin. Bularda tulki obrazi orqali majozan *vataniga tosh otgan vatangado bo’ladi*, noliganing bilan sendagi salbiy holatlarni birov tuzatib bermaydi, aksincha, zaif tomoningni bilib, boringni ham tortib olishga harakat qiladi. Natijada yurtning bosqinchilar qo’lida qolib, vatanjudolik fonida og’ir hayot kechirishga mahkum bo’lasan, qabilidagi xulosa ifodalangan.

Asar tarkibida yana qator xalqni vatanparvarlikka undovchi, uning himoyasiga doimo shay turishga chaqiruvchi ko’plab paremlar keltirilgan bo’lib, ular anglatgan mazmun-mohiyat hamisha dolzarb va ahamiyatlidir.

Yatniñ yaglig tiküsinden, öznüñ kanlig yuyruk yeğ (Yotning yog’lik ovqavidan yaqinlarning mushti yaxshi). Bu maqol bilan ona-yurtning o’zga yurtlardan har tomonlama afzalligi ko’rsatiladi. Bugungi kunda uning bir nechta variantlari tilimizda ishlatiladi: “Yot yurtning donosi bo’lguncha, O’z yurtning nodoni bo’l”, “Uzoqning qozisi bo’lguncha, Yaqinning tozisi bo’l”; “Chet yurtning gulidan o’z yurtning tikonini yaxshi”, “O’zganing toq-u ravoqidan o’zingning ayvoning yaxshi” va b.

Orī qopsa, oğuş aqlışur,yağī kelsä,imrām tebräşür (Faryod ko’tarilsa, urug’lar to’planadilar, Dushman kelsa hamma yig’iladi). *Vatan* konsepti madaniyatning asosiy konseptlari qatoridan o’rin olgan va deyarli barcha xalqlar tafakkurida qadriyat darajasidagi tushunchalar bilan assotsiatsiyalanadi. Biroq bu qarash asosan o’z tug’ilib o’sgan yurtiga qaratilgan bo’lib, uni barcha mamlakatlarga nisbatan birdek ijobiy ma’noda baholab bo’lmaydi. Ayni matalda ham *dushman* so’zini qo’llash orqali o’zga mamlakatlar nazarda tutilgan hamda ularga nisbatan hujumga shaylangan raqibga yoxud begona kimsaga qilingudek hushyorlik va sergaklik holatida turish, agar hujum uyushtirsa, butun xalq birlashib kurashishi zarurligi uqtirilgan.

Neča yitig pičäk ersä, öz sapın yonumas (Pichoq qanchalik o’tkir bo’lsa ham, o’z sopini yo’nmaydi). Bu maqol bilan majozan: “Kuching har qancha oshib-toshib ketgan bo’lsa ham, o’z yaqinlaringga, yor-birolarlaringga, vatandoshlaringga kuchingni ko’rsatma; har qancha gapga chechan bo’lsang ham, o’z yaqinlaringning dilini og’ritadigan, ranjitadigan, ko’pchilik oldida obro’yini to’kadigan gap-so’z qilma. Har qancha kuching, gap-so’zing bo’lsa, dushmanga ishlat!” degan ma’noda nasihat qiladilar.

Yer basruqī – tağ, bođun basruqī – beg (Yerning og’irligi tog’ bilan, xalqning og’irligi beklar bilan). Maqol orqali mamlakat rivoji, undagi hukmron mafkuraning to’g’ri shakllanishi va xalq farovonligiga erishishda rahbarning xulq-atvori va siyosati muhim ahamiyatga ega ekanligi ta’kidlangan. Agar biror jamiyatga zolim hukmdor rahbarlik qiladigan bo’lsa, u yerda xalq

qiyinchilik, azob-uqubatda yashaydi, mamlakat falokatga uchraydi. Adolatli podshoh qo‘l ostidagi yurtida esa tinchlik va farovonlik hukm suradi, mamlakat taraqqiy qilib, xalq osuda hayot kechiradi.

Jag‘ini ashaqlasa, bashqa chiqar (Dushmanni kichik hisoblansa, boshga chiqadi). Bu maqol orqali dushman kichkina, kuchsiz, qo‘lidan nima ham kelardi, deb g‘aflatda qolma. Dushman ustidan so‘zsiz g‘alaba qozonmoq uchun sodir bo‘lishi ehtimoldan holi bo‘lmagan urushga oldindan puxta hozirlik ko‘r. Ehtiyot bo‘l va dushmanni kichik hisoblama, demoqchi bo‘ladilar.

Eðgölügni suw ađaqında kemiş başında tilä (Xalqqa yaxshilik qil, uni suv tagiga tashlasang-da suv ustida ko‘rasan). Xalq ichida kundalik turmushda turli muammolar yuz berib turadi, ijtimoiy mas’uliyatni yaxshi his qilgan, xalq dardiga befarq bo‘lmagan kishilar bunday muammolarni o‘z o‘rnida bartaraf qilishga harakat qiladi. Aslida ularning bu harakatlari obro‘-e’tibor qozonish uchun emas, balki insongarchilik yuzasidan qilingan samimiy xizmat bo‘lsa-da unday kishilar xalq tomonidan e’zozlanib, katta-yu kichik tomonidan hurmat qilinadi, so‘zi so‘z, hukmi oliy ko‘riladi.

Xulosa qilib aytganda, har bir tilning paremiologik fondi shu tilda so‘zlashuvchi xalqning madaniyatini, an’analari va tarixini, milliy o‘zligi va o‘ziga xosligini namoyon qiluvchi qimmatli merosidir. Ularda alohida shaxsdan tortib butun bir insoniyat jamiyati uchun daxldor bo‘lgan barcha masalalarga yechim, turli sohalarga munosabat bildirilgan deyish mumkin. Shu sababli ham paremiologiyaga tilshunoslar bilan bir qatorda adabiyotshunos, folklorshunos, etnograf, sotsiolog, psixolog kabi turli soha mutaxassislari tadqiqot olib borishlari mumkin bo‘lgan “hosildor maydon” sifatida qaraladi. Paremlar uchun tanlangan rang-barang mavzular barcha xalqlar uchun umumiy bo‘lsa-da, ular ichki mazmuni, muayyan vaziyat yoki tushunchaga turli xalqlarning ijtimoiy holati va dunyoqarashlaridan kelib chiqqan holda bergan bahosi nuqtayi nazaridan bir-biridan farq qiladi. “Vatan” shunday mavzulardan biridir. Mahmud Koshg‘ariy to‘plagan maqollar eng qadimgi turkiy xalqlarning til xususiyatlarini, etnomadaniy holatini o‘rganishda katta ahamiyat kasb etadi. Ular hozirgi o‘zbek adabiy tilining rivojlanishida ham o‘ziga xos muhim o‘ringa ega. Bu maqollar til taraqqiyoti natijasida ayrim lug‘aviy, fonetik va morfologik o‘zgarishlar bilan bizgacha etib kelgan bo‘lsa-da, tilga olingan mavzular va ulardagi hayot haqiqati barcha davrlar uchun o‘zgarmas dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Iqtiboslar/Сноски/References/Каынаклар:

1. Кошғарий, Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 1- том. – Тошкент: Фан, 1960.
2. Кошғарий, Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 2- том. – Тошкент: Фан, 1963.
3. Кошғарий, Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов.
4. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. Ғ. Абдурахмонов ва С. Муталлибовлар иштироки ва таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1967.
5. ДЛТ 2016 – Кошғарий, Махмуд. Девону-луғати-т-турк (Туркий сўзлар девони) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. Нашрга тайёрл. Ҳ. Болтабоев, Б. Исабеков. Масъул муҳаррир.: Ҳ. Дадабоев. – Тошкент, MUMTOZ SO‘Z, 2016.
6. ДЛТ 2017 – Кошғарий, Махмуд. Девону-луғати-т-турк (Туркий сўзлар девони) / Нашрга тайёрловчи Қ. Содиков. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017.
7. Осмоналиева Б. Об отражении лексики киргизского языка в словаре Махмуда Кашгари «Дивану лугат-ит-тюрк» // Советская тюркология, 1, 1972. – С. 97-99.

8. Ўзбек халқ шевалари луғати. Масъул муҳаррир Ш.Ш. Шоабдурахмонов. Тошкент: Фан, 1971.
9. Этимологический словарь тюркских языков: Общeturкские и междeturкские основы на букву 'Б' / Сост. Э.В. Севортян. – Москва: Наука, 1978.
10. Tog'ayev T. Turkiy yozma yodgorliklar tilidagi so'zlarning o'zbek shevalarida qo'llanishi // Oltin bitiglar – Golden scripts, 2019/3. – Toshkent, 2019. – B. 107-127.
11. Abdurahmonov X. O'zbek xalq og'zaki ijodi asarlarining sintaktik xususiyatlari bo'yicha kuzatishlar. -T., «Fan», 1971.
12. Berdiyev H., Rasulov R. O'zbek tilining paremiologik lug'ati. -T., «O'qituvchi», 1984.
13. Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. Нега шундай деймиз. –Тошкент, 1988. -352 б.
14. Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Ҳикматнома. – Тошкент, 1990. -528б.
15. <https://oyina.uz/uz/article/1510>

TURK DUNYOSI TADQIQOTLARI

TOJIK MA'RIFATPARVARLIK VA JADID ADABIYOTIGA TURK TANZIMAT DAVRI ADABIYOTINING TA'SIRI

XO'JAQULOV Sirojiddin Xolmahmatovich

Samarqand davlat universiteti

Tojik tili va adabiyoti kafedrası professori,
floglogiya fanlari doktori

E-mail: sirojiddinxujaqulov1976@gmail.com

ORCID [0000-0002-6974-1988](https://orcid.org/0000-0002-6974-1988)

Annotatsiya: Maqolada XIX asrning II yarmi va XX asr boshlarida O'rta Osiyo xalqlari adabiyotidagi lirik janrlarning shakllanish tamoyillari, ulardagi shakliy o'zgarishlar, bu davrdagi mumtoz poetik me'yorlari va uning evolyutsiyasi, mazkur davr adabiy oqimlarida badiiy tafakkurning rivojlanishi, an'anaviy lirik janrlarning kompozitsion o'zgarishlari, tojik va o'zbek ma'rifatparvarlik va jadid adabiyotida turk tanzimat davri adabiyoti, Eron mashrutiyat davri adabiyoti, afg'on rushanfikrlik adabiy yo'nalishlarining ta'siri va ularning umumiy tipologik xususiyatlari qiyoslanadi va yoritiladi.

Kalit so'zlar: *adabiy oqim, lirika, ma'rifat, jadidchilik, lirik she'rlar turkumi, tanzimat, mashrutiyat, rushanfikrlik, poetika, she'riyat.*

THE TURKISH LITERATURE OF THE TANZIMAT PERIOD AND THE TAJIK ENLIGHTENMENT LITERARY FLOW

Abstract: In the article, the structure of lyric genres in the literature of the peoples of Central Asia in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, the principles of its formation, poetic standards and their evolution during this period, the development of artistic thinking in the literary flow of this period, compositional changes of traditional lyric genres, Tajik and Uzbek enlightenment and Jadid literature and the literature of the Turkish Tanzimat period, the literature of the Iranian Mashrutiyat period, and the general typological features of the literary trends of the Afghan literary enlightenment are compared and highlighted.

Key words: *literary flow, lyrics, enlightenment, jadidism, series of lyrical poems, tanzimat, mashrutiyat¹, intellectualism, poetics, poetry.*

TANZIMAT DÖNEMİ TÜRK EDEBİYATININ TACİK AYDINLANMA EDEBİ AKIMINA ETKİLERİ

Özet: makalede 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başlarında Orta Asya halklarının edebiyatındaki lirik türlerin yapısı, oluşum ilkeleri, şiirsel standartları ve bu dönemdeki gelişimi, bu dönemin edebî akımlarında sanatsal düşüncenin gelişimi, geleneksel lirik türlerin kompozisyon değişimleri hususunda bilgiler beyan edilmiştir. Bunun yanı sıra, Türk Tanzimat dönemi ve İran Meşrutiyet dönemi edebiyatının Tacik ve Özbek aydınlanma ve Cedid edebiyatına etkileri analiz edilmektedir.

Anahtar kelimeler: *edebî akım, lirik, aydınlanma, ceditçilik, lirik şiirler dizisi, tanzimat, meşrutiyet, entelektüalizm, poetika, şiir.*

¹ Iranian literary process, enlightenment

Ma’rifatparvarlik va jadid adabiyoti hamda uning janr xususiyatlari yuzasidan jahondagi bir qator ilmiy markazlarda, xususan, Columbia University, Indiana University (USA), Humboldt Universitât (Germany), Tokio University (Japan), İstanbul Üniversitesi (Turkiya), Balx davlat universiteti (Afg‘oniston), Azərbaycan milli elmler akademiyasi Nizami adına ədəbiyyat İnstitutu (Ozarbayjon); Institut Vostokovedeniya, Vostochnoy fakultet pri SPBGU, Institut vostochnox rukopisey v Sankt-Peterburge (Rossiya); A.Ro’dakiy nomidagi til va adabiyot instituti, Tojikiston milliy universiteti, Xo’jand davlat universiteti (Tojikiston), O‘zbekiston Fanlar akademiyasi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent davlat sharqshunoslik universitetida ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

O‘zbek adabiyotshunoslari B.Qosimovning “Mirmuxsin Fikri i ego literaturnaya sreda”, U.Dolimovning “Jizn i tvorchestvo uzbekskogo poeta-prosvititelya Ibrata”, P.Musamammedovning “Jizn i tvorchestvo Fikiri” kabi tadqiqotlari XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridagi ma’rifatparvar adiblarning hayot yo‘lini tadqiq etishdagi jiddiy qadam hisoblanadi. I.G‘aniev va N.Afoqovalar tomonidan yaratilgan “Jadid adabiyoti va adabiyotshunosligi bibliografiyasi”da 5307 ta mahalliy hamda xorijiy olimlarning tadqiqot ishlari jamlangan. Bu esa, mustaqillik davrida ma’rifatparvarlik va jadid adabiyoti tadqiqi yangi bosqichga ko’tarilganligidan dalolatdir. Bu borada B.Qosimov, N.Karimov, G‘.Karimov, E.Karimov, O.Sharofiddinov, H.Boltaboev, Sh.Rizayev, Sh.Yusupov, U.Dolimov, N.Jabborov, R.Inomxo‘jaev, I.G‘aniev, N.Afoqova, U.Hamdani, G‘.Mahmudov, B.Muxiddinova, M.Tojiboeva kabi o‘zbek tadqiqotchilarining ishlari muhim o‘rin tutadi.

XIX asrning oxiri va XX asr boshlari adabiyotining o‘ziga xosligini to‘liq idrok etish, mahalliy xalqning ijtimoiy-siyosiy hayoti, adabiy oqimlar, tarixiy tendensiyalar, yangi adabiy jarayon, badiiy asarning mazmundorligi, tematik g‘oya, poetik shakl va mazmun takomili, badiiy asar tili va uslubi, janr xususiyatlari, Movarounnahr, Xuroson va qadimgi Turonning mahalliy xalqlari, ayniqsa, qardosh tojik va o‘zbek hamda Eron va afg‘on xalqlari adabiyotining o‘zaro mushtarak va tipologik xususiyatlarini tadqiq etish jarayoni yangicha tamoyillar va yondashuvlarni taqozo etadi.

XIX asrning ikkinchi yarmida O‘rta Osiyo hududidagi uch davlat - Buxoro amirligi, Qo‘qon va Xiva xonligi siyosiy va iqtisodiy zaifligi, dunyodan ajralib qolgani, boshqaruv tizimining zamondan ortda qolishi, uzoq muddat davom etayotgan ma’naviy va siyosiy turg‘unlik, o‘zaro ichki nizolar, iqtisodiy inqiroz, adolatsizlik va zulmning kuchayib borishi, inqirozga sabab bo‘lgan edi. Mintaqaning bu tarixiy davri xorijlik olimlar nazaridan ham chetda qolmagan. Tarixchi olim J.Kunits ziddiyatli davr haqida bunday yozadi: “Amir hukmdorligi daxlsiz va mutlaq edi. Barcha davlat muassasalari rahbarlari, viloyat va tuman hokimlari u tomonidan tayinlanar edi va ular faqat amirga bo‘ysunar va hisobot berar edi” [7,23]. Anglo-amerikalik tarixchi Ueller fikricha: “Buxoroning ma’muriy tizimi juda sodda, hukumatning asosiy vazifasi soliq yig‘ishdir” [15,43]. Ingliz olimi Meri Xoldsvordning “Turkestan in the nineteenth century” (“XIX asrda Turkiston”) [14,10] risolasida esa, Hindiston, Misr, Eron va Afg‘onistondan O‘rta Osiyoning eng yirik shaharlariga katta miqdordagi tijoriy mahsulotlar bilan bir qatorda, turli xil nashrlar, xat va gazetalar yetkazilgan. Bu esa hayotning barcha sohalarida turli xil o‘zgarishlar, adabiy va madaniy jarayonda yangicha yondashuvlarning yuzaga kelishiga zamin tayyorlagan.

Tadqiqotlarda qayd etilishicha, Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoni bosib olishi “buyuk o‘yin” mafkurasining o‘ziga xos bir ko‘rinishi, anglo-rus raqobati natijasi edi [7,13]. Bu

davrga doir eng ishonchli manba ushbu zamindan yetishgan shoiru adiblarning tarixiy, ilmiy-adabiy asarlari hisoblanadi. Jumladan, Ahmad Donish asarlaridagi asosiy printsipga ko‘ra, “viloyatdorlik va hukumat boshqaruvining asl mohiyati ilm va amaldadir”. Uningcha, faqat aql davlat boshqaruvining adolatli poydevori va mezonlarini mustahkamlaydi: “Aksincha g‘azab va shahvat aqlni tasxirlovchi manba bo‘lmasligi lozim. Zero, adolat aqlning kamolotidan vujudga keladi” [2,54].

Yangicha ma‘rifatparvarlik va jadid adabiyoti shakllanishining ikki omilini ajratib ko‘rsatish zarur:

1. Ijtimoiy-tarixiy vaziyat taqozosi o‘laroq jamiyat hayotining barcha jabhalarini isloh etish zarurati yetilgani.

2. Adabiyotning ijtimoiylashuvi, xalq hayotiga yaqinlashuvi.

M.Rajabiy fikricha: “Jadidchilik uchun qadimiy madaniyat xalqni ma‘naviy qoloqlik va turg‘unlikdan xalos etish hamda g‘arbona dunyoviy bilimlar fazosi bilan tanishtirish vositasi edi. Ushbu maqsadga erishish uchun ilmiy-tarixiy nuqtai nazardan G‘arb olimlarining so‘nggi asrlardagi fikriy yutuqlari Sharq mutafakkirlarining ilmiy ishlarini qayta-qayta o‘qib-o‘rganish va ularning izlanishlarini davom ettirish orqali erishilganini va bu kabi taraqqiyparvarlik esa aslida ham haqiqiy Islomga zid kelmasligini ko‘rsatdi” [9,33]. Aynan shu tavajjuh va ta’sirlar orqali Evropaning ayrim mamlakatlarida, xususan yaqin Sharq mamlakatlaridan Turkiya va Eron davlatlari san‘at va madaniyati rivojlandi, ilm-fan yuksaldi.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab yangicha ma‘rifatparvarlik harakati O‘rta Osiyoda ijtimoiy harakat sifatida, keyinchalik adabiy jarayon sifatida muhim mavqega ega bo‘ldi. Shu tariqa, XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridagi tarixiy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar, rus-yapon urushi voqealari, 1905-1907 yillardagi inqiloblar, Turkiya, Eron, Serbiya, Albaniya, O‘rta Osiyo mintaqalaridagi inqilobiy harakatlar, fan va madaniyatning rivojlanishi, ta‘lim va tarbiya, maktab va ma‘rifatga bo‘lgan e‘tibor, davriy matbuotning yuzaga kelishi, badiiy ijoddagi yangicha yondashuvlar, yangicha ma‘rifatparvarlik va jadidchilik g‘oyalarining yoyilishi, Osiyodagi mahalliy xalqlar orasida; turk, tojik, fors, arab, rus, fransuz, nemis, ingliz tillarining keng miqyosda e‘tibor qozonishi, mahalliy xalqning ma‘naviy va ma‘rifiy yuksalishida alohida ahamiyat kasb etdi.

Evropa mamlakatlarida yuzaga kelgan inqilobiy harakatlarning kuchayishi, ayniqsa, 1905-1907 yillardagi Rossiya inqilobi, Sharqiy mamlakatlarning, xususan, Turkiya va Eronda kapitalistik tuzumning rivojlanishiga bo‘lgan ijobiy moyilliklar, XIX asrning birinchi yarmida Eron mashrutiyat davri siyosiy-ijtimoiy harakati, XIX asrning 70-90-yillaridagi Turkiyadagi tanzimat davri inqilobiy-siyosiy, adabiy oqimlar va keyinchalik Usmonli Turkiyadagi “yosh turklar”ning ijtimoiy-ma‘rifiy harakatlari, O‘rta Osiyoda milliy uyg‘onishning yuzaga kelishi XX asr boshlaridagi yangi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma‘rifiy tendensiyalar shakllanishiga zamin yaratdi.

XX asrning boshlarida, ayrim ob‘ektiv va sub‘ektiv omillar, jumladan, Russiyada Ismoil Gaspirinskiy asos solgan jadidchilik g‘oyalari ta’siri ostida, milliy ozodlik harakatlari, mahalliy xalqlarning ilmiy, adabiy, madaniy va ijtimoiy hayotida tub o‘zgarishlar, milliy tiklanish va tarixiy o‘zlikni anglash g‘oyalari avj oldi. Shu asosda, Buxoroda jadidchilik harakati ta’siri ostida “javonbuxoriyon” (buxorolik yoshlar) milliy-tiklanish harakati yuzaga keldi. Javonbuxoriylarning asl g‘oyaviy maslagi taraqqiyot, ma‘rifatni yuksaltirish, milliy nashrlarni yo‘lga qo‘yish edi. Harakat a‘zolari asosan yosh jadidlardan tarkib topgani bois, Turkiyaning “yosh turklar” jamiyatiga taassub qilib, o‘zlarini “javonbuxoriylar” deb atadilar [13,70]. Ushbu tashkilot va uning

a’zolari turli manbalarda: “yosh mutafakkirlar”, “jadidlar”, “islohotchilar”, “yangi fikrlovchilar”, “taraqqiyparvar”, “ma’rifatparvar”, “erkin fikrlovchilar” tarzida qayd etilgan.

Tabiiyki, mustamlakachi davlat tobe’ millat vakillarining birlashuviga, o’z milliy manfaatlari yo’lida islohotlar qilishiga yo’l qo’ymaydi. Bu - mustamlakachilikning xarakterli xususiyati. Bu o’rinda eng yomoni millat ziyolilarining bo’linishi edi. Fitrat jadid va qadim mojarosining sabablarini quyidagicha tushuntiradi: “Buxoroning najib millatidan yashirin emaski, jadid va qadim o’rtasidagi bahs va munozaralar va ma’naviy munozaralar to’rt-beshta millat xoinining xatolik va fasodkorlik ishidan boshqa narsa emas. Bu illat bizning muqaddas vatanimizni to’liq qamrab olgan va butun boshli bir jamiyatni ikki firqa va ikki mazhabga ajratdi va ularning har birini ikkinchisining dushmaniga aylantirdi” [47,7].

Rus sharqshunosi A.N.Samoylovich 1910-yilda “XX asr boshlarida Turkistonda mutlaqo yangi adabiyot paydo bo’lgan”ini ta’kidlaydi. Olim bu yangilikni drama janrining yuzaga kelishi bilan bog’laydi. Lekin chuqurroq razm solinsa, XIX asrning oxiri XX asr boshlarida mumtoz adabiyotning an’anaviy va barqaror badiiy-estetik kanonlari o’rniga, g’oyaviy mundarija, shakl unsurlari va ijodiy uslub jihatidan yangi shakl va mazmundagi adabiyot vujudga kelgani kuzatiladi. Qisqa bir vaqt ichida adabiyot yangilandi. Poetik shakl va mazmun, poetik obraz va badiiy asar tili, ijodiy uslub va tamoyillar o’zgardi. Bularning barchasi yuqorida ko’rsatilgan omillar bilan chambarchas bog’liq.

Afsuski, uzoq yillar davomida jadidchilik harakati adabiyotshunoslik tarixida salbiy hodisa sifatida baholandi. Yaqin vaqtlargacha bu harakat “mahalliy tijoriy burjua harakati” va uning a’zolari “millatchi ziyolilar” deb qaralgan. Bunday yondashuv tarixni soxtalashtirish yoki nigilistik qarash natijasi edi. Aslida, jadidchilik tojik adabiyotida shaklan va mazmunan yangilanish, adabiyotning ijtimoiylashuvi va xalq hayotiga yaqinlashuvi omili sifatida alohida bir tarixiy davrning yuzaga kelishini ta’minladi. M.Shukurov bu jarayonni quyidagicha ta’riflaydi: “Ziyoli ma’rifatparvarlar qadimgi va o’tmish tuzumning konservatorlariga nisbatan o’zlarini jadidlar deb atadi va jamiyatni yangilashni, millatni taassublar, bid’atlar, jaholat va xurofotlar girdobidan chiqarib, yangi tarixiy bosqichga yo’naltirishni xohladi, toki xalq va millat yangi asrning zamonaviy ilm-fan yutuqlaridan bahramand bo’lsin” [196,327].

Darhaqiqat, millatni qoloqlik va jaholat changalidan qutqarish, dunyoning taraqqiy etgan xalqlari darajasiga yuksaltirish jadidchilikning asosiy maqsadi edi. Shuning uchun ular yagona “najot yo’li – ilm” deb tushunishgan. **“Ilm”, “ma’rifat”, “bilim”, “maorif”, “aql”, “irfon”, “irshod”, “islohot”, “tajaddud”, “taraddud”** mazkur davr she’riyatida eng muhim istilohlar, bu davr badiiy asarlarining g’oyaviy asosi, javhari hamda eng muhim xossalaridan hisoblanadi.

Agar XIX asrda badiiy-estetik tafakkur rivoji Buxoro adabiy muhiti bilan bevosita bog’liq bo’lsa, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridan G’arbiy Evropa va Rossiya ilm-fani, sivilizatsiyasi ta’sirida Samarqand ijtimoiy-siyosiy, madaniy-adabiy hayotning markaziga aylana bordi. Azaldan she’r va adabiyot diyori bo’lgan bu mintaqada adabiyot va san’atning ikki asrlik sukutidan keyin ma’naviy uyg’onish yuz berdi. Bu boradagi eng muhim omil, avvalambor, davrning muhim tarixiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy voqealaridir. Samarqand har doim Sharqda adabiy va ilmiy markazlardan biri bo’lgani sababli bu yerda adabiyot, san’at va insoniyat sivilizatsiyasining mustahkam ildizlarini qayta tiklash, uning yangi qirralari va yo’nalishlarini bunyod etish ishlari jadallashdi. Yuksak saviyadagi badiiy asarlar bilan davr voqeligining eng muhim belgilari va xususiyatlarini ifoda etgan Mahmudxo’ja Behbudiy, Sipandiy Samarqandiy, Faxriddin Rojiy, Saidahmad Siddiqiy Ajziy, Shakuriy Samarqandiy, Hoji Muin, Naqibxon Tug’ral, Saidahmad Vasliy, Ibrohim Jur’at, Abdulg’ani Javdat, Tamhid va boshqa ijodkorlar

adabiy hayot rivojiga munosib hissa qo‘shdi. Keyinchalik Abdurrauf Fitrat va Sadriddin Ayniylar ham ushbu adabiy muhitda faoliyat ko‘rsatdi. S.Sa‘dievning ta‘kidlashicha, bu davrda Samarqand adabiy muhiti nafaqat mazmun va g‘oyaviy mundarija takomili jihatidan Buxoro adabiy muhitiga tenglashdi, balki ayrim xususiyatlariga ko‘ra undan yuqoriroq maqomga ega bo‘ldi.

XX asr boshlari tojik milliy uyg‘onish adabiyotida yangi adabiy janrlar, poetik shakl va mazmun yangilanishi, badiiy tafakkur tadriji masalasida dunyo xalqlari, shu jumladan Rossiya va Evropa adabiyotining eng ilg‘or an‘analari, xususan, “Turk tanzimat”, tatar ma‘rifatparvarlik, Eron “mashrutiyat davri”, afg‘on “ro‘shanfikrlik” hamda o‘zbek ma‘rifatparvarlik adabiyotlari bilan o‘zaro mustahkam aloqada bo‘lgan va o‘z navbatida, ulardan bahramand bo‘lgan. Ma‘lumki, XIX asrning ikkinchi yarmida barcha Sharq mamlakatlarida yangi ma‘rifatparvarlik g‘oyalarining paydo bo‘lishi bevosita sifat jihatidan yangi tipdagi badiiy adabiyotning paydo bo‘lishiga asos bo‘ldi. Movarounnahrda, jumladan tojik va o‘zbek xalqlari hayotida ma‘rifatparvarlik jarayoni bevosita o‘zining ustuvor, barqaror tarixiy ildizlariga, manbalariga tayanadi. Uning tarixiy, genetik asoslari, chuqur, mustahkam falsafiy, axloqiy, ma‘naviy va ma‘rifiy ildizlarga bog‘lanadi. Demak, Movarounnahrda yuzaga kelgan ma‘rifatparvarlik harakati insoniyatning ma‘naviy borlig‘i, milliy o‘zlikni anglash va tarixiy iftixor kabi chuqur antroposentrik hamda gumanistik falsafa bilan bog‘liq ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy masalalar negizida shakllandi. Abdurrauf Fitratning “Hind sayyohi bayonoti”da ham uchramiz: “Mirzojon Sheroziy daxolati bilan Buxoro ulamosi havoshiy o‘qish, ya‘ni lafz va kalom ilmiga mansub qoidalarni o‘zlashtirishga mayl va ruju‘ qildilar va foydasiz ilmlar majmuasini tahqiq etishga urindilar. Shu tariqa, Buxoroda tahsil olgan boshqa turkistonliklar ham buxoroliklar bilan birgalikda nodonlik va jaholat tubsizligiga tushib qolishdi va nihoyat madaniyat osmonining yorqin yulduzi, insoniyat kitobining munavvar sahifasi sanalmish Turkistonni do‘st tili aylanmaydigan va dushman qulog‘i eshitishdan sharmandali holatga tushadigan darajada kasiflikka olib kelishdi” [10,23].

XIX asrning ikkinchi yarmi adabiyotining yana bir muhim xususiyati shundaki, u muayyan maqsadlarga qaratilgan, chuqur adresli hajviyotni yuzaga keltirdi. Hajv va yumorning maqsad-ob‘ekti aniq, real va hayotiy edi. Ma‘rifatparvar adiblarning asarlarida satira nafaqat majlis ahli dilxushligi va xushholliги uchun, balki ma‘naviy chandiqlarni davolash va kamchiliklarni fosh qilish, jamiyatning axloqiy buzug‘ligini, undagi illatlarni ochiq ko‘rsatishga qaratilgan edi. Adabiyotda hajviy talqinning kuchayishi va qizg‘in satirik motivlarning paydo bo‘lishi ijodkor shaxsning dunyoqarashi, ijtimoiy va tanqidiy ongi o‘sganidan dalolatdir.

Yangi davr adabiyotining paydo bo‘lishidagi muhim tarixiy-genetik asoslaridan biri bu zamon voqeligi va achchiq saboqlaridan o‘z vaqtida to‘g‘ri va mantiqiy xulosalar chiqarilganidadir. Bu davr she‘riyatida adabiyotning yetakchi vakillari hayotning ma‘muriy-panegrik mazmuni (maqtash, ulug‘lash, ta‘riflash va tavsiflash)dan voz kechgan va ba‘zan uni butunlay rad etgan. Zamonaviy psixanalitik va adabiyotshunoslik ilmida bu “adabiyotning ijtimoiy mohiyati va uning asl tabiatiga qaytish” yoki adabiyotga ijtimoiy yondashuvlar nuqtai nazaridan baho berish harakati sifatida qaraladi. Bu davrda vujudga kelgan ikkinchi hodisa - lirik asarlarda mafkuraviylik va ideologik tamoyillarning kuchayishi bilan izohlash o‘rinlidir. O‘zbek adabiyotshunos olimlaridan biri U.Hamdani bu masalani haqli ravishda ko‘rib chiqib, XX asr boshlarida, jadidlar badiiy adabiyotning mohiyatini, “eng avvalo, o‘z mafkuralarini ommaga singdirish vositasi” sifatida ko‘rganini qayd etadi. Agar jadid nashrlarida chop etilgan she‘rlar ko‘zdan kechirilsa, ular she‘riyatni jadidchilik g‘oyalarini targ‘ibu tashviq etishga to‘la safarbar qilganiga amin bo‘lishimiz mumkin”. Agar ushbu mavzuni talqin qilishning umumiy natijasini yangi davr shoirlarining she‘rlaridan izlasak, “o‘sha davrdagi ijtimoiy vaziyatdan norozilik

tuyg‘ularining barqarorligini” ko‘rish mumkin [15,17-18]. Bu nazariy qarashlar esa davr shoirlari lirik asarlarining eng muhim xarakter hamda xususiyatini belgilaydigan juda aniq, ob‘ektiv xulosadir.

Milliy uyg‘onish davri shoirlarining ilhom manbai hayotning voqeyiy, siyosiy va ijtimoiy hodisalaridir. Shu bilan birga, ushbu davr shoirining falsafiy, ilmiy va diniy dunyoqarashi o‘zaro ijodiy uyg‘unlikda va garmonik holatda sodir bo‘ladi, ya‘ni ayrim shoir va adiblarning tashqi olam, ijtimoiy va tabiiy muhitga nisbatan qarashlari tubdan o‘zgardi. Ushbu toifadagi ijodkorlar hayotni va uning barcha unsurlarini abstrakt, mavhum va xayoliy tarzda emas, balki aniq maqsadlarga muvofiq, hayot haqiqatlari bilan bog‘liq holda tasvirlash va ifodalash yo‘llarini izlashdi. Ushbu tasvir usuli qanchalik yangi bo‘lsa, u mahalliy millat va xalqlarning azaliy madaniyat ildizlari va qadimiy e‘tiqodlaridan boshlanadi, ushbu ezgu maqsadlarni ro‘yobga chiqarish uchun yanada muhimroq rol o‘ynaydi va uning eng uzoq va chuqur ma‘naviy-genetik manbalari, aslida, tarixiy o‘zlik va milliyatga borib taqaladi.

Shuning uchun yangi davr Sharq xalqlari adabiyotida ma‘rifatparvar va madaniy shaxsning har bir so‘zi va uning tafakkurida, sharq she‘riyatining asl javhari, so‘z va kalom mas‘uliyati, tasavvufiy-irfoniy vahdat, noziklik va latofat, eng zamonaviy modernistik qarash, mantiqiy tahlil, faylasufona ijobiy tafakkur tarzi va islomiy ma‘rifat ruhiyati uyg‘un holatda mujassamdir. Shu tarzda ular g‘arbona g‘oyalar va milliyatga yot bo‘lgan mafkuralarga ko‘r-ko‘rona ergashmagan. Darhaqiqat, ularning tabiatida azaliy ma‘rifat uchqunlari, ma‘naviyat, ilm-fan va madaniyat sohalarida tarixning olovli va jo‘shqin oqimi mavjudligini unutmaslik kerak. Ular ma‘nan va ruhan ma‘rifat, ilm, irshod, irfon, isloh, tajaddud kabi yangicha ideologiyalar hamda keng ko‘lamli ijtimoiy-madaniy islohotlarni qabul qilish zarurligini anglab ulgurgan edi.

Tojik va o‘zbek xalqlari yangi adabiyotining shakllanishi va taraqqiyotida Evropa adabiy-estetik tafakkuri ta‘sirini haddan ortiq bo‘rttirish to‘g‘ri ish emas. Bu davr adabiyotida eng avvalo, zamonaviy adabiy tendensiyalarning paydo bo‘lishi, mazmun va g‘oyaviy mundarija tadriji, til va uslubning takrorlanmasligi mumtoz Sharq adabiyoti ildizlari bilan chambarchas bog‘liqlikda shakllanib kelgan. Zero, ushbu davrning eng ilg‘or tendensiyasi - “ma‘rifatparvarlik adabiyoti” sanalmish tushunchaning mohiyatini aniqlash masalasi zamonaviy adabiyotshunoslikning eng muhim va dolzarb masalalaridan biridir.

Movarounnahrdagi tojik va o‘zbek ma‘rifatparvarlari o‘sha davrdagi fors, turk va tatar ziyolilarining yangicha qarashlari va g‘oyalari singdirilgan asarlaridan namunalar olish imkoniyatiga ega edi. Ma‘rifatparvarlik adabiyoti, xususan, XX asr boshlaridagi jadid adabiyoti takomillashuvi, uning yangilanishi va evrilishida - xorijiy va mahalliy davriy matbuotning hal qiluvchi mavqeini yana bir muhim omil sifatida qarash kerak. Yangi adabiy jarayon rivoji, uning tadrijiy takomili va kengayishida boshqa bir tashqi omil - Eron, Turkiya va Afg‘onistonda yaratilgan bayozlar va kitoblar muhim o‘rin tutgan.

Shuningdek, ajdodlar merosiga munosabat o‘zgardi, ijtimoiy hayotdan G‘arb va rus tamadduni unsurlari keng o‘rin ola boshladi. Bu esa, adabiyotga yangi badiiy obraz va timsollar kirib kelishi hamda dunyoviy ilm-fan va madaniyatga intilish kuchayishiga sabab bo‘ldi. Bizningcha, ushbu hodisani so‘nggi yillar tadqiqotlaridagi kabi salbiy baholash, davr ijodkorlarini G‘arb madaniyati targ‘ibotchilari sifatida ayblash mantiqqa ziddir. Chunki bu narsa favqulodda holat emas, balki zamon talablari va taqozosi asosida o‘zbek, arab, turkman, qozoq, tatar, misr, fors, afg‘on va tojik adabiyotida mushtarak hodisa sifatida yuzaga keldi va XX asr boshlaridan badiiy adabiyotda keng aks etdi. Ushbu holatni adabiyot shakllanishidagi ijobiy voqea, qadimiy va ustuvor an‘analarni qayta kashf etish bosqichi, ijtimoiy ong va mafkuraning tiklanishi, adabiy

jarayonni rivojlantirish, yangi she'riy shakllarning vujudga kelishi, ana'naviy janrlarning sintezlashuvi, publitsistik va dramatik janrlarning paydo bo'lishi, mumtoz adabiyotning ayrim lirik va epik janrlaridagi mazmun va shakl yangilanishi borasidagi muhim qadam sifatida izohlash mumkin.

Bu davrda tojik hamda fors, turk va afg'on ma'rifatparvarlik adabiyotlarida tipologik hodisa sifatida turkum mavzular; jumladan, milliy birlik, taraqqiyot, haqiqat va haqiqatparastlik, sinfiy kurashlar, milliy o'zlikni anglash va tarixiy iftixor, milliy erkinlik va ozodlik, dunyoviy ilm-fanning qadr-qiymati, adolat, jaholat va xurofotga qarshi kurash, ijtimoiy illatlarni tanqid qilish va boshqalar paydo bo'ldi. Bu davr shoirlari lirik asarlar yaratish, ularning asosiy mazmundorligini ta'minlash bobida o'rta asrlar mumtoz adabiyoti an'analaridan ma'lum darajada uzoqlashib, romantizmdan realizm tomon jiddiy qadamlar qo'yishdi. Ushbu mavzular silsilasi talqini haqiqat va haqiqiy hayot mohiyatini tushunib yetishga asos bo'ldi.

Fitratning “Sayha” to'plamida olti bandli tarkibband mavjud bo'lib, Sadridin Ayniy undan ikki bandini “Namunai adabiyoti tojik” tazkirasiga kiritgan. “Tavofi Vatan” to'plamida she'r ikkita sarlavha ostida, ya'ni “Ey bodi sabo!” va “Vatani man” tarzida bo'lingan holda berilgan. Afsuski, ushbu tarkibbandning boshqa bandlari topilmadi. “Mening Vatanim” nomi bilan mashhur ushbu tarkibbandda eng avvalo ko'zga tashlanadigan “Ey bodi sabo!” undalmasi negizida shoir muqaddas ona yurtiga bo'lgan hayotiy va haqqoniy muhabbatini ifoda etadi. Ikkinchi bandda Vatanning xorligi va ayanchli ahvoli ta'sirli ifodalangan:

*Binmo saharū azmi tavofi vatani man,
Ax-ax, chū vatan, sajdagohi jonu tani man.
Ham ma'mani osoishi izzu sharafi man,
Ham Ka'bai man, qiblai man, ham chamani man.
On k-az g'ami oshuftagii holi xarobash,
Og'ushta ba xun astu xarob ast, tani man.
To panjai zulmi digaron dod xaroshash,
Chok ast zi sarpanjai g'am pirahani man.
On k-az payi taxlisi gireboni hayotash
Derest fitodast ba do'sham, kafani man.
Rav, jabhai tabjil furo' mol ba xokash,
Zan bo'sa ba devoru darash az dahani man.
Avval birason az tarafam arzi duoro,
V-on gah binamo lobavu bargo'y: “Buxoro!” [12,23]*

Ya'ni, Ey sabo! Sen sahar chog'i mening Vatanim tavofiga yo'l ol, ul mening sajdagohimdir, jonim oromi o'sha manzilda, mening izzat va shonu sharafim posboni o'sha joy, ul makon mening Ka'bam, mening qiblam, mening chamanim, Ul joy kim, uning xarobligidan, mening tanim qonga belangan, to ki bul makon tanida o'zgalor panjasining zaxmi izi bor, mening pirohanim, mening jismim chok-chok erur, bul Vatan ozodligi va erki va hayoti men uchun asl muddaodir, garchi bu ozodlik yo'li meni qabr va kafangacha olib borsada. Ey sabo, borgil peshonangni uning to'proqlariga qo'ygil, uning devorlari va eshiklariga mening nomimdan o'pichlar bergil. Avval mendin duolar yetkaz va keyin faryodlar ila “Buxoro” deb na'ra sol!

She'ring ushbu bandida lirik qahramon qalbidagi kechinmalarni, orzu-armonlarini, yoniq tuyg'ularini ifodalash barobarida, ko'nglidagi uqubatga qaramay, jondan aziz Vatanini yurakdan madh etadi, vatandoshlarini uyg'onishga va o'zlikni anglashga chorlaydi. Buxoro shoirning “men”i uchun tariqat yo'liga yurgan solik tanlagan muqaddas ma'vo va ibodat makoni, xavfsiz

boshpana, ruhning forig‘lik manzili va shon-sharaf manbai, deb ta’riflangan. Mustamlakachi bosqinchilarning zulmi millatga ulkan qayg‘u keltirdi va g‘animlar zulmi ostida qoldirdi.

Bu she’r zamon shoirlarining ko‘plab she’rlari bilan bir qatorda milliy va tarixiy o‘zlikni anglash g‘oyasini ifoda etgan. Uning uslub bayoni an’anaviy bo‘lsa-da, g‘oya va mazmun zamon ruhiga monand. Fitratning “Vatani man” she’ri millat birdamligi va hamjihatligi, Buxoro qismatini o‘z qismati deb bilish tuyg‘usi bilan yo‘g‘rilgan. Ikkinchi bandda ohang va nutq holatining o‘zgarishi yaqqol seziladi. Shoir yuksak mahorat bilan maqtovdan xitobatga o‘tadi. U so‘zlarining zahrini barcha ijtimoiy nuqson va kamchiliklarga qarshi qaratgan. Shu jihatdan, Fitratning zamon dardlarini mujassam etgan ushbu she’rida mazkur davr turk shoirlaridan Mahmad Emin Yurdaqul (1869-1944), Tavfiq Fikret (1868-1915), Ziyo Go‘kalp (1875-1924) kabi islohotchi adiblar bilan o‘zaro adabiy aloqalari ta’siri seziladi.

Ammo tarkibbandning yangiligi faqat uning tarkibi va uslubidagina emas. She’rning boshidan oxirigacha harakat va amaliyotning dinamik holati, tasvirlash usuli, shoir yoki lirik qahramoni - “men”ining xayoliy obrazi, “andisha”ning mavhum va tasavvuriy timsoli orqali ifodalangan. Biroq bu ikki timsol bir-biriga do‘st ham, dushman ham emas, aksincha, bir-biriga tayanadi, o‘zaro yaqindir. Uslub jihatdan ushbu she’rda musohaba shakli, ikki tomon - lirik qahramon va “mutafakkir”ning maxfiy savol-javobi kuzatiladi:

*Dishab ba kunji g‘amkadai tangu tori man,
Otash girifta bud dili beqarori man.
Bo giryā doshtam qadare hasbi hol, lek
Andesha - on rafiqi shafokatshiori man,
Bo qomati xamidavu bo chehrai anif,
Doxil shudu nishast hame dar kanori man.
Gufto: “Chū gunaū, ba chū korū va hol chist,
Bozat chunin rasida malolu kadar zi kist”? [12,29]*

Mazmuni: *Kecha mening qorong‘u va torgina kulbamda qalbm beqarorligi, yig‘i bilan dardlashayotganimda, “andisha” mening shafokatli do‘stim sifatida g‘amgin chehra va egilgan qomat bilan oldimga kirib keldi va mendan hol va ahvol so‘radi.*

Shoir lirik qahramonining ruhiy holatini tashxis san’ati orqali o‘ziga xos yondashuv va uslublar bilan ochib beradi. Ma’rifatparvar shaxs - “men” nidosining ikkinchi tasavvuriy qahramon-“andisha”dan farqi shundaki, o‘zining ritorik so‘roqlari mazmunli va mo‘jazligi bilan ilm-fan va madaniyatga intiluvchi tipologik obrazni mujassam etgan. “Andisha”-zamon shoirlari uchun tarixiy-azaliy-“mushki Xo‘tan”, “bodi sabo”, “nakhat”, “piri murshid”, “piri ma’naviy”, “piri hakim” kabi ramziy xarakterga ega. Davr she’riyatida aynan shu kabi timsollarga tayanildi. Bunda shoir hayot haqiqatlaridan xulosa chiqarib, muayyan shaxsga emas, balki “fikr”, “xayol orzu” va “tafakkur”ga murojaat qiladi. Lirik qahramon hamdardini avval “yoniga o‘tqazib”, unga olam taraqqiyoti haqida arz qiladi va quyidagi javobni oladi:

*Insof deh, mulohiza kun, binshin, bigo‘y,
K-az qavmi mo baroi chū gardond baxt ro‘y?!
“Andesha” z-in savoli man aftod dar shigift,
Xandidu giryā kardū sukute namudu guft:
Alg‘ofil az daqoiqi qonuni zindagū,
V-ey monda peshi chashmi tu sirri jahon nuhuft.
Donū, ki dahr ma‘razi sa‘y astu ijtihad,
In jo namedihand ba kas obu noni muft.*

*Har kas ba qadri har chū biko ‘shad, k-az o‘ barad,
Gandum fishonda, gandumu jav kishta, jav barad [12,29].*

Mazmuni: *Insof ila mulohaza qil, o‘tirgin ayt, nima uchun bizning qavmimizdan baxt yuz o‘girdi. “Andisha” mening bu savolimdan hayratda qoldi, kuldiyu, yig‘ladi va ayladi sukut. Nihoyat javob qaytardi, ey turmush oniy lahzalarining g‘ofili, ey, sening ko‘zlaringdan pinhon qolgan dunyo sirlari, bilurmisan bu olam ijti hod va sa‘yu harakatlar zaminidir, bu joyda kishiga tekinga nonu suv bermaslar. Har kim harakatlari evaziga bu dunyodan o‘z sa‘mini olar, bug‘doy ekan, bug‘doy o‘rar, arpa ekan, arpa.*

Fitrat adabiy-estetik tafakkurida yangicha mazmunning “andisha” timsoli orqali ifodalanganida ko‘rinadi. Shoir zamonning eng muhim va dardli mavzulariga, Donish, Shohin, Savdo, Mirzo Hayit Sahbo, Ajziy, Asiriy kabi shoirlar asarlarida aks etgan adolatsizlik va tengsizlik, mang‘itiya amirligi davridagi tanazzul, turg‘unlik va axloqiy buzuvlik holatlari, Buxoro xalqining nochorligi va qashshoqliklarga dosh berib yashaganlaridan nadomatlarini yuksak mahorat bilan tasvirlagan.

Fitrat poeziyasi nafaqat o‘zining zamonaviy she‘riyat talablariga, balki jahon adabiyoti durdonalari mezonlariga ham javob bera oladi. S.Tabarovning fikricha, bu she‘riyat sabk va uslub jihatidan Ajziy, Ayniy, Munzim, Hamdiy, Sarvar va boshqalar poeziyasidan ma‘lum darajada farq qiladi [165,188]. Muhaqqiq ushbu tafovutni shoirning ijodiy muhiti hamda ma‘naviy, adabiy, siyosiy va ijtimoiy hayotiga, ya‘ni Fitratning Turkiyada tahsil olgan yillariga zamonaviy turk adabiyotidan ta‘sirlanishi bog‘laydi. Shu munosabat bilan uning lirikasida zamonaviy usmonli turk va Evropa shoirlari poeziyasidagi g‘oyalar mumtoz poetikaga xos shakl va o‘ziga xos uslubda namoyon bo‘ladi. Shoir nazmida ramziylik, emotsionalizm va psixozanaliz aspektlari kuzatiladi. Tarkibbanddagi “andisha” ramziy obrazi, tashxisning mukammalligi, she‘rdagi badiiy-poetik qiymatning yuqoriligi ham buni tasdiqlaydi.

Agar Fitrat bitta tarkibbandda to‘liq “andisha”ga tayangan bo‘lsa, Ajziy kichik bir she‘riy parchada o‘ta muhim va mavhum so‘zlar qatorini mohirlik bilan izma iz tizimlashtiradi:

*Ey fikri bosavod, biyo, anjuman kunem!
Ey aql, yor shav, ki salohi Vatan kunem!
Ey guftugo‘, biyo, zi maorif suxan kunem!
Ey justujo‘, rafiq shav, og‘ozi fan kunem!
Andesha pesh o, zi ulumi jadid go‘y,
Asri nav ast, tarki xayoli kuhan kunem! [10,8]*

Mazmuni: *Ey savodli fikr, kelgin majlis qilaylik, ey aql, bizga yor bo‘lgan, Vatan salohiyati yo‘lida jadal qilaylik, ey so‘z menga hamdam bo‘l, ma‘rifatdan so‘zlaylik, ey izlanish kelgin ilmu fanga yo‘lboshchi bo‘laylik, andisha yaqin kel, yangilanish ilmidan xabardor qil, bu yangi asrdir, eskilik xayolini tark aylaylik.*

Shoir davr mafkurasining yangilanish ashyosi bo‘lgan “fikr”, “aql”, “suhbat”, “izlanish”, “andisha” ramziy belgilari asosida yangi milliy hayot haqidagi orzularini ifodalaydi. Ajziy so‘z nisbatlarini birlashtirish vositasida “sog‘lom tafakkur”siz jamiyatni, Vatan obodligini “sog‘ aql”siz, ma‘rifat yuksalishini, “mashvaratsiz”, ta‘lim yutuqlarini, “izlanishsiz”, yangilanish va yangi hayot yaratishni “andishasiz”, “eski aqidalardan qutilishni esa “yangilanishlarsiz” tasavvur qila olmaydi.

Kuzatish va tahlillar shuni ko‘rsatdiki, tadqiqotchilarning bu boradagi qarashlari haqiqatga yaqinroq, biroq boshqa tomondan, ayrim shoirlarning sayru sayohatlari, ularning badiiy tafakkur tadriji, dunyoqarashi ko‘lamiga bog‘liq holda yangi she‘riy shakllarning paydo bo‘lishiga ham

muayyan zamin yaratildi. Jumladan, Abdurrauf Fitrat lirik asarlaridagi uning o‘zigagina xos poetik chizgilarni turk tanzimat davri adabiyotining ta’sirisiz tasavvur qilishning iloji yo‘q. Estetik ong va tanqidiy qarashlarini rivojlantirishga bilvosita ta’sir ko‘rsatgan fransuz va nemis adabiyoti hamda bevosita Eron adabiyotidagi muhim adabiy hodisalar ta’sirida bo‘lgan Mirzo Siroj Hakimning hayot va ijodiy faoliyati borasida ham xuddi shunday fikrlarni ilgari surish mumkin. Poeziyada yangi mavzular silsilasi, g‘arbona motiv va ritmlar, adabiy janrlarning konstruktiv va qolipiy tuzilishidagi jiddiy o‘zgarishlar maxsus shakllarini taqozo etganligi tabiiy holat hisoblanadi.

Zero shoirlar jamiyatning siyosiy ongini yuksaltirish maqsadida va ushbu mas’uliyatni o‘z zimmlariga olganliklari bois, ham muntazam siyosiy, ijtimoiy, maishiy hayotda uchrab turadigan so‘z va istilohlaridan foydalanishga majbur bo‘lishdi. Boshqa tomondan, hurfikrli ijodkor, uning hurriyatparstlik fitrati, erkin fikrlovchi insonning yangi davrdagi to‘zonlar singari shov-shuvli va tug‘yonli uyg‘oq qalbidan kelib chiqadigan his-tuyg‘ular to‘lqinlari, shoirona falsafiy aqidalari, hayotning og‘riqli nuqtalarini fosh etishga urinish, yangilikka intilish va izlanishlar, uning hasratlari va qayg‘ulari mumtoz fors-tojik adabiyotining qat’iy adabiy shakllariga sig‘madi. Shu bois, ular an’anaviy she’riy qoliplarni buzgan holda, zamon haqiqatlarini oshkor etishga intiladilar. She’rda shoir uchun uning qofiyalanish tizimining an’anaviy ustuvor shaklidan ko‘ra, qalbning yashirin dardlari, haqiqat tuyg‘usi, fikr teranligi, ruhiy holat ifodasi, mazmun va mavzuni aniq ifoda etish, jamiyat illat va nuqsonlarini fosh etish muhimroqdek. Ushbu she’rning yana bir muhim jihati shundaki, unda ilk satrlardan oq *qalam, ko‘z, yurak, qalb, sabr, toqat, yig‘i, maktub va she’rga* murojaat qilinadi va bu jihat yangi ijodiy tamoyillarning she’riy satrlarga tadrijiy ravishda o‘tayotganligidan dalolat beradi va bu borada milliy she’riyatga Evropa, Turkiya hamda Eron shoirlari she’riyatining muayyan darajadagi ta’siri ham seziladi.

Iqtiboslar/Chocku/References/Kaynaklar:

1. Afoqova N. Jadid she’riyati poetikasi.-Toshkent: Fan, 2005.
2. Ahmadi Donish. Navodir-ul-vaqoe’. Muharrironi mas’ul: R.Hodizoda, A.Devonaqulov. Iborat az du kitob. Kitobi yakum. - Dushanbe: Donish, 1988. - 286 sah.; Kitobi duvvum. - Dushanbe: Donish, 1989. - 370 sah.
3. Boltaboev H. XX asr boshlari o‘zbek adabiyotshunosligi va Fitratning ilmiy merosi. // Filol.f.d. dissertatsiya avtoreferati. - Toshkent: 1996.
4. Boltaboev H. Fitrat va jadidchilik. //Ilmiy tadqiqiy maqolalar. Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.-Toshkent: 2007.
5. Inomxo‘jaev R. Afg‘oniston ma’rifatparvarlik adabiyoti ocherklari. - Toshkent: ToshDShI, 1999. -189 b.
6. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari.-Toshkent: O‘zbekiston, 2008.
7. Kunits J. Dawn over Samarkand. The rebirth of Central Asia. - New York. 1935. P.23
8. Qosimov B., Yusupov Sh., Dolimov U., Rizaev Sh., Ahmedov S. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. - Toshkent: Ma’naviyat, 2004. - 461 b.
9. Rajabov M. Islom: jadidiya va inqilob. - Dushanbe: Donish, 1997. - 245 sah.
10. Sa’diev S. Markazi adabii Samarqand dar shohrohi ta’rix. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2012. -398 sah.
11. Tabarov S. Jahoni andeshahoi Abdurraufi Fitrat. Jildi I - Dushanbe: Donish, 2008. - 714 sah.
12. Fitrat A. Sayha. She’rhoi milliy. - Istanbul: 1329 h / 1911m. - 16 b.
13. Shukurov M. Nigohe ba adabiyoti tojikii sadai XX. - Dushanbe: Payvand, 2006. - 455 sah.

14. Holdsworth. M. Turkestan in the nineteenth centure. A brief History of the khanatos of Bukhara, Kokand and Khiva. Oxford, 1959. -P.10
15. Wheeler G. The modern histori of Soviet Central Asia. - London: Weidenffeld and Nicolson, 1966. -P. 43
16. Hamdamov U. XX asr she'riyati badiiy tafakkur tadrijining ijtimoiy - psixologik xususiyatlari. DDA. - Toshkent: 2017. - 67 b.

BALKAN TÜRK EDEBİYATI'NDA TÜRK DÜNYASI

Prof. Dr. Osman EMİN

Üsküp Aziz Kiril ve Metodi Üniversitesi,

Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

E-mail: osmanemin@flf.ukim.edu.mk

ORCID: [0000-0001-6975-8221](https://orcid.org/0000-0001-6975-8221)

Özet: Balkanlarda yetişen edebiyatçıların Türk edebiyatına getirdikleri yenilikler az değildir. Rumeli şairlerinin şiirleri bazı noktalarda öncülük ederek Türk edebiyatına yeni bir yön verdikleri ve Türk edebiyatına önemli katkılar sağladıkları görülmektedir. Bir dönem Balkanlar'da yaşanan siyasi olaylar, Türkçe'nin konuşma dili olarak yasaklanmasına yol açmıştır. Türk dilinin kullanımına karşı yapılan bu kısıtlama Balkan Türklerini, edebiyata yöneltmiştir ve milli hisler edebiyata yansıtılmıştır. Zamanın bir getirisi olan direniş gücü ile Türkçe, tüm kısıtlayıcı baskılara göğüs germiş ve sahada eser dili olmaya devam etmiştir. Sonraki aşamalarda ise coğrafi özellikleri ile önemli bir yer edinen ve kültürel bağlamda bir merkez konumunda olan Balkanlar, Balkan Türk edebiyatına şair ve yazarlar kazandırma yolunda adımlarını atmaya başlamışlardır. Balkanların yeniden şekillendirilmesi ve Türk edebiyatının temel taşları 1944 yılında atılmıştı. *O dönemden itibaren Türk dünyası devletleri arasında diplomasi alanında ilişkiler kurulmuştur.* İlişkiler kurulduğu andan itibaren karşılıklı dostluk ve anlaşma isikametinde olmuştur. Siyasi ilişkilerle beraber, kuşkusuz edebi ve kültürel alanda ilişkilerimizin düzeyi çok önemlidir. Türk unsuruna gelince Osmanlı-Türk kültürünün gerçek mirasçıları olan Balkan Türkleri, millî benlikleri ile eğitimlerini, dilini, edebiyatını ve kültürünü koruyup geliştirmekle yetinmeyerek, Türk Dünyası arasında her yanı ilişkilerin gelişmesinde adeta altın bir köprü rolünü oynamaktadır.

Anahtar kelimeler: *Balkanlar, Türk Edebiyatı, Kültür, Türk Dünyası, Orta Asya.*

BOLQON TURK ADABIYOTIDA TURK DUNYOSI

Anotatsiya: Bolqonlarda yetishib chiqqan adabiyotshunoslarning turk adabiyotiga qo'shgan yangiliklari kam emas. Rumeli shoirlarining she'rlari ba'zi nuqtalarda peshqadamlik qilgani, turk adabiyotiga yangi yo'nalish bergani va turk adabiyotiga salmoqli hissa qo'shgani ko'rinadi. Bir davr Bolqonlardagi siyosiy voqealar turk tilining so'zlashuv tili sifatida taqiqlanishiga sabab bo'lgan. Turk tilidan foydalanishga nisbatan bu cheklov Bolqon turklarini adabiyotga yo'naltirgan va milliy tuyg'ular adabiyotda o'z aksini topgan. Zamon bilan birga kelgan qarshilik kuchi bilan turkcha barcha cheklovchi bosimlarga dosh bergan va sohada ish tili bo'lib davom etgan. Keyingi bosqichlarda esa geografik xususiyatlari bilan muhim o'ringa ega bo'lgan va madaniy kontekstda markaz bo'lgan Bolqonlar, Bolqon turk adabiyotiga shoir va yozuvchilarni olib kirish yo'lida qadam tashlay boshlagan. Bolqon va turk adabiyoti o'zgarishining tamal toshlari 1944-yilda qo'yilgan. O'sha davrdan boshlab Turk dunyosi davlatlari o'rtasida diplomatiya sohasida aloqalar o'rnatilgan. Aloqalar o'rnatilgan paytdan boshlab o'zaro do'stlik va o'zaro hamkorlik yo'nalishida. Siyosiy aloqalar bilan bir qatorda adabiy-madaniy sohalardagi aloqalarimiz darajasi, shubhasiz, juda muhim. Turk unsuriga kelsak, Usmonli turk madaniyatining haqiqiy vorislari bo'lgan Bolqon turklari o'z milliy o'zligi va ta'limi, tili, adabiyoti va madaniyatini asrab-avaylash va rivojlantirish bilan kifoyalanib qolmay, Turk dunyosi o'rtasidagi ko'p qirrali munosabatlarning rivojlanishida oltin ko'priklarni o'ynagan.

Kalit so'zlar: *Bolqonlar, turk adabiyoti, madaniyat, turk dunyosi, Markaziy Osiyo.*

TURKIC WORLD IN BALKAN TURKISH LITERATURE

Abstract: The innovations brought to Turkish literature by the writers who grew up in the Balkans are not few. It is seen that the poems of Rumelian poets pioneered in some points, gave a new direction to Turkish literature and made important contributions to Turkish literature. The political events experienced in the Balkans for a period led to the prohibition of Turkish as a spoken language. This restriction against the use of the Turkish language directed the Balkan Turks towards literature and national feelings were reflected in literature. With the power of resistance that is a product of time, Turkish has resisted all restrictive pressures and continued to be the language of works in the field. In the following stages, the Balkans, which have an important place with their geographical features and are a center in the cultural context, have begun to take steps towards providing poets and writers to the Balkan Turkish literature. The reshaping of the Balkans and the foundation stones of Turkish literature were laid in 1944. From that period onwards, diplomatic relations have been established between the states of the Turkish world. From the moment the relations were established, they have been in the direction of mutual friendship and agreement. Along with political relations, the level of our relations in the literary and cultural fields is undoubtedly very important. As for the Turkish element, the Balkan Turks, who are the true heirs of the Ottoman-Turkish culture, are not content with preserving and developing their national identity, education, language, literature and culture, but also play the role of a golden bridge in the development of all-sided relations between the Turkish World.

Key words: *Balkans, Turkish Literature, Culture, Turkish World, Central Asia.*

ТЮРКСКИЙ МИР В БАЛКАНСКОЙ ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация: новшества, которые воспитанные на Балканах эдебиятцы привносят в турецкую эдебият, не редкость. Поэзия поэтов Румели в некоторых моментах является новаторской, придавая турецкой литературе новое направление и придавая турецкой литературе важное значение. Политические события, происходящие на Балканах, проложили путь к запрету тюркского языка как языка общения. Эта акцентуация против использования турецкого языка направлена на балканских тюрков, edebiyata и отражена в edebiyata milli hisler. С течением времени тюркский язык, наряду с тюркским, тюркским и тюркским языками, продолжал оставаться языком эсеров. В более поздних ашамах Балканы, занимающие важное место в географическом и культурном контексте, сделали свой шаг на пути к завоеванию поэтов и писателей Балканской турецкой литературы. Реконструкция Балкан и краеугольные камни турецкой литературы были брошены в 1944 году. С этого момента между государствами тюркского мира были установлены дипломатические отношения. С момента установления отношений itibaren находился в состоянии взаимной дружбы и взаимопонимания. Порядок наших отношений очень важен, когда мы получаем политические отношения с берабером, эдеби без кушкус и культ. Балканские турки, которые являются истинными наследниками Османско-турецкой культуры, играют важную роль в развитии взаимоотношений между национальными меньшинствами и турецким миром, сохраняя и развивая свои знания, язык, образование и культуру.

Ключевые слова: *балканы, турецкая литература, культура, турецкий мир, Средняя Азия.*

Giriş. Üsküplü Yahya Kemal Beyatlı'nın dediği gibi “Türkçenin çekilmediği yerler vatandır”. Ömer Seyfettin'e göre Türklerin vatanları *Millî vatan*, *Dini vatan*, *Fiilî vatan* olarak üçe ayrılmaktadır. Kırımlı İsmail Gaspıralı'nın da zikrettiği “Dilde, fikirde, işte birlik” ülküsünü devam ettirmek Türk dünyası için olmazsa olmaz bir durumdur. Türkçenin çekilmediği yerler vatandır derken asıl anlatılmak istenilen konunun dil üzerine olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Yahya Kemal, bunu “Bizi ezelden ebede kadar bir millet hâlinde koruyan, birbirimize bağlayan bu Türkçedir, bu bağ öyle metin bir bağdır ki vatanın hudutları koptuğu zaman bile kopmaz, hudutlar aşırı yine bizi birbirimize bağlı tutar; Türkçenin çekilmediği yerler vatandır, ancak çekildiği yerler vatanlıktan çıkar, vatanın gövdesi ve ruhu Türkçedir.” diyerek açıklamıştır. İşte bu sebepten ötürü dilde birlik bir millet için çok önemli bir unsurdur.

Balkan coğrafyası içerisinde yüzyıllardan beri gelişim sürecinde olan Balkan Türk edebiyatı, Türk edebiyatını kapsamlı bir çalışma düzeni içerisinde incelememize yardımcı olan bir oluşumdur. Türk kavimleri XIV. yüzyıldan itibaren Balkan coğrafyasına yerleşme yolunda adımlar atmıştır ve Osmanlı hâkimiyeti altında uzun bir dönem yaşamışlardır. Bu süreç Balkan edebiyatını önemli ölçüde etkilemiş ve Balkan Türk edebiyatı alanında üretilen eserlerin zihniyetinin belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca Osmanlı döneminde ortaya çıkan şair ve yazarların tarihi süreci incelendiğinde, Osmanlı döneminde yaşamış olan şair ve yazarların birçoğunun Balkan topraklarından çıktığı görülmektedir. Türk edebiyatının gelişimine katkı sağlayan bu Balkan asıllı şair ve yazarların önemli çalışma merkezleri bulunmaktadır. Arnavutluk, Bosna- Hersek, Bulgaristan, Karadağ, Kosova, Makedonya ve Sırbistan Balkan Türk edebiyatının önemli merkezleri arasındadır. Tüm bu yerlerin yanı sıra Balkan Türk Edebiyatı'nın gelişimine katkı sağlayan kuruluşlar da mevcuttur.

Bir dönem Balkanlar'da yaşanan siyasi olaylar, Türkçe'nin konuşma dili olarak yasaklanmasına yol açmıştır. Türk dilinin kullanımına karşı yapılan bu kısıtlama Balkan Türklerini edebiyata yöneltmiştir ve hisler edebiyata yansıtılmıştır. Zamanın bir getirisi olan direniş gücü ile Türkçe, tüm kısıtlayıcı baskılara göğüs germiş ve Balkan sahasında eser dili olmaya devam etmiştir. Daha sonraki aşamalarda ise coğrafi özellikleri ile önemli bir yer edinen ve kültürel bağlamda bir merkez konumunda olan Balkanlar, Balkan Türk edebiyatına şair ve yazarlar kazandırma yolunda adımlarını atmaya başlamışlardır.

İçerisinde farklı kültürlerin birliğini yaşatan Balkanlar, dil ve edebiyat konu olunca da bu özverili yapısını korumuştur. Arnavutça, Boşnakça, Hırvatça, Sırpça, Yunanca vb. dilleri kullanan Balkanlar'ın söz dizimini oluşturan dil Türkçe olmuştur. Balkan Türk edebiyatı, Türk dünyasının kültürel ve edebi zenginliklerini yansıtan önemli bir alandır. Bu edebiyatın kökleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da kurduğu derin kültürel ve tarihi bağlara dayanmaktadır. Balkanlar, Osmanlı döneminde önemli bir Türk yerleşim bölgesi haline gelmiş, burada Türk kültürü, dili ve edebiyatı zamanla kökleşmiştir. Bu bağlamda, Balkan Türk edebiyatı, Türk dünyasının bir parçası olarak hem yerel kültürle hem de genel Türk kültürüyle etkileşim içinde şekillenmiştir. Türk dünyası, geniş bir coğrafyaya yayılmış farklı Türk topluluklarını, dillerini, geleneklerini ve tarihlerini kapsamaktadır. Bu geniş dünya içinde, Balkan Türkleri, diğer Türk topluluklarıyla kültürel, dilsel ve tarihi bağlarını korumuş ve bu bağlar edebiyatlarında da güçlü bir şekilde yansımıştır. Balkan Türk edebiyatında, Türk dünyasının ortak motifleri, kahramanlık destanları, halk hikayeleri ve şiirleri sıkça işlenir. Bu edebi eserler, Türk dünyasının ortak değerlerini ve geçmişini hatırlatırken, aynı zamanda Balkanlardaki yerel özellikleri de taşır.

Balkan Türk edebiyatı, Türk dünyasının çeşitliliğini ve zenginliğini yansıtan bir mozaik gibidir. Bu edebiyat, Türkiye'deki ve diğer Türk devletlerindeki edebî akımlarla da etkileşim

halindedir. Örneğin, Cumhuriyet dönemi Türkiye edebiyatının etkileri, Balkan Türk yazarları üzerinde belirgin bir şekilde görülmektedir. Ayrıca, çağdaş Türk dünyasının edebi gelişmeleri de Balkan Türk yazarlarını etkilemiş ve bu etkileşim, edebi eserlerde kendini göstermiştir. Balkan Türk yazarları, hem kendi yerel kimliklerini korurken hem de Türk dünyasının ortak kültürel değerlerini yaşatmaktadır. Bu bağlamda, Balkan Türk edebiyatı, Türk dünyasının kültürel birliği ve sürekliliği açısından büyük bir öneme sahiptir. Sonuç olarak, Balkan Türk edebiyatı, Türk dünyasının ayrılmaz bir parçası olup, bu geniş kültürel coğrafyanın bir yansımasıdır. Hem yerel hem de genel Türk edebi unsurlarını bir araya getirerek, Balkan Türk yazarları, Türk dünyasının zengin kültürel mirasını gelecek nesillere aktarmaktadır. Bu edebiyatın incelenmesi, Türk dünyasının kültürel ve edebî birliğini anlamak açısından da büyük bir değer taşımaktadır.

Ana Hatlarıyla Balkan Türk Edebiyatı. Balkan coğrafyasında oluşumundan günümüze kadar varlığını sürdürmekte olan Türk dili, günümüze kadar eserlerini vermeye devam etmiştir. Balkan Türk edebiyatı her ne kadar Osmanlı döneminden sonra yapılandırma sürecine girse de oluşum yıllarında Balkan devletlerinin edebiyatından etkilenmiştir. Yaşadığımız devirde halen devam etmekte olan bu etkileşim süreci varlığını korumaya devam etmektedir. Balkan Türk edebiyatındaki çeviriler bu etkileşim sürecindeki eserlere bir örnek teşkil etmektedir. Balkan Türk edebiyatının ilk örneği olan çeviriler bir süre için taklitten öteye gidememişlerdir. Daha sonraki evrelerde ise Balkan Türk şiirinin sesine ulaşılmış, şiirlerde türkünün ve ağıtın kullanımına tanık olunmuştur. Bu tarz şairlerin yanı sıra şiire ironik bir hava katmaya çabalayan şairlerden tutun şiirde tekrara ve soyutlamaya başvurarak, kendine has bir şiir tarzı oluşturmaya çalışan şairler de mevcuttur. Tüm bu gelişime açık özelliklerinin yanı sıra Balkan Türk dili, kendi coğrafyasının dışına çıkmayı başaramayan bir dildir. Kapalı bir biçimde varlığını sürdürmekte olan Balkan dili gelişim göstermeye açık değildir. Bu durum da Balkan Türk dilinin günümüz Türkçesinden ayrı düşüren nedenler arasında yer almaktadır. Çünkü Balkan dili yalnız kendi coğrafyasından etkilenmeyi tercih etmiş bu durum da dili zorlamıştır. Üretim zorluğu yaşayan dil anlatımı karmaşık bir duruma sürüklemiş, şiirin temelini kapsayan eksiklik, duygu aktarımını engellemiştir. Şairler ve yazarlar eserlerinde bir bütünlük yakalayamadıkları için gereksiz anlatımlara sıkça yer vermiş, eser anlatmak istediğini yakalayamamıştır. Eserlerde genellikle edebiyatın gizemli havası bulunmaz ve şiir türünde günlük konuşma dili kullanılmıştır.

Balkan Türk Edebiyatı, Orta Asya'dan gelen edebi ve kültürel unsurları bünyesinde barındırarak, bu iki bölge arasında önemli bir bağlantı oluşturur. Orta Asya'nın zengin edebi mirası, Balkanlar'a göç eden Türk toplulukları tarafından taşınmış ve burada yeni bir form kazanmıştır. Bu bağlamda, Orta Asya'nın edebi gelenekleri ile Balkan Türk Edebiyatı arasında köprü kuran önemli bir kaynak da “Divânu Lugât-it Türk” adlı eserdir. “Divânu Lugât-it Türk”, 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınan ve Orta Asya'nın Türk kültürünü yansıtan önemli bir sözlü ve yazılı kültür kaynağıdır. Bu eser, Orta Asya Türklerinin dilini, kültürünü, geleneklerini ve toplumsal yapısını anlamak için büyük bir öneme sahiptir. Balkan Türk Edebiyatı'nda Orta Asya etkilerini incelemede bu eserin sağladığı bilgiler, iki bölge arasındaki kültürel ve edebi bağları anlamak açısından önemli bir anahtar sunar. Orta Asya'nın çeşitli yerlerinden derlenen kelimeler, deyimler ve atasözleri, Balkan Türk Edebiyatı'ndaki benzer öğelerin kökenlerini anlamak için kıymetli ipuçları sunar. Bu eser, Orta Asya'nın edebi ve kültürel değerlerinin Balkanlar'daki Türk toplulukları tarafından nasıl benimsendiğini ve nasıl bir dönüşüme uğradığını anlamamıza yardımcı olur.

Balkan Türk Edebiyatı'nda Orta Asya'dan gelen bu mirası görmek, özellikle halk edebiyatında ve geleneksel şiirlerde mümkündür. Eserde yer alan destanlar ve masallar,

Balkanlar’da benzer temalarla ve biçimlerle karşımıza çıkar. Özellikle kahramanlık, aşk ve doğa gibi evrensel temalar, Orta Asya’dan Balkanlar’a geçerken yeni biçimlere bürünmüştür. Bu eser, iki bölge arasındaki kültürel ve edebi etkileşimin izlerini sürmemize olanak tanır ve Balkan Türk Edebiyatı’nın kökenlerinde Orta Asya’nın derin izlerini görmemizi sağlar. Bu etkileşim, Balkanlar’daki Türk edebiyatının zenginliğini ve çeşitliliğini artırmış, iki bölge arasındaki kültürel bağları kuvvetlendirmiştir.

Bulgaristan'da Türk Edebiyatı. Tarihi oldukça eskiye dayanan Bulgaristan Türk edebiyatı, Türklerin Rumeli’ne geçişine kadar uzanmaktadır. Bundan dolayıdır ki Türk dilinin Bulgarca’ya olan etkisi, fark edilir bir biçimde gözlenmektedir. Türkçe kelimeler, deyimler, atasözleri ve özlü sözler Bulgarca’da sıkça karşımıza çıkan öbeklerdir. Günümüz zamanına yaklaştıkça da Bulgaristan Türk edebiyatının zaman zaman üretiminin yavaşladığını görmekteyiz. Bu durum karşısında da sanatçılar şiire yönelmeyi tercih etmişlerdir. Çünkü şiir soyut anlatımın temelini oluşturmaktadır. Hayal dünyasına yatkın olan şiir de Bulgaristan Türk edebiyatında ön plana çıkmış olan bir türdür. Bulgaristan Türk Edebiyatı aynı zamanda Rumeli Türk Edebiyatının devamı olup, Osmanlı-Rus Savaşı sonrası (1877-1878) Bulgaristan’da kurulan Bulgaristan Devleti sınırları içinde kalan Türklerin edebiyatıdır. Bu edebiyat, bir azınlık konumuna düşen Türklerin edebiyatı olarak yaşanan zor şartlar nedeniyle düzenli bir gelişme gösterememiş, güdümlü bir edebiyat olmuştur. Sözlü ve yazılı biçimde gelişerek, oradaki Türklerin Türk kültür ve edebiyatına sahip çıkmaları nedeniyle günümüze kadar varlığını koruyabilmiştir.

Bulgaristan Türklerinin zengin bir edebiyata sahip olmasının katkısında Azerbaycan Türklerinin rolü bulunmaktadır. Yirminci yüzyılın ortalarına doğru başlayan bu ilişkiler bir nevi Stalin’in sayesinde başlamıştır. *Stalin’in Türklerin eğitim seviyesinin yükseltilmesi amacıyla Türkçe okullar açtırması sonrasında Azerbaycan’dan gönderdiği eğitimciler, edebiyatçılar, kültür çalışanları Bulgaristan Türklerinin bilim, kültür yolunda ışığı oldular.* (Rehimli, 2019:36)

Bu etkileşimin sonucunda Azerbaycan sanatçıların makaleleri ders kitaplarına geçmiştir. *“Tahir ve Zühre”, “Aşık Garib”, “Aslı ve Kerem”, “Koroğlu” gibi destanlar, M. Fuzuli’nin “Leyli ve Mecnun” eseri Sofya’da yayınlandı* (Rehimli, 2019:37).

Elbette duygu ve düşüncelerin, Türk dünyasındaki beraberliklerin edebiyata yansımalarının çok büyük önemi vardır. Fakat bir yandan bunu uygulamalı biçimde ortaya koymak da mühim bir meseledir. Yaşamı ve çalışmalarıyla ilgili hiç denecek kadar az bilgimiz olan, değerli bir bilim adamı Halid Seid’in (1888-1937) “Yeni Elifba Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım” adlı yapıtı, abece görüşmelerinin kendi tanığı tarafından kaleme alınmış olması ve 1926’da Bakû’de düzenlenen I. Türkoloji Kurultayı’nda kabul edilmiş olan “Birleşik Türk Alfabeti” (Lâtin) ile basılan ilk yapıt olması bakımından son derece önemlidir. Halid Seid, bu kurultay’ da tüm Türklerin ortak yazınsal bir dil kullanmalarının mümkün olup olmadığının araştırılması gerektiğini anlattıktan sonra: Eğer doğrudan böyle bir şey mümkün olursa, niçin buna girişmeyelim? Batıda yazılan Türkçe bir yapıttan, doğuda olan Türklerin de yararlanmasına niye fırsat vermeyelim? Sorusunu ortaya koymuştur. Bulgaristan Türkleri elbette zengin bir edebiyata sahip olmasına rağmen zorlu yollardan geçmişlerdir. Bulgaristan Türkleri arasında Sosyalizmin gerçek yüzünü göstermesi ve azınlıklara yönelik baskıcı uygulamalarından sonrasında bu kez diktatör yönetimlerin baskısı altında kalan Türk azınlığının edebi ürünlerinde Bulgar algısı da değişime uğramıştır. Buna örnek olarak verilebilecek tepkiyi Mehmet Çavuş “Tuna” adlı şiirinde yansıtmıştır. Bulgaristan Türklerinin yaşadığı soy ve boy meselelerini şiirinde eleştirerek kendisinin her zaman Türk olduğunu ve öyle kalacağını kelimelerle ifade etmiştir.

Kuzey Makedonya’da Türk Edebiyatı. Makedonya’da Türk edebiyatı çeşitlilik bakımından daha çok üreten bir alan olarak karşımıza çıkar. Şiir, roman, hikaye, tiyatro gibi alanlarda eser üretilmiş; dergi, gazete gibi yayınlarda yerini almıştır. Bu çeşitliliğin sebebi geçmişte Balkan Savaşları’ndan dolayı yaşanan göç ve savaşın getirdiği sorunlardır. Edebiyata karşı neredeyse hevesli konumda olup edebiyatı yeniden canlandırmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Halk edebiyatının ürünü olan türkü, mani çekme gibi alanlarda kendilerini geliştirmişlerdir. Osmanlı döneminde divan edebiyatında bir Âşık Çelebi, Mutasavvıf Muhammed Nur-ul Arabi ile Şeyh Sadedin Efendi, Yahya Kemal Beyatlı, Yaşar Nabi, Şefket Rado ile Makedonya doğumlu ya da kökenli daha yüzlerce Türk yazar ve sanatçılar vardır. Daha sonraki aşamalarda ise coğrafi özellikleri ile önemli bir yer edinen ve kültürel bağlamda bir merkez konumunda olan Balkanlar, Balkan Türk edebiyatına şair ve yazarlar kazandırma yolunda adımlarını atmaya başlamışlardır. Kuzey Makedonya Türk edebiyatında, 1965 yılında “Sesler” dergisinin yayımlanmasına kadar çocuk edebiyatı ön plandadır. Bu dönemde neredeyse bütün yazarların çocuk edebiyatına ait bir eseri bulunmaktadır. Makedonya Türk edebiyatının 1944-1991 yılları arasında edebiyat üzerine ürünleri bulunan bazı yazar ve şairlerini birçoğunun sanattan çok eğitim ve öğretimdeki ihtiyacı karşılamak maksadıyla şair ve yazarlığa başladığı görülmektedir.

Kuzey Makedonya, atalarımızın Osmanlı’nın sunmuş olduğu renkliliğinden, renksizliğe geçme veya haritaların karıştığı yeniden çizildiği bir bölge oldu. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti’nde yaşayan Türk unsuruna gelince Osmanlı-Türk kültürünün gerçek mirasçıları olan Makedonya Türkleri, milli benlikleri ile eğitimlerini, dilini edebiyatını kültürünü koruyup geliştirmekle yetinmeyerek, Kuzey Makedonya ile Türk Dünyası arasında her türlü ilişkilerin gelişmesinde adeta altın bir köprü rolünü oynamaktadır. K. Makedonya hâlen Türk dünyası ve edebiyatlarının batı kanadını temsil etmeye devam etmektedir. Orta Asya veya Türkistan bölgesinden Adriyatik denizine kadar “kıtalararası” diye nitelenebilecek geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk dünyasının birbirleriyle olan münasebetleri de, sayısız badirelere rağmen tarihin her döneminde farklı yoğunlukta devam etmiştir.

Fahri Ali (1995) “Zaman Gücüne İnanıyorum” adlı şiirinde şöyle der;

öze dönmenin varlığını
Tanrı dağlarında buldum
kar altı sığınmış
ama yüzü ak
güneş vardı
yakardı
yıkardı içimi
“atımı bağladım ben bir ormana”
orta asya’da
gözümü gördüm ben bu diyarda
orta asya’da
adım
kazak azeri uygur türkmen nogay tatar çuvaş özbek
adımız türk
hep yüreğimde
zaman gücüyle
zaman gücüne inanıyorum.

Şiirdeki “öze dönmenin varlığını/Tanrı dağlarında buldum” dizeleri aslında yıllar süren mecburi bir özden uzaklaşmanın da itirafı gibidir. “Atımı bağladım ben bir ormana” ifadeleriyle de “Ötüken”e gönderme yapılır. Şair bu hasretin tesiriyle Türk topluluklarının ismini “Kazak Azeri Uygur Türkmen Nogay Tatar Çuvaş Özbek” şeklinde tek tek sayarak bir dize oluşturma ihtiyacı duyar.

Bir dilin dünya dilleri arasındaki yeri ve değeri; dünya çapındaki yaygınlığı, diplomasi dili, uygarlık dili, geçer bölge dili, resmî dil, ulusal dil ve yazı dili olmasıyla ölçülür. Bu ölçütlerin yaygınlığı, eskiliği ve geçerliliği bir dilin diğer diller arasındaki yerini, konumunu, işlevselliğini ve değerini belirler. Türkçe çok eski tarihlerden beri yukarıda sayılan bütün özelliklere sahip bir dil olarak yaşayagelmıştır. Türkçenin sahip olduğu bu özelliklerin tümüne birden sahip olan dillerin sayısı oldukça azdır. Dolayısıyla Türkçe dünya çapında itibarlı, yaygın ve işlevselliği yüksek bir dildir.

Nusret Dişo Ülkü (1992) “Türkçem” adlı şiirinde şöyle der:

Bir ben varım,
Benimle birlikte Türkçem,
Türkçemle Birlikte bir ben varım.
Ne başında ne sonunda gelir uygar dillerin.
Azeri’den tut, Balkanlara çık,
O Türkçe benim, ben o Türkçenin.
Bir ulusum var,
Ulusumla birlikte Türkçem,
Türkçemle birlikte bir ulusum var.

Şairimiz Türkistan’dan Balkanlara Türkçenin birleştiriciliğini büyük bir coşku ile vurgulamaktadır. İşte şairin Türkçe konuşuyor olması gurur kaynağıdır. “Türkçe varsa, ben de varım”, “Türkçe benim kimliğimdir” diyen şair farklı coğrafyalarda yaşayan milletlerin ortak dillerini Türkçe olduğuna, onların bu güzel dili konuşmanın ortak noktaları olduğuna dikkat çeker.

Tanzimat döneminde dil ve tarih bilinci üzerinde büyük bir duyarlılık gösterenlerden biri olan Süleyman Paşa 1876’da “İlm-i Sarf-t Türki” başlıklı bir kitap yayımlayarak Türk diline verdiği değeri göstermiştir. Tanzimat döneminde, ayrıca dil üzerinde çalışan Ahmet Vefik Paşa’nın (1845-1936) 1876 yılında yayımladığı “Lehçe-i Osmani” adlı sözlüğü ile Türkçeye verdiği önemi de büyüktür. Ancak gerek yazıları gerek sözlüğü ile Türk dili üzerinde çalışan bir yazar Şemsettin Sami (1850-1904), o zamana kadar çıkan sözlüklere “Kamus-i Osmani” adı verilmişken “Kamus-i Türki” (1899-1900) adını kullanmıştır.

Daha sonra (1908) Selanik’te Türkçecilik hareketlerinin temeli atılarak “Türk Yurdu”, “Genç Kalemler” gibi kimi dergiler yayımlanmıştır. 1911’de Ömer Seyfettin’in önderliğinde sesini duyuran “Genç Kalemler” hareketi, Türk dilindeki yayınlarında şu ilkeyi temel alıyordu: “Dilde ve Edebiyatta milli benliğe dönüş”. Ziya Gökalp (1876-1924) da 1909’dan sonra “Genç Kalemler”e katılmış, Ömer Seyfettin ve Ali Canip’le iş birliği yapmış ve “Dilde Türkçülük” üstüne çalışmaya başladıktan sonra bu tür etkinliğini genişletmiş ve “Türkçülüğün Esasları” (1923) kitabında Türk dili özleştirilmesinin ilkelerini ortaya atmaya çalışmıştır. Türk dilinde esas güçlü değişim, ancak Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk’ün girişimiyle, 1928 yılında gerçekleştirilen Harf Devrimi ile olmuştur. Türk ulusunun okuma yazmayı daha kolay öğrenmesini sağlamayı önceleyerek yapılan Harf Devriminin ardından 26 Eylül 1932 tarihinde ilk Türk dil Kurultayı toplanmış, böylece yazı devrimini bütünleyen dil devriminin de başlatılmasıyla, Türk dilinin edebiyattan bilim ve kültüre pek çok alanda çağdaş kavramlarla tanışması sağlanmıştır.

Türk dili tarih boyunca özleştirilmesinden kısaca söz etmemizin nedeni, günümüzde pek çok ülkelerde farklı egemen kimlik, dil, din ve kültür altında yaşayan Türkler ile Türk devletlerinde yaşayan soydaşlar arasında bir yakınlık, bağlılık kurmak, Türkçeye Türk Dünyası yazı dili niteliğini kazandırmakla bir katkıda bulunmaktır. Bu amaca tamamiyle varmak için Türk Dünyası dil sorunlarının incelenme, araştırılma ve derlenmesi doğrultusunda çalışmalarını son dönemde hızlandırdığı görülmektedir. Türk Dünyası devletlerini birbirine en güzel yakınlaştıracak ve bağlayacak araç, gördüğümüz gibi tarih boyunca emekleri geçen Türk dilbilimcilerinin göstermiş oldukları çabalarıdır. Ulu Önder Atatürk, Türk dilinin, Türk Dünyasında son derece önemli bir rol oynayacağını çok önceden sezmiş gibi bu gereksinimi de şu sözleriyle belirtmiştir: "Kat'i olarak bilinmelidir ki, Türk milletinin millî dili ve millî benliği bütün hayatınca hâkim ve esas kalacaktır. Bu nedenle Türk dilinin her alanda incelenmesi, derlenmesi, genişletilmesi, yaygınlaştırılması başta gelen en büyük ulusal görevimizdir."

Kültür, sosyal miras ve gelenekler birliği, yaşam biçimi, idealler, değerler ve davranışlar, çevreye uyum, geniş anlamda eğitim, sosyal etkileşim ürünü, düşünüş, sembol sistemin yansıması olarak tanımlanmaktadır. Ancak kavram, kullanımı itibarıyla, içinde yaşanan bölgenin değerleriyle benzemiş ve toplumlara özgü olma özelliğini de taşımaktadır. Kültür, İnsanların bilişsel yapılanmasıyla ilgili fikir verir; değerleri, inançları, algısı ve tutumları gibi yapılabilecek en yaygın tanımlamalardan biri “kültür, tarihsel olarak değişen ve gelişen ve sonraki nesille aktarılan bir yaşama biçimidir”.

Makedonya doğumlu ya da kökenli Türk eğitimciler, yazar ve sanatçılar, şairler Türk kültürüne, Türk düşüncesine, ses bayrağımız olan Türkçemize, Türk edebiyatına ve insanlığa eserleriyle ve yapmış oldukları çalışmalarıyla hizmet etmiş, yön vermiştir. Yazılar aslında Makedonya’da yaşayan Türk halkına yaşanılmışları, onların bir bakıma bakış açısidir. İlhami Emin de “Göktayın Rüyası” adlı şiirinde Altay dağlarından başka diyara uçan bir tayın tekrardan geri dönme hikayesini anlatmıştır. Geri dönerken kullanılan motif “anne özlemi” olarak yansıtılmıştır. Burada aslında anne bir metafordur, anlatılmak istenilen durum vatan sevdası, anavatan özlemi, memleket gibi derin duygular içeren konulardır.

Kosova’da Türk Edebiyatı. Kosova Türk edebiyatına bakıldığında diğer Balkan ülkelerine nazaran daha çok üretimsizlik karşımıza çıkmaktadır. Kosova’nın hem kültürel hem de ekonomik bakımdan geride kalması edebiyatın gelişmesine de engel olmuştur. Fakat daha sonradan Türk diline gösterilen önemle birlikte dergi, gazete, şiir alanlarında gelişmeler yaşanmıştır. Kuzey Makedonya ve Kosova Türk şiirinde Türk dünyasını konu alan eserlere rastlanmaktadır. İskender Muzbeg “Köşe” adlı şiirinde

...Hanımşah Türkçeyle vurulunca Memo’ya
Hora teper alnındaki tülbentinde her oya
Burada Tuna Seyhun’dur akar
Adriya dalgalanan bir başka Hazar.
Bu köşede yabangülü, mor menekşe dillenir
Bin bir yıllık dilim, törem birilerince ellenir
Çünkü karga denizde, balık göktedir...
...Buna rağmen destanlarım çocuklarca söylenir.

Bu şiirden anlaşılacağı üzere Türkçe mevzubahis olunca Balkanların ve Türk tarihinin simge nehri Tuna, Türkistan coğrafyasının temel unsurlarından Seyhun ile birleşir. Genellikle “Adriyatik’ten Çin’e kadar” ifadesiyle Türk dünyasının bir ucunu tasvir eden “Adriya”, da, Hazar ile birleştirir ve şair numu bir beraberlik veya bütünleyicilik ile sağladığını görebiliriz. .

Batı Trakya Türk Edebiyatı. Batı Trakya Türk edebiyatında ele alınan asıl tema ‘‘huzursuzluk’’ teması olmuştur. Bunun sebebi Türklere uygulanan dini, siyasi, etnik ve ekonomik baskıların sonucudur. Bununla birlikte ele alınan konular ayrılık, ölüm gibi temalardır. Şiirden sonra en çok işlenen tür hikaye olarak geçmektedir. Hikayelerde ise karşımıza göç ve toprak konuları çıkmaktadır. *Batı Trakyada yetişen şair ve yazarlar incelendiğinde onların Türklüğü ilk planda işledikleri, Batı Trakyalılığı ikinci planda ele aldıkları görülür* (Amet, 2019:24).

1923 ile 1960 yılları arası Batı Trakya’nın Osmanlı hakimiyetinden çıkıp Yunan yönetimine girdiği bir dönemdir. Bu dönemde yaşanan olaylar burada yaşayan Türkleri de derinden etkilemiştir. Yazılı bir edebiyatın oluşumu için erken olan bu dönemde, edebiyat faaliyetleri sözlü olarak devam etmiştir. 1980 ve sonrası Batı Trakya Türk edebiyatında büyük yeniliklerin olduğu bir dönemdir. Bir edebiyat ve sanat dergisi olan “Şafak” yayın hayatına bu dönemde başlamıştır. “Şafak Dergisi” ile birlikte edebiyat halkın içine kolayca girebilmeyi başarmıştır. Bu dönemde Batı Trakya’da yetişen şair ve yazarların eserleri Bulgaristan, Yugoslavya ve Azerbaycan gibi ülkelerde yayınlanmaya başlanmış böylelikle Batı Trakya Türk edebiyatının tanınmasının önü açılmıştır. Bu topraklarda doğmuş olan edebî kişilikler arasında divan şâirlerimizden Avni, Selanikli Mustafa, Aka Gündüz Kutbay, Nazım Hikmet ve halk edebiyatı sahasında Prof. Pertev Nail Boratav’ı örnek olarak gösterebiliriz. Şâir Alırıza Saraçoğlu kaleme aldığı “*Türküz*” şiirinde ise Türk olmanın nasıl asil bir duygu olduğunu dile getirmektedir. Şâir, Türk kimlikliklerini inkâr edenlere karşı Batı Trakya Türk Azınlığının nasıl hep bir ağızdan Türküz diye haykırmaya devam ettiğine şöyle vurgu yapmıştır:

“Bu azınlığın asildir insanı
Tümü taşır Türk kanı
Tümü Türktür Tanrı Dağı kadar...
Ne mutlu bize; Türküz biz
İnkâr edene, Türküm diye sesleniriz
Nabzımız Türküm diye atar...”

Şâir, ayrıca Batı Trakya’da bulunan Türk azınlığın Fatih Sultan Mehmet’in torunları olduklarını hatırlatarak Türklerin şanlı soylarına da gönderme yapmaktadır:

“Evlad-ı Fatihan’ız biz
Şanlı bir milletin ahfadıyız biz
Bizde soylu Ecdat kanı var...”

Batı Trakya Türklerinin imanlı birer Müslüman olduğunu da belirten şâir, bu halkın sinesinde imanı, dilinde ve özünde Türklüğün vermiş olduğu gururla yaşadığını da dile getirir:

“Hıra dağı kadar müslüman
Tanrı dağı kadar Türküz; temiz kan
Şükür! Sinemiz İman dolu Soydaşlar...
Göğsünü gere gere Türküm! deyin
Herkes hürdür din, dil ve milliyetinde! Bilin
Benliğinizi mertçe koruyun arkadaşlar...
Bizler ki: Türkçe konuşur
Türkçe okur
Türkçe yazarız...
Türk’e yaraşır şekilde yaşarız...”

Üzerinde durulması gereken bir diğer konu ise Balkan Türk edebiyatında Türk dünyasının önemi olacaktır. Bilindiği üzere milletler her zaman birbirlerinden etkilenmişlerdir. Bu etkilenme

kimi zaman olumlu kimi zaman olumsuz durumları ön plana çıkarmaktadır. Farklı yerlerde olsalar dahi birbirinden kopmama sonucu doğan ilişkiler edebiyata da yansımıştır. Balkanlar da halen Türk dünyası ve edebiyatlarının batı kanadını temsil etmeye devam etmektedir. Orta Asya veya Türkistan bölgesinden Adriyatik denizine kadar “kıtalararası” diye nitelenebilecek geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk dünyasının birbirleriyle olan münasebetleri de, sayısız badirelere rağmen tarihin her döneminde farklı yoğunlukta devam etmiştir.

Sonuç. Balkan Türklerinin şiirlerinde “Türkistan” ve “Türk dünyası” temaları sıklıkla işlenmiştir. Bu temalar, coğrafi, siyasi ve tarihî yakınlıklar nedeniyle önemli bir yer tutar. Son 70 yılda yapılan araştırmalar, bu temaların Balkan Türk şiirinde farklı yönleriyle ele alındığını ve Türkistan-Balkan ilişkilerinin günümüzde de büyüyerek devam ettiğini göstermektedir. Türk dünyasının ortak kültürel değerlerini korumak ve geleceğe taşımak, Türk milletinin ortak sorumluluğudur. Balkanlarda yaşayan Türklerin kültürü, ümumtürk kültürünü zenginleştirir ve kültürel mirasın korunması önemlidir. Türk şair ve edebiyatçıların eserleri, Türk kültürünün kılavuzu olarak işlev görür ve geçmişe, Osmanlı dönemine dair bilgiler sunar. Balkan Türk edebiyatı, Balkan coğrafyasındaki Türk dilinin bir yansımasıdır ve Osmanlı döneminden günümüze kadar gelişmiştir. Bu edebiyat, Balkan devletlerinin edebiyatlarından etkilenmiş ve zamanla kendine özgü bir yapıya kavuşmuştur. İlk dönem çeviriler, taklitten öteye gitmemiştir. Ancak zamanla Balkan Türk şiirinde özgün bir ses bulunmuş, şiirlerde türküler ve ağıtlar yer almıştır. Şairler, şiirlerinde ironik bir hava ve soyutlamaya yer vermişlerdir. Balkan Türk dili, genellikle kapalı kalmış ve gelişim göstermekte zorlanmıştır. Bu durum, Balkan Türk edebiyatının günümüz Türkçesinden ayrılmasına neden olmuştur. Dil, kendi coğrafyasından etkilenmeyi tercih etmiş ve bu da anlatım zorluklarına ve eserlerin okuyucunun yorumuna kapalı olmasına yol açmıştır.

Türk dünyasının Balkanlar için önemi, hem tarihsel derinlik hem de kültürel ve toplumsal bağlar açısından büyük bir değer taşır. Türk dili, Balkanlar'da yaşayan Türk toplulukları için kimliklerini ve kültürel bağlarını koruma aracı olmuştur. Balkan Türk edebiyatı, bu dilin ve kültürün canlı bir yansımasıdır. Türk dünyasının farklı bölgelerinden gelen edebi etkiler, Balkan Türk edebiyatını zenginleştirmiş ve bu edebiyatın Türk dünyası içindeki yerini pekiştirmiştir. Orta Asyanın Balkanlar için önemi, sadece geçmişe dayalı değildir. Günümüzde de bu bağlar, eğitim, kültürel, edebiyat ile canlı tutulmaktadır. Balkanlar'daki Türk toplulukları, Türk dünyasının bir parçası olarak kimliklerini koruma ve gelecek nesillere aktarma konusunda karardır. Balkan Türk Edebiyatında Orta Asya konusu, tarihsel bağlar, kimlik arayışı ve kültürel mirasın bir ifadesi olarak önemli bir yer tutar. Şairler, bu temayı hem geçmişle bir hesaplaşma hem de gelecek için bir rehber olarak işler. Orta Asya, Balkan Türk şiirinde bir kökene dönüş ve Türk dünyasıyla bütünleşmenin bir sembolü olarak güçlü bir şekilde varlık gösterir. Bu tema, hem geleneksel hem de modern şiirlerde işlenmeye devam eden zengin bir kaynaktır. Balkan Türk Edebiyatı, Orta Asya'dan gelen edebi ve kültürel unsurları barındırarak zenginleşmiş bir edebi geleneği temsil eder. Orta Asya'nın etkileri, bu edebiyatın şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, Orta Asya'nın edebi mirasını yansıtan önemli bir kaynak olan “Divânu Lugât-it Türk”, Balkan Türk Edebiyatı üzerindeki etkileri anlamak açısından önemli bir anahtar sağlar.

“Divânu Lügât-it Türk”, 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınmış olup, Orta Asya Türklerinin dilini, kültürünü ve toplumsal yapısını ayrıntılı bir şekilde sunar. Bu eser, sadece bir dil bilgisi ve sözlük olmanın ötesinde, Orta Asya'nın kültürel ve edebi değerlerini de yansıtır. Balkan Türk Edebiyatı'nda Orta Asya etkilerini izlemek için bu eserin sunduğu bilgiler oldukça kıymetlidir.

Balkan Türk Edebiyatı’nda Orta Asya etkilerini görmek, özellikle halk edebiyatı ve geleneksel şiirlerde belirginleşir. “Divânu Lügât-it Türk”te yer alan kelimeler, deyimler ve anlatım biçimleri, Balkanlar’daki Türk toplulukları tarafından benimsenmiş ve adapte edilmiştir. Eserdeki destanlar, masallar ve şiir biçimleri, Balkan Türk Edebiyatı’nda benzer temalarla karşılık bulur. Özellikle kahramanlık, aşk ve doğa gibi temalar, Orta Asya’dan Balkanlar’a geçerken yeni biçimlere bürünmüş ve yerel kültüre uyum sağlamıştır. “Dîvânu Lugât-it Türk”, Orta Asya’nın edebi mirasının Balkan Türk Edebiyatı’ndaki etkilerini anlamak için temel bir kaynak sağlar. Bu eser, iki bölge arasındaki kültürel ve edebi etkileşimi gözler önüne serer ve Balkan Türk Edebiyatı’nın Orta Asya’nın derin izlerini nasıl taşıdığını anlamamıza yardımcı olur. Orta Asya’nın zengin edebi gelenekleri, Balkanlar’da da devam etmiş, iki bölge arasındaki kültürel bağları güçlendirmiştir. Bu etkileşim, Balkan Türk Edebiyatı’nın zenginliğini ve çeşitliliğini artırarak, iki farklı coğrafya arasındaki derin kültürel bağlantıları ortaya koymuştur.

Iqtiboslar/Чочки/References/Kaynaklar:

1. Vedad Ahmet, Mehmet Fikri Şiir ve Hikayeler, Bursa, Yayınevi Belirtilmemiş, 2003
 2. Abdülkadir Hayber, Makedonya ve Kosova Türklerinin Edebiyatı, Ankara: MEB, 2011
 3. Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim Ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni Bildirileri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999
 4. Hakan Baş, Unutulan Batı Trakya Türkleri, Umay Yayınları, İzmir 2005.
 5. Hasan Mercan, Balkanlarda Çağdaş Türk Çocuk Edebiyatı Antolojisi, Ankara, Ümit Basımevi Başbakanlık Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2002
 6. İlhami, “Kimliğimiz Kültür Varlığımız.” Sesler Dergisi, 1995, sayı 294,33
 7. İrfan Ünver Nasrattınoğlu, Özbekistan. Sesler, 1988, 316-317, s. 103-111.
 8. Makedonya, İstanbul, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınlarından, 1993
 9. Mehman Musaoğlu, Türkoloji’nin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler İncelemeler, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002
 10. Mehmet Çavuş, Bulgaristan Türklerinin Edebiyatı, Ankara, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, 3. cilt, 2. baskı, 1992, s. 574-585
 11. Mustafa İsen, Varayım gideyim Urumeli’ne-Türk edebiyatının Balkan Boyutu. İstanbul: Kapı, 2009
 12. Mustafa Özbacı, Yahya Kemal’in Duygu ve Düşünce Dünyası, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
 13. Müzeyyen, Bulgaristan Türk Edebiyatı, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2005, Cilt: 6 Sayı: 2
 14. Nermin, Batı Trakya Türk Şairlerinin Duygu ve Düşünce Dünyası, 2019, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Edebiyatı Bilim Dalı
 15. Rahmi Ali, Batı Trakya’da Türk Edebiyatına Gönül Verenler, Bengü Yayınları, Ankara 2015.
 16. Terane Turan, Azerbaycan ve Balkan Türkleri Arasındaki Edebî İlişkiler, Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 2019, Cilt: 1 Sayı: 2
 17. Yusuf, Atatürk Ve Makedonya’da Yaşayan Türkler Ve Azınlıklar, Çevrem Dergisi, 1991.
 18. Yusuf Hamzaoglu, Balkan Türklüğü (Makedonya. Hırvatistan. Osmanlı Öncesi Balkan Müslümanlığı), C: I, Üsküp: Logos-A, 2010
- Zeynel Bektaş, Azerbaycan, Türk Dünyası Şiir Güldestesi (Metinler/Bildiriler/Seçmeler), Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği, 2009, s. 53.

LOTIN YOZUVIGA ASOSLANGAN YANGI O‘ZBEK ALIFBOSI VA TURK-RUN YOZUVI TARIXIGA BIR NAZAR

Muso Muhammadiyevich YULDASHEV,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand
davlat universiteti professori,
E-mail: muso.yuldoshev@mail.ru

Annotatsiya: Insoniyatning olis tarixida nutqni yozib olish uchun bir necha ming yil ilgarigina belgilar qo‘llanila boshlagan. Bu davrning boshlanishi eramizdan oldingi beshinchi ming yillikka to‘g‘ri keladi. Dastlabki yozuvlar piktograflardan iborat bo‘lib, ular zamonaviy yozuvlarning shakllanishida asosiy manba bo‘lib xizmat qilgan.

Qadimgi turkiy qabilalar bilan qadimgi etrusklar o‘rtasida qondoshlik aloqasi bo‘lganmi, agar shunday bo‘lsa farg‘onalik qomusiy olim Ahmad ibn Muhammad Farg‘oniy (X asr) G‘arbda al Fraganus nomi bilan mashhur bo‘lgani kabi, “*Etrusk*” atamasi ham **El (Er) Turk** so‘zining yunoncha shakli bo‘lishi mumkin, degan taxmin tug‘iladi. Qadimgi O‘rxun-Enasoy yozuvidagi belgilar bugun yoki so‘zlarni ifodalamay qadimgi lotin (etrusk) yozuvidagi belgilar kabi tovushlarni ifodalash va o‘ngdan chapga qarab, yuqoridan pastga – vertikal bustrofedon usulda yozilishi va belgilarning yuzaki o‘xshashligi hamda ba’zi bir belgilar aynan bir xil tovushni ifodalashiga asoslanib, bu kabilar o‘rtasida aloqa bo‘lgan, degan taxmin qiladigan bo‘lsak, O‘rxun-Enasoy yozuvi bilan lotin (etrusk) yozuvlarining asosi bir bo‘lgan, degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Kalit so‘zlar: *piktograflar, finikiyaliklar tili, semit tillari, yahudiy va arab tillari, Kivirinal tepaligi, Turk-run yozuvi, turk yozuvi, so‘g‘d yozuvi, Enasoy yozuvlari, Elbeyalik yunonlar, L.V. Shcherba, Gerodot, E. Mayani, etrusklar, alban.*

NEW UZBEK ALPHABET BASED ON LATIN SCRIPT AND AT A GLANCE AT THE HISTORY OF TURK-RUN SCRIPT

Annotation: The use of symbols was only a few thousand years ago to record speech. The beginning of this period corresponds to the fifth millennium BC. The first writings consisted of pictographs, which served as the main source for the formation of modern writings.

Was there a blood relationship between the ancient Turkic tribes and the ancient Etruscans, and if so, the Ferghanaian encyclopedist Ahmad ibn Muhammad Farghani (10th century) as known in the West as al Fraganus, the Etruscan term It is also speculated that El (Er) may be the Greek form of the Turkish word. The signs in the ancient Orhun-Enasoy script do not express words today, but express sounds like the signs in the ancient Latin (Etruscan) script, and are written from right to left, from top to bottom - in the vertical bustrophedon method, and the surface similarity of the signs and some signs are exactly the same. if we assume that there was a connection between them based on the fact that they express a different sound, we can conclude that the base of the Orhun-Enasoy script and the Latin (Etruscan) script was the same.

Key words: *pictographs, Phoenicians, Semitic languages, Jewish and Arabic languages, Kivirinal hill, Turkic-run script, Turkic script, Sogdian script, Enasoi inscriptions, Elbeian Greeks, L.V. shcherba, Herodotus, Mayan, Etruscans, Albanian.*

НОВЫЙ УЗБЕКСКИЙ АЛФАВИТ НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОГО ПИСЬМА И ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ТЮРКО- РУНИЧЕСКИЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Аннотация: Символы использовались всего несколько тысяч лет назад для записи речи. Начало этого периода соответствует пятому тысячелетию до нашей эры. Первые

письмена состояли из пиктограмм, которые послужили основным источником формирования современных письменностей. Было ли кровное родство между древними тюркскими племенами и древними этрусками, если Ферганский ученый-камуси Ахмад ибн Мухаммад Фергани (X век), известный на Западе как Аль Фраганус, предполагает, что термин “этруск” может быть греческой формой турецкого слова El (Er) Turk.

Знаки в древнем Орхун-Енисейском письме сегодня не выражают слова, а выражают звуки, подобно знакам древнего латинского (этрасского) письма, и пишутся справа налево, сверху вниз - методом вертикального бустрофедона, и поверхностное сходство знаков и некоторых знаков совершенно одинаково, если предположить, что между ними существовала связь на основании того, что они выражают разный звук, то можно заключить, что основой Орхун-Енисейской письменности является латынь. Этрасское письмо было таким же.

Ключевые слова: *пиктограммы, финикийцы, семитские языки, еврейский и арабский языки, холм Кивиринал, тюркская письменность, согдийская письменность, Енисейские надписи, эльбейские греки, Л.В. Щерба, Геродот, майя, этруски, албанцы.*

Kishilik jamiyati o‘z tarixining ko‘proq davrini yozuvsiz o‘tkazgan va rivojlangan davrlargacha yetib kelguncha uzoq yo‘lni bosib o‘tgan. Nutqni yozib olish uchun esa bir necha ming yil ilgarigina belgilar qo‘llanila boshlagan. Bu davrning boshlanishi eramizdan oldingi beshinchi ming yillikka to‘g‘ri keladi. Dastlabki yozuvlar piktograflardan iborat bo‘lib, zamonaviy yozuvlarning shakllanishida asosiy manba bo‘lib xizmat qilgan.

Birinchi alifboni eramizdan oldingi ikkinchi ming yillikda finikiyaliklar yaratgan. Bu alifbo 22 harfdan iborat bo‘lib, harflar faqat undosh tovushlardangina tashkil topgan hamda o‘ngdan chapga qarab yozilgan va o‘qilgan. Finikiyaliklar tilikabi semit tillari guruhiga kiruvchi yahudiy va arab yozuvlariga finikiyaliklaryozuvi asos qilib olingan. Chunki bu tillarda ham finikiyaliklar tili kabi so‘zlarningildizi undosh tovushlardan iborat bo‘lgan. Shu bilan bir qatorda, hozirgi yahudiy va arab tillarida qadimgi finikiyaliklardagidek o‘ngdan chapga qarab yozilish usuli saqlanib qolgan. Shunisi diqqatga sazovorki, Rimdagi Kivirinal tepaligidan topilgan, eramizdan oldingi 450-yilga mansub bo‘lgan Duyen yozuvlari deb nom olgan sopol idishlardagi lotin yozuvlari ham o‘ngdan chapga qarab yozilgan.

1993-yilning ikkinchi sentabrida O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Abdug‘aniyevich Karimovning farmoniga asosan qabul qilingan lotin yozuvi asosidagi yangi o‘zbek alifbosining o‘tmishi ham finikiyaliklar yozuvibilan bog‘langandir.

Taxminan, eramizdan oldingi IX asrda, yunonlar alifboni finikiyaliklardan o‘zlashtirib olgan va unli tovushlarni ifodalovchi belgilar qo‘shib, ancha takomillashtirgan. Chunki finikiyaliklar alifbosi faqat undosh tovushlardan iborat bo‘lgan.

Eramizdan oldingi V asrning boshlariga kelib bu yozuv ikki tarmoqqa –sharqiy yozuv, ya’ni eramizdan oldingi 403-yilda qabul qilingan umumgrek yozuvi va g‘arbiy, ya’ni eramizdan oldingi yettinchi asrda qabul qilingan, grek yozuvidan ancha farq qilgan lotin yozuviga ajralgan.

Tarixiy manbalarda berilishicha, lotin grafikasi nomi bilan mashhur bo‘lgan yozuvni rimliklarga eramizdan oldingi birinchi ming yillikning birinchi yarmidayoq Appenin yarim orolida yashovchi qabilalar orasida yetakchi rol o‘ynagan etrusklar olib kirgan.

Qadimda o‘ta kuchli madaniyatga ega bo‘lgan va juda katta hududda shaharlar barpo etgan, yozuv va haykaltaroshlik san’ati rivojlangan, hozirgi davrga kelib unutilgan etrusklarning asl kelib chiqqan hududi qayerda ekanligi hozirgacha jumboq bo‘lib kelmoqda. Tarixchilar etrusklarning

asl kelib chiqishi haqida uch xil fikr bildirishganlar. Rim adibi Dionisiy (er. oldin. birinchi asrda yashagan) etrusklarni Rimdagi mahalliy qabilalarga qo‘shgan bo‘lsa, Tit Liviy (imperator Avgust davrida yashagan) etrusklarni shimoldan ko‘chib kelgan degan fikrni bildirgan, lekin ko‘pchilik olimlar qadimgi yunon tarixchisi Gerodotning (er. oldin 484-425 yillar) etrusklar sharqdan kelgan degan nazariyaga qo‘shilmoqda. Fransuz tadqiqotchisi E.Meyeni etrusklar alban (hozirgi Ozarbayjonda yashagan qadimgi xalq) xalqiga yaqin qarindoshlar degan, fikrni bildirgan (Viktor Drachuk, 185 bet).

Bizga ma’lumki, yozuvlarning ko‘pchiligi qadimgi finikiyaliklardan olingan, degan xulosa bor. Shunday ekan, 1889-yil O‘rxun va Enasoy daryolari qirg‘oqlarida rus sayyohi N.Yadrinsev tomonidan topilgan va Daniyalik olim W.Tomsen tomonidan o‘qilgan sirli O‘rxun-Enasoy yozuvlari bilan qadimgi lotin (etrusk) yozuvlari o‘rtasida o‘xshashlik bormi, degan savol tug‘iladi. Dastlab, W.Tomsen O‘rxun-Enasoy yozuvini boshqa tadqiqotchilar kabi chapdan o‘ngga emas, balki o‘ngdan chapga qarab o‘qish kerak, deb o‘ylaydi. Keyin, boshqa har qanday sirli yozuvlarni o‘qish qobiliyatiga ega bo‘lgan olimlar kabi, yozuvlarda qancha belgi uchrashini hisoblab chiqib, bu harfli yozuvdir degan fikrga keldi (V.Drachuk, 151-bet). Xullas, W. Tomsen sirli O‘rxun-Enasoy yozuvini o‘qishga muyassar bo‘ldi. Olim bu yozuvni o‘qish bilan birga bu yozuv san’ati qadimgi turkiy xalqqa tegishli ekanligini isbotladi. Lekin O‘rxun-Enasoy yozuvlarining asosida qanday yozuv yotishi hozirgacha jumboq bo‘lib kelmoqda. Jumladan, G‘. Abdurahmonov va A. Rustamovlar O‘rxun harflarining qadimgi german xalqlariga mansub Run deb ataluvchi yozuvga tashqi jihatdan bir oz o‘xshashligini e’tiborga olib, turkiy run yozuvi deb atagan bo‘lsa (G. Abdurahmonov va A. Rustamov, 11-bet), N. Abduraxmonov, I. Kormushinning «Turk-run yozuvi o‘ngdan chapga qaratib yozilgan, mazkur yozuvning kelib chiqishi to‘g‘risida turkologiya adabiyotlarida har xil fikrlar uchraydi. Ba’zilar turk yozuvi so‘g‘d yozuvidan kelib chiqqan desalar, ayrimlari pahlaviy yozuvidan olinganligini qayd qiladilar», degan fikrni keltirgan va shu nazariya tarafdori ekanligi sezilmoqda (N. Abduraxmonov, 19-bet). Ba’zi olimlar O‘rxun-Enasoy yozuvi xitoyliklar iyerogliflaridan olingan degan fikrni ham bildirishganlar. Bunga sabab O‘rxun – Enasoy yozuvining yuqoridan pastga qarab yozilishi ko‘zda tutilgan bo‘lishi mumkin. Shu kabi bustrofedon usulidagi yozuvlarni Rim yozuvlarida ham uchratish mumkin. Masalan: eramizdan oldingi VI asrga mansub Rimda topilgan “qora tosh” deb nomlangan ustundagi qadimgi lotin yozuvi ham yuqoridan pastga – vertikal bustrofedon usulda yozilgan.

Xitoy iyerogliflari alohida bir tovushni emas, balki bo‘g‘in yoki to‘liq bir so‘zni ifodalaydi. Olimlarning isbotlashicha, bo‘g‘inli yozuv sistemasida 50 yoki undan ortiq belgilar bo‘lgan. O‘rxun –Enasoy yozuvi esa V. Drachukda 38 belgidan, G‘. Abdurahmonov va A. Rustamovlarda 41, N. Abduraxmonovda esa 29 belgidan iborat deyilgan va har bir belgi alohida bir tovushni ifodalagan. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib eramizdan oldingi VIII asrga tegishli bo‘lgan “Marsilian alifbosi”, “Pompey kursivi” deb nomlangan qadimgi lotin (etrusk) yozuvlaridan va qadimgi O‘rxun – Enasoy yozuvlaridan olingan namunalarni ko‘zdan kechirar ekanmiz, ular o‘rtasidagi o‘xshashlik bu yozuvlarning kelib chiqish tarixida yaqinlik bormi? - degan savol tug‘iladi.

Tovushni ifodalovchi maxsus belgilar (harflar)ning yuzaga kelish tarixini yoritishda XIX asr va XX asrning boshlarida topilgan va deshifrovka qilingan juda ko‘p yodgorliklar fanning muhim yutug‘i bo‘ldi. Fanning bu yutug‘i yozuv tarixini tilshunoslik fanining mustaqil bir bo‘limi sifatida ajralishiga olib keldi. Bu davrda asosan, to‘rt guruh (qadimgi Misr giyeroglif yozuvi, mixxat yozuvi, finikiy va xanaan yozuvlari, yunon va lotin alifbolarining qadimiy shakli, O‘rxun -Enasoy yozuvlari) qadimgi yozuvlar deshifrovka qilindi. Hozirgi dunyo aholisining 35 foiziga

yaqini foydalanayotgan lotin alifbosining tarixi qadimgi yunon alifbosi bilan bog‘liqligi va bu ikkala yozuvham qadimgi finikiylardan olinganligi ma’lum. Lekin, qadimgi turkiy xalqlarning yozuvi bo‘lmish O‘rxun-Enasoy yozuvlarining kelib chiqish tarixi haqida har xil ilmiy yo‘nalishlar mavjud.

Maqolada shu o‘qilgan yozuvlardan qadimgi yunon, lotin va O‘rxun -Enasoy yozuvlari asosida fikr yuritamiz.

Qadimda Evbeyalik (Markaziy Yunonistonning sharqiy chegarasida joylashgan orol mil.avval 700-650 yillar) yunonlar janubiy Italiya hududlarini bosib olish jarayonida Italiya sivilizatsiyaning taraqqiy etishida katta rol o‘ynadi. Elbeyalik yunonlardan lotinlar birinchi marta yozuv san’atini o‘rganganlar.

Bu shuni ko‘rsatadiki, lotinlar Elbeyalik yunonlarning tovush, bo‘g‘in va so‘zlarini ifodalagan belgilarini to‘lig‘icha o‘zlashtirib olgan. Lekin, yunon tilidagi harflar lotin tilidagi tovushlarni aynan ifoda etolmas edi. Shu sabali davr o‘tishi bilan lotinlar yunonlardan olgan harflarni o‘zgartirib, o‘zlarining tovushlariga to‘lig‘icha moslashtira boshladilar.

Yunonlarning *g*, *k* tovushlarini talaffuz qilishda sezilarli farq bo‘lmagan. Chunki bu ikkala belgi ham “x” ga yaqin talaffuz qilingan. Shuning uchun ham yunonlar bu tovushlarni talaffuz qilganda Rimliklar farqlay olmagan. Natijada uchinchi belgi *S* yuzaga kelgan. Bu harfning yozilishi va talaffuzi lotinlar uchun qulay bo‘lgan.

Yunon tilidagi *h* ikki harfning birikuvi bo‘lib *W* (*v*) tovushini ifodalagan. Davr o‘tishi bilan *h* tushib qolgan va *f* shaklida yozilgan. Keyinchalik asl ma’nosini yo‘qotib *f* deb talaffuz qilingan. Qadimda “*u*” unlisini ifodalagan *v* belgi “*v*” deb talaffuz qilina boshlagan.

Shunday qilib, yunon alifbosidan qabul qilingan birinchi olti belgidan ikkitasi vaqt o‘tishi jarayonida umuman boshqa tovushlarni ifodalay boshladi: *c* “*x*”, *c* “*k*”, *f* “*v*”, *f* “*f*”. Yettinchi harf *s* jarangli “*z*” tovushini ifodalagan. Til taraqqiyoti jarayonida ikki unli o‘rtasida kelgan jarangli *s* (*z*) – *r* (*r*) ga aylangan. Ornase < ornare va *Z* tovushi iste’moldan chiqarilgan.

Qolgan yunon harflarini lotinlar to‘lig‘icha o‘zlarining tovushlariga moslashtirib olgan. Lekin hozirgi lotin alifbosi tarkibiga *x*, *y*, *z* harflari kiritilgan bo‘lsa ham faqat yunon tilidan kirib kelgan so‘zlarda ishlatiladi.

Bizga ma’lumki, hozirgi lotin, yunon, arab, ivrit va boshqa shu kabi yozuvlarning asosida qadimgi finikiyaliklar yaratgan belgilar yotadi. Shu sababli qadimgi Yunon va Lotin yozuvlarining yuzaga kelish davri miloddan avval VIII- VII asrlar deb aytiladi. Ammo manbalarda qadimgi turkiy xalqlar tomonidan ixtiro qilingan O‘rxun -Enasoy yozuvlari milodning V-VII asrlarida yuzaga kelgan deb ta’kidlangan. Lekin, qadimgi Evbey va O‘rxun-Enasoy yozuvlarini taqqoslaganda aynan bir xil tovushni ifodalama-da, belgilarning umumiyligi yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Bizning nazarimizda finikiyaliklar tomonidan ixtiro qilingan tovush belgilari g‘arb va sharqqa bir davrda tarqalgan bo‘lishi mumkin.

Yozuvlardan namunalar keltiramiz:

Qadimgi yunon alifbosi

										
Λ λ	Κ κ	Ι ι	Θ θ	Η η	Ζ ζ	Ε ε	Δ δ	Γ γ	Β β	Α α
labda	kappa	iota	theta	eta	zeta	ei	delta	gamma	beta	alpha
l	k	i	th	i	z	e/ē	d	g	b	a

o‘tadi. Shunday ekan, g‘arbdagi eng baland Alp tog‘larining atamasi ham turkiy so‘z bo‘lishi mumkin. Chunki turkiyda alp qomat, alp yurak, Alpomish kabi so‘zlar keng tarqalgan bo‘lib, ulkan, baquvvat, bahaybat degan ma’nolarni beradi.

2. Qadimgi O‘rxun-Enasoy yozuvidagi belgilar bugun yoki so‘zlarni ifodalamay qadimgi lotin (etrusk) yozuvidagi belgilar kabi tovushlarni ifodalash va o‘ngdan chapga qarab, yuqoridan pastga – vertikal bustrofedon usulda yozilishi va belgilarning yuzaki o‘xshashligi hamda ba’zi bir belgilar aynan bir xil tovushni ifodalashiga asoslanib, bu kabilar o‘rtasida aloqa bo‘lgan, degan taxmin qiladigan bo‘lsak, O‘rxun-Enasoy yozuvi bilan lotin (etrusk) yozuvlarining asosi bir bo‘lgan, degan xulosaga kelishimiz mumkin.

3. Bu taxminlar kelgusida ilmiy jihatdan isbotlansa, lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosiga o‘tish qadimda ajdodlarimiz foydalangan o‘zalifbomizning takomillashtirilgan shakliga o‘tish, degan tabiiy xulosaga olib keladi.

Shu o‘rinda akademik L.V. Shcherbaning quyidagi so‘zlarini yozishni lozim topdik: «Men o‘zgalarning fikri yuzasidan bahslashishni yoqtirmayman, chunki men mukammal bir fikrga kelgan bo‘lsam, fikrimga qo‘shilmaganlar xijolat bo‘lishi mumkin. Asosli aytilgan fikr, agar u noto‘g‘ri bo‘lsa ham, haqiqat yo‘lida sochilgan urug‘ hisoblanadi”.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. Древнетюркский словарь. -Л.: Наука, 1969.
2. Федорова Е.В. Введение в латинскую эпиграфику. Изд-во МГУ, 1982 г.
3. Словарь античности. -М.: Прогресс, 1989.
4. Драчук В. С. Ёзувлар ўтмиш сирлари шоҳиди. Русча нашрдан таржима. -Т.: Ўзбекистон, 1982.
5. Абдурахманов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. - Т.: Ўқитувчи, 1982.
6. Щерба Л.В. Языковая система. -Л., 1974.
7. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. - Баку, 1991.

**CHO‘LPON POETIKASI (UNING NASRIY ASARI : “KECHA VA KUNDUZ”
ASOSIDA)**

JUMANOVA Shohista,

Samarqand davlat universitetining

3-bosqich tayanch-doktoranti,

E-mail: shohistarofievna@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanidagi she‘rlar va ularning tarjimalari qiyosiy tahlil qilinmoqda. Ma’lumki, Cho‘lpon she‘rlari jadidchilik g‘oyalari targ‘ib etilgan muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Cho‘lpon yaratgan she‘riyat namunalari rangli dunyoni aks ettirishda o‘ziga xos o‘ringa ega.

Bilamizki, she‘riy matn tili sifatida tushuniladigan poetik til o‘zining funksional amalga oshirilishi nuqtayi nazaridan, og‘zaki nutqning alohida turidir. She‘riy tilni o‘rganish, boshqa san’at turlari kabi, uning materialini va ushbu materialdan she‘riy asar yaratish usullarini aniqlashni o‘z ichiga oladi. She‘riy tilning asosiy vazifasini - o‘quvchiga (yoki tinglovchiga) estetik ta’sir ko‘rsatishni amalga oshirish nuqtayi nazaridan, uning pragmatik xususiyatlari alohida e’tiborga loyiqdir, uning tahlili muallif va o‘quvchi o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni ochib beradi. She‘riy tilning funksionalligini o‘rganish uning lingvistik o‘ziga xosligini ochib beradi, uning asosini semantikaning polisemiya va talqinlarning ko‘pligi tashkil etadi; Shu nuqtayi nazardan, she‘riy matn tili tarjimashunoslik sohasidagi lingvistik tadqiqotlar obyekti sifatida ulkan imkoniyatlarni ifodalaydi. O‘zbekistonda she‘riy tarjima doimo umumiy til va adabiy jarayonning muhim qismi bo‘lib kelgan va uning yutuqlari umume’tirof etilgan, bu esa she‘riy tarjimani mamlakat milliy madaniy merosining ajralmas qismi sifatida har tomonlama o‘rganishga loyiq deb hisoblashga asos beradi.

Kalit so‘zlar: *poetika, she‘riy shakl, tarjima, konsept, polisemiya, nasriy asar, ekvivalentlik, adekvatlik.*

THE POETICS OF CHULPON (BASED ON HIS PROSE WORK: "NIGHT AND DAY").

Annotation: In this article, a comparative analysis of poems and their translations from Cholpon’s novel “Night and Day” is being analyzed. It should be noted that Cholpon’s poems serve as an important source of propaganda of modernist ideas. The examples of poetry created by Cholpon have a special place in reflecting the colorful world.

It is known that the poetic language understood as the language of poetic text is a special type of oral speech from the point of view of its functional implementation. The study of poetic language, like other forms of art, involves the identification of its material and the methods of creating a poetic work from this material. From the point of view of performing the main task of poetic language - to have an aesthetic effect on the reader (or listener), its pragmatic features deserve special attention, its analysis is based on the interaction between the author and the reader reveals the secret. The study of the functionality of the poetic language reveals its linguistic uniqueness, which is based on the polysemy of semantics and the multitude of interpretations; From this point of view, the language of the poetic text represents great opportunities as an object of linguistic research in the field of translation studies. In Uzbekistan, poetic translation has always been an important part of the common language and literary process, and its achievements are universally recognized, which gives reason to consider poetic translation worthy of comprehensive study as an integral part of the country’s national cultural heritage.

Key words: *poetics, poetic form, translation, concept, polysemy, prose work, equivalence, adequacy.*

ПОЭТИКА ЧУЛПАН (НА ОСНОВЕ ЕГО ПРОЗАИЧЕСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ “НОЧЬ И ДЕНЬ”

Аннотация: В данной статье проведён сопоставительный анализ стихотворений и их переводов из романа Чулпана «Ночь и День». Следует отметить, что стихи Чулпана служат важным источником пропаганды идей джадидизма. Образцы поэзии Чулпана занимают особое место в отображении красочного мира.

Известно, что поэтический язык, понимаемый как язык поэтического текста, представляет собой особый тип устной речи с точки зрения его функциональной реализации. Изучение поэтического языка, как и других видов искусства, предполагает выявление его материала и способов создания из этого материала поэтического произведения. С точки зрения выполнения основной задачи поэтического языка – эстетического воздействия на читателя (или слушателя), особого внимания заслуживают его прагматические особенности; его анализ раскрывает взаимодействие автора и читателя. Изучение функциональности поэтического языка выявляет его лингвистическое своеобразие, основанное на многозначности семантики и множественности интерпретаций; С этой точки зрения язык поэтического текста представляет большие возможности как объект лингвистических исследований в области переводоведения. В Узбекистане поэтический перевод всегда был важной частью общезыкового и литературного процесса, а его достижения общепризнаны, что дает основание считать поэтический перевод достойным всестороннего изучения как неотъемлемая часть национального культурного наследия страны.

Ключевые слова: *поэтика, поэтическая форма, перевод, понятие, многозначность, прозаическое произведение, эквивалентность, адекватность.*

Ohang jihatdan tartibga solingan hissiy nutq she'r deyiladi. She'riyat haqida so'z yuritganimizda, avvalo, ko'z o'ngimizda musiqiylikka ega bo'lgan kechinmalar, hissiyotga to'la bo'lgan nozik misralar bilan berilgan voqealanish namoyon bo'ladi. Poetika atamasini birinchi marta Arastu asarida qo'llagan [1;26]. Faylasuf adabiyotni epos, lirika, drama kabi uch turga ajratish barobarida ularning badiiy xususiyatlariga xos jihatlarni ham tahlilga tortadi. Shundan so'ng Sharq va G'arbda poetika bilan bog'liq ko'plab ilmiy asarlar yuzaga keladi. Rus olimi A.A.Potebnya (1835 – 1891) fan tarixida birinchilardan bo'lib, poetikaning nazariy asoslari haqida ilmiy asarlar yozgan [5; 61]. U «Tarixiy poetika» kitobida nazm va nasr, badiiy tasvir vositalari, poetik va mifologik tafakkur, stilistik figuralar haqida ilmiy-nazariy xulosalarini beradi. Uning adabiyotshunoslikka doir ayrim izlanishlarini keyinchalik rus olimi M.Baxtin davom ettirgan [2;69]. Jo'raqulovning ta'kidlashicha, yirik nazariyotchi olim M.M.Baxtin asarlarining birortasi ham tarixiy va nazariy poetika sintezisiz amalga oshirilmagan [3; 55]. «Poetika» – yunonchadan olingan bo'lib, «san'at, yaratuvchanlik, mahorat» degan ma'nolarni bildiradi. Rus olimi V.M. Jirmunskiyning fikricha, poetika poeziyani san'at darajasida o'rganadigan fandır. Shu jihatdan olimning “adabiyot haqidagi fan poetika belgisi ostida rivojlanadi” degan fikri hozir ham dolzarbligini yo'qotmagan [4; 12] .

She’r nasriy asarlarning ta’sirchanligini, o’qishligini ta’minlab beruvchi vositalardan biri sanaladi. Bular: bayt, g’azal, to’rtliklar, xalq og’zaki ijodi namunalari - xalq qo’shiqlari bo’lishi mumkin. “Kecha va kunduz” romanida xalq qo’shiqlaridan tortib to mashhur shoirlarning ijod namunalari o’rin egallagan. Bu esa asarning musiqiylikini ta’minlagan. Biz ushbu o’rinda Cho’lponning “Kecha va kunduz” romanida keltirilgan she’riy namunalarni keltiramiz. Ular Kristofor Fort tarjimasida qanday aks etadi? Asar tarjimasiga yuzlanamiz: Avvalambor, keltirilgan xalq og’zaki ijodi namunasini strukturaviy jihatdan tahlil qilamiz: Ularning turoqlanish tartibi quyidagicha:

Tarjima matni:

Uzun-uzun arg’amchi yo...(8)
 ...Halinchakka, (4)
 Chakan ko’ylak yarashar (7)
 Kelinchakka. (4)
 Chakan ko’ynak yengiga (7)
 Tut qoqaylik... (4) [9; 26]

Kristofor Fort tarjimasini:

A long, long rope... (4)
 For the swing. (3)
 A little dress for (4)
 The bride. (2)
 Fill the sleeves (3)
 With mulberry. (4) [8; 62]

Ushbu she’r matni tarjimasida ohangdorlik tarjima matnida qisman saqlangan. Turoqlanish tartibi: asliyat matnida a-b-c-b-c-b tarzida bo’lsa, tarjima matnida esa a-b-a-c-b-a tarzidadir. Hijolar sonini misralar yonida qavs ichida keltirib o’tdik. Shu o’rinda “Qiyosiy adabiyotshunoslik” kitobida keltirilgan fikrlarni eslatib o’tamiz: “She’riy tarjimada asliyatning poetik parametrlari hisoblangan shakl (qofiya, vazn, turoq, hijolar soni, ohangdorlik, musiqiylik) va mazmunga (timsoliylik, leksik resurslar va stilistik figuralar) adekvat yoki ekvivalentlik darajasida yaqinlasha olish muallif fikr va tuyg’usining, maqsad va g’oyasining qayta in’ikos etishini ta’minlaydi” [10; 119]

Ushbu she’rning mazmuniga e’tibor qaratadigan bo’lsak, unda agar “Halinchak” (arg’imchoq) ka uzun arqon yarashsa, kelinchakka ixcham ko’ylak yarashadi, yengimizni tut bilan to’ldiraylik deyiladi she’riy matnda. Ushbu ma’no tarjima matnida asliyat bilan solishtirganda to’liq ma’noni beradi. Adabiyotshunos Sh.Sirojiddinov monografiyasida shunday ta’rif beradi: “Tarjima vazifalaridan biri – tarjima matni asliyatning to’liq kommunikativ o’rnini egallashi va asliyat o’quvchisi imkoniyatiga teng darajadagi badiiy zavq mazmuniy va mundarijaviy (strukturaviy) uyg’un muvozanatni (muvofiglik) tarjima o’quvchisiga taqdim etilishidir” [7;16].

Mutaxassislar qisman, to’liq, mutlaq va nisbiy ekvivalentlik kabi turlarni farqlaydilar. Chunonchi, professor Ya.Retsker “Tarjima nazariyasi va tarjima amaliyoti” (“Теория перевода и переводческая практика”) darsligida “qisman va to’liq” yoki “nisbiy va mutlaq” (“частичный и полный”, “относительный и абсолютный”) ekvivalent turlari to’g’risida ma’lumot berarkan, mutlaq va to’liq ekvivalentlikni quyidagicha izohlaydi: “To’liq ekvivalentlik – so’zning ma’nosiga tarjimada to’liq mos tushuvchi so’zni qo’llashdir.” (“Полными эквивалентами являются так, как охватывают полностью значение всего слова, а не одного из его значений.”) Ya.Retsker nazariyasida L.Nelyubin ta’riflagan asliyat mazmuniga maksimal darajadagi muvofiqlik aynan mutlaq ekvivalentlik shartlari bilan mos keladi [6;15]. Xuddi shuningdek, adekvatlikda “asliyat til birliklarining to’g’ri yetkazilishi”ni talab etadigan shartlari qisman yoki nisbiy ekvivalentlik me’yorlari bilan tenglasha oladi. Chunki ekvivalentlikning qisman yoki nisbiy kategoriyalari asliyatning qaysidir atributlarini (belgilarini), unsurlarini muqobillik darajasida tarjimaga yaqinlashtira olsa, mutlaq va to’liq ekvivalentlik, aksincha, asliyatning jami – janriy, vazniy, mazmuniy, ma’noviy va shakliy unsurlariga teng qiymatda muqobillasha olishi kerak. Ushbu

taxminlardan kelib chiqib aytish mumkinki, she'riy tarjimada ijodiy erkinlik faqat nisbiy va qisman ekvivalentlikda qo'l keladi. Ikki til sistemasi va ikki ijtimoiy-madaniy hayotning turli ekanligi bois, she'r vazni, shakli, ohangdorligi, milliyligi, davr koloriti kabi nazmiy belgilarning barchasini birdek saqlab qolish ma'lum tafovutlar tufayli adekvat – “aynan” va mutlaq ekvivalentlik tarjimini aks ettirmasligi tabiiy. Bunday vaziyatda har qanday she'riy tarjima tartib-qoidalarining qat'iy belgilanmaganini nazarda tutib, tarjimon asliyatning qaysidir jihatlarini o'zgartirishga majbur. Aksariyat holatlarda she'r shakli saqlanadi, biroq ma'lum miqdorda mazmun o'zgartiriladi yoki aksincha, asliyat mazmuniy xususiyatlari to'liq ekvivalentlikka ega bo'lib, shakliy unsurlarni qayta yaratishda ijodiy erkinlikka yondashiladi. Yuqorida keltirilgan tarjimada “yarashar” so'zi tushirib qoldirilgan. Uzun arqon arg'imchoq uchun, kichik ko'ylak kelinchak uchun tarzida berilgan. Bundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, qisman ekvivalentlikka erishilgan. Albatta, bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda to'liq ekvivalentlikka erishish mushkul. Negaki, bunda tillarning oilasi, grammatikasi, madaniyatlararo to'qnashuv kabi omillar hisobga olinishi lozim.

“Kecha va kunduz” romanida shoir Muhammad Aminxo'ja Muqimiy yaratgan satrlarga ham murojaat qilinganligining guvohi bo'lishimiz mumkin:

Asliyat matni: Tarjima matni:

Fatonatlik ey yaxshilar sarvari, (Fatonat-o'tkir, zehnli) (11)	O ruler of charm and commander of beauty, (12)
Basharmusen yo maloyik, yo pari, (11)	Are you genie, angel, or fairy? (9)
Jafo qilsang, ko'p oshiqning daftari, (11)	Did you exhaust the book of love with your pen, (11)
Ne gunohim, menga tanho aylading,- (11) (Muqimiydan, 241-b)	What have I done for you to condemn me to loneliness? (14)
Dardingizda ezilib ado bo'ldim, (11)	I have suffered in all your pain, (8)
Ko'rishmak iloji bormikin? (9) (242-b.)	Is there a way to see you again? (10) (210-211page)

I.M.To'xtasinov, U.R. Yo'ldoshev, A.A.

Hamidov tarjimasi:

Oh, you, the best of the best
I wonderno word can express
If you wish, I would write books
Why you let be alone without you
I am sick for you all days long
Wondering the reason to see you.
(162 page)

Ushbu she'r matnida asliyat matnida berilgan sarvari, pari kabi so'zlar takibidagi “i” tovushi tarjima matnida *beauty, fairy* kabi inglizcha so'zlar bilan ohangdorlik hosil qiladi va qaytariladi. Berilgan tarjimaga ekvivalentlikka erishishga urinish deya baholash mumkin, fikri o'jizimizcha. Qofiya tarjima matnida qaytarilmaydi, turli turoqlanish tartibiga ega. Tarjima matnida “Did you exhaust the book of love with your pen”, so'zma-so'z tarjima qilganimizda, *Muhabbat kitobi bilan qalamdan toliqqanmiding* deya o'giriladi. Asliyatda esa “Jafo qilsang, ko'p oshiqning daftari”, kabi beriladi. *Ne gunohim, menga tanho aylading,-* What have I done for you to condemn me to loneliness? (Muqimiydan. 241-bet) kabi ifodalanmoqda. Ma'no jihatdan *Senga ne qildimki, yolg'izlikka hukm qilding meni* deya tarjima qilinadi. Ushbu she'riy tarjimada qisman

ekvivalentlikka erishilganligini ko‘rishimiz mumkin. Romanda ikkiliklarning go‘zal namunasi berilgan. Masalan, So‘fi Olloyordan dalil keltiriladi:

Asliyat matni:

Xalillullo uchun yondirdilar nor, (11)

Qadam qo‘ymay o‘shal o‘t bo‘ldi gulzor (11)

Asarda ushbu baytning tahlili berilgan. “Jadid domla xursand bo‘lib ketdi: “Shunday haqiqiy ulamolar bo‘lsa, millat taraqqiy qiladi”, dedi. Shu “millat” degan so‘z tufaylidan yana jindak munozara qilib olishdik. Abdurahmon ponsod nog‘oy domladan “Millatingiz nima?” deb so‘rab qoldi”, no‘g‘oy domla avval “Islom millati”, dedi, undan keyin negadir “Islom va turk millati”, deb “turk” degan toifani ham qo‘shib qo‘ydi. Men chidayolmadim: “Yo‘q, dedim, musulmon odamdan “millating nima?” deb so‘ralsa, “Millatim Ibrohim Xalillullo” deb javob berishi vojib. Dinimiz- Islom, millatimiz – millati Ibrohim Halillullo. “Turk” degan toifa O‘zgan taraflarida bor, o‘zlari elatiyadan, bizning sartiya-dek kasir ul-adad emas, uning millatga hech bir daxli yo‘q!” dedim”. (Kasir ul-adad – ko‘p sonli)

Kristofor Fort tarjimasi matni:

They built a great fire to burn Ibrahim, (11)

But before he could step in, the fire turned to green pastures. (15)

I.M.To‘xtasinov, U.R. Yo‘ldoshev, A.A. Hamidov tarjimasi:

The stick had been burned up for Halilullo,

Soon that burning turned into a flower field.

So‘zma- so‘z tarjima: Ular Ibrohimni yoqish uchun ulkan olov yoqdilar, biroq qadam qo‘ymasdan ushbu o‘t yashil gulzorga aylandi. Ushbu she‘riy tarjimada to‘liq moslikka erishilgan. Negaki, asliyatda berilgan mazmun tarjimada o‘z ifodasini bera olgan. Qofiyalanish tartibi asliyatda a-a tarzida bo‘lsa, tarjima matnida a-b tarzidadir.

Yana boshqa misolda “Kecha va kunduz” romanidagi bir she‘rda:

Asliyat matni:

Foniy dunyo be-esh kundir, be-esh kundir, ho-ov, 11

So‘filik ahdi-in sindur, ahdin sindur, ho-ov. 12

Billur qada-ahlar birla may so‘ngil, soqe-e,12

Xonaqo qaro-o tundur, qaro-o tundur, ho-ov. 12 (323-b.)

Kristofor Fort tarjimasi matni:

This ephemeral world is ours for five days, only five days, ho-ov, 17

Break your Sufi oath, break it quickly now, ho-ov! 11

Let our crystal glasses overflow with wine, wine bearer hey! 16

Otherwise, our lodge will be dark as night, as night, ho-ov. 13 (267 page)

Ushbu she‘riy tarjimani tahlil qilar ekanmiz, unda asliyatda berilgan *ho-ov* undov so‘zi tarjimada aslicha qoldiriladi. *Otherwise (aks holda)* va *ours (bizniki)* so‘zlari tarjima matnida orttiriladi. Qofiyalanish tartibi tarjima matnida turlichadir, asliyatdan farq qiladi. Ma‘noviy jihatdan tarjima muvofiq.

Asliyat matni:

Zebi, Zebi, Zebona, (7)

Men ko‘yingda Devona. (7)

Seni sotdi o‘z otang, (7)

Men bo‘layin sadag‘ang ! (7)

Zahar qilib oshingni, (7)

Kristofor Fort tarjimasi matni:

Zebi, Zebi, my Zebi, 7

I am the fool on your path.7

Your father sold you, 5

Let me be your grave! 5

They poisoned your food, 6

Pirim yedi boshingni! (7)

Zebi, Zebi, Zebonam! (7)

Qayda qolding, dilbarim?.. (7)

I.M.To‘xtasinov, U.R. Yo‘ldoshev, A.A.

Hamidov tarjimasi:

Zebi, Zebi, Zebona

Destroying your life

I am mad about you

Eshon threw you into trouble

You were sold by father

Zebi, Zebi, Zebonam

I am your poor mother...

Where are you, my dear...?
(217 page)

My master ate your head 6

Zebi, Zebi, my Zebi, 7

Where are you now, my baby?! 7 (271 page)

Asliyat matnida “boshini yemoq” iborasi tarjima matnida so‘zma-so‘z tarjima qilinadi. Ushbu ibora o‘zbek tilida “o‘ldirmoq”, “umriga zavol yetkazmoq” tarzida tushuniladi. Ingliz tilida esa bu ibora so‘zma-so‘z berilgan. Qofiyalanish tartibi - asliyatda a-a-a-a-a-a-a tarzida bo‘lsa, tarjima matnida aabccdd kabi. Asliyat matnidagi “Men bo‘layin sadag‘ang”, “Men senga qurbon bo‘lay” tarzida izohlanadi. Tarjima matnida ushbu ibora “Let me be your grave” “qabring bo‘layin” kabi beriladi. Ushbu misollardan ko‘rinadiki, tarjima qisman muvofiqlikka ega.

She‘riy asar muallifi fikrini, his-tuyg‘ularini nasrdagi kabi emas, balki she‘riy shakl bilan bog‘liq holda ifoda etadi. She‘riy shakl mazmunni ifoda qilish imkoniyatlarini biroz cheklab qo‘yadi: mazmun muayyan vaznda, muayyan tartibda yoritilishi kerak bo‘lib qoladi. Ammo xuddi mana shu she‘riy vazn, ritm, musiqiylik so‘zlar salmog‘ini oshiradi. Ikki qarama-qarshi harakat, ya‘ni hajmni cheklash va ma‘noni kengaytirish, kuchaytirish natijasida aytilishi kerak bo‘lgan fikr, mazmun she‘riyatda nasrga qaraganda siqiroq, lo‘ndaroq ifoda qilinadi. Nazmning bu xususiyati uning tarjimasida ham aks etishi lozim, aks holda tarjima bilan asliyat o‘rtasida nomutanosiblik kuzatiladi.

She‘r tarjimasi nasr tarjimasiga qaraganda ancha murakkab ijodiy jarayon, buni tan olish kerak. Yaxshi tarjimalar yaratishda til bilishning o‘zigina kifoya qilmaydi. So‘z san‘atini egallash, so‘zlar zamiridagi ma‘nolarni ilg‘ash, yurakdan his qilish, sabr-toqat, mashaqqatli mehnat tarjimon uchun zarur omil hisoblanadi. Bu masalaning bir tomoni.

Masalaning ikkinchi tomonida badiiy tarjima bo‘yicha tarjimonlar malakasini oshirish, ularni xorijiy davlatlarga tajriba almashishga yuborish, tarjimonlar mehnatiga munosib haq to‘lash kabi yechimini kutayotgan muammolar turibdi. Ishonchimiz komilki, yaqin kelajakda bu sohadagi masalalar hal etilib, yurtimizda badiiy tarjima taraqqiyot bosqichiga ko‘tariladi.

Ma‘lumki, she‘riy matn tili sifatida tushuniladigan poetik til o‘zining funksional amalga oshirilishi nuqtayi nazaridan, og‘zaki nutqning alohida turidir. She‘riy tilni o‘rganish, boshqa san‘at turlari kabi, uning materialini va ushbu materialdan she‘riy asar yaratish usullarini aniqlashni o‘z ichiga oladi. She‘riy tilning asosiy vazifasini - o‘quvchiga (yoki tinglovchiga) estetik ta‘sir ko‘rsatishni amalga oshirish nuqtayi nazaridan, uning pragmatik xususiyatlari alohida e‘tiborga loyiqdir, uning tahlili muallif va o‘quvchi o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sirni ochib beradi, kitobxonga qaratilgan she‘riy matn estetik ma‘lumotlarning o‘lchovini aniqlaydi. She‘riy tilning funksionalligini o‘rganish uning lingvistik o‘ziga xosligini ochib beradi, uning asosini

semantikaning polisemiyasi va talqinlarning ko‘pligi tashkil etadi. Shu nuqtayi nazardan, she‘riy matn tili tarjimashunoslik sohasidagi lingvistik tadqiqotlar obyekti sifatida ulkan imkoniyatlarni ifodalaydi. O‘zbekistonda she‘riy tarjima doimo umumiy til va adabiy jarayonning muhim qismi bo‘lib kelgan va uning yutuqlari umume’tirof etilgan, bu esa she‘riy tarjimani mamlakat milliy madaniy merosining ajralmas qismi sifatida har tomonlama o‘rganishga loyiq deb hisoblashga asos beradi.

Ijodkor adib she‘r yaratadimi yoki nasriy janrdagi biror qissa yoki roman yozadimi bunda stilistik qurilmalardan unumli foydalanish uning mahoratidan dalolatdir. Tarjima qilinayotgan asarlarda, masalan, Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romani qahramonlari Akbarali mingboshi, Miryoqub epaqa, Razzoq so‘fi kabi obrazlarning xarakter xususiyatlari, ularning kechinmalari, his-tuyg‘ularini ifodalashda leksik birliklarning muhim jihatlarni tasvirlashda metafora, metonimiya, sinekdoxa, o‘xshatish kabilardan unumli foydalanilgan. Bu esa yozuvchi mahoratining nechog‘li yuksak darajada aks etganidan dalolat beradi.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. Аристотель. Поэтика. Об искусстве поэзии. – М., 1961.-С.234.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979.-С.445
3. Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Тарихий поэтикадан очерклар / Рус тилидан У.Жўракулов таржимаси. – Тошкент, 2015. – С. 355.
4. Жирмунский В.М. Задачи поэтики / Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л., 1977. – С.15; Историческая поэтика: Итоги и перспективы изучения. – М., 1986. – С.12.
5. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976; Теоретическая поэтика. – М., 1990. – С.616.
6. Рецкер Я. Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода (Наше наследие). – М.: Валент, 2007. – С.15.
7. Сирожиддинов Ш., Одилова Г. Бадий таржима асослари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2011. – Б.16
8. Christophor Fort. Night and day. – US: Academic studies Press, 2019. – P.62
9. Cho‘lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2021.– B.26
10. Gulnoz Xalliyeva. Qiyosiy adabiyotshunoslik. – T: Akademnashr, 2020. – B. 119.

TURKIY AXALQLARNING IJTIMOIIY-MADANIY ALOQALARI TARIXI

**КУЛИНАРНЫЙ КУЛЬТ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА В КОНТЕКСТЕ
НАЦИОНАЛЬНЫХ МАТЕРИАЛЬНО-ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ**

ИСМАЙЛОВА Мирвари Аббас кызы

Доктор филологических наук, профессор

Азербайджанский государственный

педагогический университет,

Тюркологический Центр

E-mail: ismayilova.mirvari1960@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2085-544X

Аннотация: Кулинарная культура формируется на основе национальных материальных и духовных ценностей каждого народа, поскольку, помимо того, что еда является материальным и духовным благом, она еще регулируется географией проживания людей, их образом жизни, традициями, верованиями и мировоззрением. Кулинарная культура, являющаяся неотъемлемой частью материальной культуры Азербайджана, также является показателем деятельности, образа мышления, философии взглядов на жизнь и высокой культуры азербайджанских тюрков и имеет очень древние корни. Азербайджанцы своими историческими достижениями сделали его образцом тонкого вкуса, философской мысли и высокой культуры, возвели его до уровня культа. Азербайджанская кулинарная культура достигла высокого уровня развития и включает в себя сведения по многим отраслям науки. В нем отражены исторические традиции, философия, этнография, верования, медицинские знания, психология, физиология и гигиена, правила технологии приготовления, педагогика, эстетическая красота, этические нормы азербайджанских тюрков. Азербайджанские блюда охраняются как наши национальные культурные ценности и передаются из поколения в поколение. Правительство приняло специальные меры в этой области и включило лаваш, долму и плов в Репрезентативный список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО. Историко-этимологический анализ лексики азербайджанского кулинарного культа и ее интеграция в диалекты тюркских языков доказывают древность азербайджанской истории.

Ключевые слова: *Азербайджанская культура, кулинарная философия, турецкая мысль, очаг, гость, культ хлеба, национальные блюда, названия продуктов питания, нематериальное культурное наследие, ЮНЕСКО, репрезентативный список.*

**MILLIY MODDIY-MA'NAVIY QADRIYATLAR KONTEKSTIDA OZARBAYJON
XALQINING OZIQ-OVQAT KULTI**

Annotatsiya: Oziq-ovqat madaniyati har bir xalqning milliy moddiy va ma'naviy qadriyatlari asosida shakllanadi, chunki oziq-ovqat moddiy va ma'naviy ne'mat bo'lishidan tashqari, u odamlarning yashash geografiyasi, ularning turmush tarzi, urf-odatlar, e'tiqodlari va dunyoqarashi bilan ham tartibga solinadi. Ozarbayjon moddiy madaniyatining ajralmas qismi bo'lgan oshpazlik madaniyati, shuningdek, Ozarbayjon turklarining faoliyati, fikrlash tarzi, hayotga qarashlar falsafasi va yuksak madaniyati ko'rsatkichi bo'lib, ildizlari qadimga borib taqaladi. Ozarbayjonlar tarixiy yutuqlari bilan uni nozik did, falsafiy fikr va yuksak madaniyat

namunasiga aylantirdilar, uni kult darajasiga ko'tardilar. Ozarbayjon oziq-ovqat madaniyati rivojlanishining yuqori cho'qqisiga erishib, ko'plab fan tarmoqlari bo'yicha ma'lumotlarni qamrab oladi. Unda tarixiy an'analar, falsafa, etnografiya, e'tiqodlar, tibbiy bilimlar, psixologiya, fiziologiya va gigiyena, pishirish texnologiyasi qoidalari, pedagogika, estetik go'zallik, Ozarbayjon turkiylarining axloqiy me'yorlari aks ettirilgan. Ozarbayjon taomlari bizning milliy madaniy qadriyatlarimiz sifatida himoyalangan va avloddan-avlodga o'tib kelmoqda. Hukumat ushbu sohada maxsus choralar ko'rdi va lavash, do'lma va palovni YUNESKOning nomoddiy madaniy merosining madaniy meros ro'yxatiga kiritdi. Ozarbayjon oziq-ovqat kulti leksikasining tarixiy-etimologik tahlili va uning turkiy tillar shevalariga integratsiyalashuvi Ozarbayjon tarixining qadimiyligini dalillaydi.

Kalit so'zlar: *Ozarbayjon madaniyati, oziq-ovqat falsafasi, turkcha mulohaza, o'choq, mehmon, non kulti, milliy taomlar, oziq-ovqat nomlari, nomoddiy madaniy meros, YUNESKO, madaniy meros ro'yxati.*

NATIONAL MATERIAL AND SPIRITUAL VALUES OF AZERBAIJANI PEOPLE IN THE CONTEXT OF CULINARY CULT

Summary: Culinary culture is formed based on the national material and spiritual values of each nation. In addition to being a material and spiritual blessing, food is also regulated by the geography where people live, their lifestyle, traditions, beliefs and worldview. Culinary culture, an integral part of Azerbaijan's material culture, is also an indicator of the profession, way of thinking, philosophy of outlook on life and high culture of Azerbaijani Turks and has very ancient roots. Azerbaijanis with their historical achievements have made it an example of fine taste, philosophical thought and high culture and raised it to the level of a cult. Azerbaijani culinary culture has reached a high level of development and includes information on many branches of science. It reflects the historical traditions, philosophy, ethnography, beliefs, medical knowledge, physiology and hygiene, rules of preparation technology, pedagogy, aesthetic beauty, and ethical norms of the Azerbaijani Turks. Azerbaijani dishes are protected as our national cultural values and are passed on from generation to generation. The government took special measures in this area and included lavash, dolma and plov in UNESCO's Intangible Cultural Heritage Presentation List. Historical-etymological analysis of the lexicon of the Azerbaijani culinary cult and its integration into the dialects of Turkic languages prove the antiquity of Azerbaijani history.

Key Words: *Azerbaijani culture, culinary philosophy, Turkish thought, hearth, guest, bread cult, national dishes, food names, Intangible cultural heritage, UNESCO, representative list.*

Создающие впечатляющие культурные паттерны на протяжении тысячелетий, первый алфавит и языка литературы, искусства, площадных представлений, массовых фестивалей, источник мировой философии, книги веры, убеждения и морали, автора книги «Авеста», а также центр человеческой цивилизации, один из старейших культурных центров мира - Азербайджан всегда был в центре внимания (1; 2). На протяжении всей истории были предприняты попытки ассимилировать эту область, ее материальные и духовные ресурсы, добиться ее успехов, совершенствоваться и самореализоваться.

Высокие достижения азербайджанского общества в области производства, социальной и духовной жизни в определенные периоды истории всегда обогащали его

культуру. Кулинарная культура, являющаяся неотъемлемой частью азербайджанской материальной культуры, является показателем активности, мышления, философии и высокой культуры тюрок Азербайджана и связана с очень древними корнями. Наличие 9 климатических зон в Азербайджане, то есть плодородных географических условий, а также подземных, поверхностных ресурсов, богатой флоры и фауны, привело к чистой, богатой еде.

Азербайджан всегда был страной с богатыми землями, обширными площадями пахотных земель, пастбищами, красочным климатом, флорой и фауной. Эти факторы также сыграли решающую роль в формировании и развитии его кухни (кулинарии). Азербайджанцы сделали это примером тонкого вкуса, философского мышления и высокой культуры своими историческими достижениями и подняли его культовый уровень.

Азербайджанская национальная кухня воплощает в себе изобилие, высокую культуру и процветание. Вкусные, изысканные, универсальные и красочные пищевые продукты также являются символом богатства. Это богатство основывается на древней истории Азербайджана. Археологические раскопки на холме Чалаган в Агдамском районе Азербайджана доказывают, что в VI-V вв. до н.э. местное население развивало земледелие и скотоводство в этих районах и произведенные продукты всегда были в изобилии. В свое время здесь находился самый старый экспонат Музея хлеба - окаменевшие зерна пшеницы, которые относились к VII тысячелетию до нашей эры. Жаль, что злобные армяне разрушили и музей хлеба, который считается очень редким в мире. Судя по всему, древняя и богатая азербайджанская кухня является неотъемлемой частью культурного достижения нашего народа. Кулинарная культура Азербайджана достигает высокого уровня развития и охватывает знания, относящиеся ко многим областям науки. Она включает в себя исторические традиции, философию жизни азербайджанских тюрок, этнографию, верования и убеждения, медицинские знания (правильное питание, лечебная ценность пищи), психологию (влияние психосоциального статуса на приготовление и приема пищи, физиологию и гигиену, технологию приготовления), отражает этические нормы, такие, как: педагогика, эстетическая красота и культура стола.

В Авесте, который является ценным вкладом сокровищницы человеческой культуры, а также началом (первоисточником) азербайджанского литературно-философского мышления и одновременно философской мысли был назван напиток под названием Хаома. В настоящее время он используется в форме Хемешере (həməşərə/həməşirə). Хемешере (Həməşərə) был древним названием города Джалилабад. А также известен сорт винограда Хемешере (Həməşərə). Хаома считался священным, золотисто-желтым напитком и использовался во время зороастрийских ритуалов. Это был напиток, который давал силу и могущество.

В краеведческом музее Джалилабадского района Азербайджана хранятся различные посуды, ступки, кувшины, мундштуки для кувшинов и др. для питья Хаома. В «Авесте» говорится, что напиток Хаома имеет очень древнюю историю, он был изобретен отцом легендарного правителя шумерской эпохи Йимом и дал жизнь великим, бессмертным верховным людям мира (2, 129). Большую лечебную ценность имеют также виноградный уксус и абгора. В наше время в медицине рекомендуют использовать разные сорта вин при лечении различных заболеваний.

Азербайджанские национальные блюда разнообразны, вкусны и красочны, являясь символом изобилия, высокой культуры, богатства, процветания, гордости. Сведения об

этом отражены во многих древних и средневековых источниках: в исторической книге «Китаби-Диярбакрия», написанной на имя Узуна Хасана Аггоюнлу, говорится, что зимним лагерем Баяндыр-хана была Карабахская степь, берега Гейчинского моря (озеро Гейча). Баяндыр-хан построил здесь золотую комнату под названием «бан ев» (поставил палатку), зарезал 120 тысяч баранов, 9 тысяч бесплодных овец, 18 тысяч крупного рогатого скота, построил три больших озера и бассейна, наполнил одно сиропом, одно молоком, одно с фильтрованным медом и созвал великое собрание, великий (большой Курултай (съезд)). (3, 441).

В «Дастани-Ахмед Харамии», считающемся азербайджанским памятником XIII века, встречаются следующие названия блюд и напитков: яхни (жаркое из мяса), ариш (аришта) (лапша), тутурган (тутургу), галья, борани (тыква, овощи с рисом и йогуртом), зарда, плов, шербет, аби-ангур, шир (молоко), ширин (сладкое), канд (растительный сахар), аш, данэ (зерно, вареная, луценная пшеница) и др. Здесь показано многообразие застольных даров и культур Азербайджана.

Оценка, которую иностранные путешественники дают нашей еде и гостеприимству, всегда была высокой. Английский путешественник XVII века А. Дженкинсон писал о бесчисленных азербайджанских блюдах, кулинарной культуре и гостеприимстве: «Сначала они принесли 140 видов еды. Затем скатерть была взята, и свежая скатерть была накрыта, и они принесли еще 150 блюд и закусок».

Еще один фактор стоит в основе философии азербайджанской кухни. Это культ гостя. Гость сидит во главе стола в доме азербайджанцев. Самый богатый стол открывается для гостей, самые вкусные, изысканные блюда подаются для гостей. Гость также является символом изобилия, символом *пропитания*. Гостевой дом благословлен плодородием. Без гостинной (комнаты для гостя) дом похож на охлажденную мельницу. Поэтому к гостю относятся с особым уважением как к символу богатства и изобилия. Гость также является символом престижа, сбережений, доверия, искренности и дружбы. Азербайджанцы настолько серьезно относятся к приезду гостя что, человек, даже если он враг приехавший в гость, будет под прикрытием хозяина, в безопасности пока он в гостях, и никто не осмелится посягать на него. Это азербайджанская философия с очень глубоким смыслом. Приезд гостя расценивается как уважение к дому, семье, а также ассоциируется с честью, безопасностью, доверием Бога. Самый уважаемый гость посещает старейшину, избранного человека земли, семью верующего, доверяет ему. Это, в свою очередь, является показателем репутации человека и семьи.

Гостевой культ является одним из основных факторов в философии азербайджанской кухни и служит основой и составной частью философии жизни азербайджанцев.

Чистота, честность, любовь к священному огню, преданность к дружбе и многие другие материальные и духовные ценности, изложенные в «Авесте», считались началом (первоисточником) мировой философии, в то же время философия азербайджанских тюрок оказала влияние на нашу кулинарную культуру, произвела сильное впечатление и сформировала ее. Этот эффект был настолько мощным, что, несмотря на тысячи лет, он был защищен от вымирания и передавался из поколения в поколение. В этом смысле азербайджанская кухня отличается консерватизмом.

Кулинарные традиции наших предков охраняются как культ. Азербайджанская кухня оказала значительное влияние на кухню других народов, только около 60 кулинарных

терминов были переведены на персидский язык, (9) сохранила свою специфику, сумела сохранить свою кухню, а также свой язык, традиции и убеждения, оказывая влияние на другие культуры и кухню. Азербайджанская кухня сумела сохранить свою специфику, свою кулинарию, а также свой язык, традиции и убеждения, оказывая значительное влияние на другие культуры и кухню других народов, только около 60 кулинарных терминов были переведены на персидский язык (9). Небольшое количество блюд, которое было перенесено в нашу кухню и в дом, коренным образом изменилось людьми.

С древних времен наши предки, которые научились создавать огонь, кардинально изменили свою жизнь, научившись готовить хлеб и другие блюда в камине. Различные виды хлеба юха (лаваш), расслоенная юха, толстый (противоположность лаваша), йайма, сенгек (его готовят на маленькой кирпичной плите из красного кирпича, приготовленный для жирной пищи как бозбаш, пити), пищевой хлеб, сметана хлеб, хлеб кузнечик, хлеб с отрубями, булочки, Шекинская овма (фетир), кюлеме, кезлеме, галынча, келефетир (быстро испеченное, пресное тесто, быстро выпекающий хлеб). Азербайджанцы считают огонь священным и с древних времен поклонялись огню, Азербайджан называется страна Огней.

В азербайджанском мышлении хлеб и огонь священными. Сюда добавляются вода и соль. Тот, кто замешивает теста для хлеба, должен быть физически и духовно чист. Понятие «халал очаг» и «халал чорек» имеет большое значение, и азербайджанцы уделяют этому особое внимание. Очаг также использовался, чтобы испечь хлеб и собираться вокруг него и согреваться. Фраза «собираться у очага» в смысле собираться вместе в кругу семьи и консультироваться в решающие моменты. В этом смысле слово «очаг» интегрировано в тюркские языки и также означает «поколение, племя».

Семья несет ответственность за воспитание детей (кулинарная культура и застольный этикет - не сидеть за столом перед взрослым, не растягиваться, не разговаривать во время еды, столовая гигиена, освящение хлеба и огня, личная гигиена, уважение и забота к пожилым и т.д.). Воспитание детей в азербайджанской семье было одной из главных задач каждой молодой семьи. Матери научили своих дочерей особым правилам и секретам приготовления пищи и эти секреты сохраняются и передаются из поколения в поколение. "Хамса" Низами Гянджеви, "Ахлак-и-Насир" Насреддина Туси (10, 176-188) и другие работы дают подробную информацию о культуре стола и этикете.

Происхождение названий блюд на азербайджанском языке связано с особенностями и закономерностями азербайджанской кухни. Факторы, влияющие на названия блюд, различны: названия блюд - с названием района, где они готовятся. Надо отметить, что блюда, приготовленные в разных регионах Азербайджана, отличаются друг от друга формами и методами приготовления и славятся своими именами: Карабахская басдырма, Бакинская пахлава, Гянджинская пахлава, Губинская пахлава, Шекинская пахлава, Бакинская шекербура, Губинская шекербура, Шекинская пити, Гекчейский хенгел (Западный Азербайджан), Чоратский гутаб, Иреванская кете, Нахчыванский чоче, Ханлыг плов, Шамахинская мютекке и т.д.).

С названием продуктов, используемых в приготовлении пищи: молочный плов, молочная каша, ичалат, себзи плов, сырдаг с золотой рыбой, плов с укропом, нарданча (гранатовая) плов (Агдам), рисовый чинкуру, гурут келечиси, гранатовая говурма, рыбная долма, рыбная буглама, гарын гутаб, мясной гутаб, гутаб с зеленю, тыквенный гутаб, яичная гюрза (Загатала, Гах), гюрзе крапивник // гирс (Балакен).

В соответствии с технологией, используемой при приготовлении блюд: «чертме, басдырма, бозартма, партлама (Ленкорань), обжарка, охлаждение, портлеме, дойме-дошеме плов, басдырма плов (Ардебиль), дашма плов.

В соответствии с формой приготовления блюда: юха, галын, люле кабаб, тонколистый хангал, диндили кюфте, дюрмек (дюрум), парча бозбаш).

В соответствии с типом печи: тандыр-шашлык, салат-барбекю, тандыр-хлеб, сач говурма, сач лавашы, крабовый хлеб, газан-кебаб (сковородные шашлыки), тас-кебаб (тас-шашлык), фрикадельки на камне, шашлыки на камне.

В соответствии с техническими правилами, используемыми при приготовлении блюд: долма, гатлама, дограмач, езде.

В соответствии со вкусом блюд, органолептическими свойствами: сладкая долма, кислая говурма, сладкая говурма, шоргогал, острый хлеб зенги (с имбирем, Западный Азербайджан), острая лапша, ачытерели плов, кислый плов (туршу плов), кислые шашлыки (туршу кабаб) и т. д.

А также по имени человека, который готовит блюдо - блюдо Гасымбей (Масаллы, Баку) // Блюдо Мирзагасым (Южный Азербайджан), езна-галин, беим хлеб; наименование блюд по профессии – чобанбастырма, чобанашы (пастушеский плов), чобансалаты (пастушеский салат), чобан дюрмек, пастушеский пирог, рыбацкий плов.

К пищевым продуктам, занимающим особое место в азербайджанской кухне, относятся продукты, приготовленные из молока: молочный суп, молочный хлеб, молочный плов, гирто (древнее Шушинское блюдо) и др.

Также существует много разных видов сыра, украшающих стол: граненый, безликий, гашар, мотал, растекающийся, ищущий, натирающий, бьющийся, острый, головной и т.д.

Одним из факторов, подчеркивающих богатство, разнообразие и универсальность азербайджанской кухни, является то, что блюда включают в себя ежедневные, праздничные, торжественные банкетные блюда, сезонные, а также блюда, относящиеся к различным церемониям, событиям и т.д.

Например, в Азербайджане более 200-250 разновидностей плова: шах плов, бюкме плов, фруктовый плов, плов из вишни, халим плов (приготовленный из пшеницы, Западный Азербайджан), шилеплов, пахла плов, мюсенбе плов (Западный Азербайджан), парча дошеме плов, ярма плов, шешренгли плов (Шуша), укропный плов (Шуша), ирза плов (рис, морковь, горох, мелкие фрикадели, орехи, изюм, тонко нарезанный лук), чипову плов (рис, масло, лук, барбарис, укроп – Гафан: Довус - Западный Азербайджан) и т.д. Одним из них является шешендаз плов. Шешендаз плов — это особый вид плова, который готовится только на празднике Новруз со многими яйцами в хуруш (смесь альбухары, каштана, изюма, кураги с дичью или бараниной) (6).

Азербайджанский народ очень любит Новруз – древний национальный и народный праздник, который отмечается с приходом весны и никак не связано религией. Новруз, как праздник национального единства, отражает образ жизни, мышление и философию Азербайджанского народа с древних времен. Поэтому праздник Новруз имеет свои ритуалы, еду и сладости. Азербайджанцы специально готовятся к приходу весны. Сначала проводятся большие работы по уборке дома, затем специально отмечаются в последние четыре чершенбе - четыре вторника - (олицетворяющие стихии огня, воды, ветра, земли) до праздника Новруз. Особые блюда готовятся каждый вторник.

Есть много специальных блюд, пловов и сладостей, приготовленных во время праздника Новруз. Например: семени халва, дашма плов, запеченный в илахыр чершенбе, пиши (юха- приготовленные в масле- Аштарак, Хамамлы – это бывшие села в Западном Азербайджане), говурга, шекербура в слоях (Губа) и т.д. В Азербайджане «хешил или плов» готовят в «Зимний праздник» (за 6 недель до Новруза), называемом «Кичик Чилле или Хыдыр Наби // Хызыр Неби». В Западном Азербайджане готовят «говут» на праздник под названием «Хидир Эллез» (в середине зимы) (14,124-144). Анатолийские турки также называют это блюдо говут. «Хыдыр Еллаз» это «Весенний праздник» в Турции и Македонии в отличие от Азербайджана.

У М. Кашгарли это блюдо подавалось в виде кагута. Древние формы этого слова, такие как кагут/когут, сохранились в тюркских языках и диалектах. Айран широко используется в кухне тюркских народов. Слово, используемое в форме ойран/орен в некоторых тюркских языках имеет такие варианты, как чанггит, ак, акча, катык, чалкама, чалкамак, гёвертмеч, катык, тутма и т.д. Этот термин, употребляемый в кыргызском языке как айран, в некоторых кыргызских диалектах употребляется как чалап, в монгольском языке как «айран» (Радлов показал, что монголы называют айран айраном), в монгольских диалектах как «ээр», у татар как «эйран». По-монгольски это слово означает «напиток». Название блюда айранаши произошло от смеси риса и айрана (пахты) – древнего турецкого слова. В карабахском и губинском диалектах азербайджанского языка айранаши (блюдо из пахты) также называют довгой. В Гейче, Амасии (Западный Азербайджан), как и в Ленкорани, довгу называют айраном (пахтой). С.Мамедова в своей работе «Кулинарная терминология азербайджанского языка» отмечает, что в настоящее время айранаши, в основном, отражает названия блюд из айрана (пахты), а довги из простокваши (гатыга, йогурта) (15, 41).

(Супы) занимают особое место в азербайджанской кухне, и многие названия блюд происходят от того, что они водянистые (жидкие, то есть в их приготовлении используется вода): сулу хангал, кашиг хангалы и т. д. или вообще названия других жидких блюд (душбара, авеликли исти (щавелевый суп Западного Азербайджана), мясной бульон (тангов, шорсу, исгане, джигата - Нахчыванский диалект), каллапача, гупа, хан атланди, мясной шамис, ган бозбаши, и т. д. их названия в силу своего происхождения входят в лексикон азербайджанского языка, а классификация этих названий продуктов питания на основе диалектов позволяет получить правильные исторические и этимологические результаты.

Азербайджанцы делают особые приготовления для гостя и составляют специальное меню. Это включает в себя шашлыки, плов, долма, дичь, рыбные блюда, салаты, специальные сладости и многое другое.

Эти виды блюд, предусмотренные для гостей, выбираются специально. Например, на таких собраниях не подают на стол «капустную долму (голубцы), яланчы долма».

В азербайджанском менталитете понятие «гостеприимство» имеет широкое значение и связано с древними корнями. Согласно обычаю огузов, описанному в «Китаби-Деде Коркуде», во время «шулен» в жертвоприношение жертвуют барана (акча койун), а на свадьбе для гостей верблюда или овна: “*Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır*”. Многие из названий блюд и напитков, упомянутых в «Китаби-Деде Коркуд», памятнике родного языка Азербайджана, широко используются диалекты тюркского языка, а также в литературе и кухне.

А также есть ритуальные приемы пищи (хедик, гуймаг, халва, умач халва, тер халва); сезонные блюда: говут, дограмач, летний дограмач; при переходе на лето: агыз сулугу (освежающая), гар коремези // снежный коремез (свежее молоко черных овец, смешанное со снегом) и т.д. Злобные соседи всегда пытались присвоить нашу музыку, наши ковры, нашу национальную кухню, как они стремятся захватить на наши земли, и представить их миру в качестве своих культурных достижений. Конечно, можно извлечь пользу из вклада, богатства и духовных ценностей, которые любая нация внесла в историю человечества. Но невозможно ассимилировать, украсть или завоевать достижения других. Поэтому по инициативе Мехрибан ханум Алиевой в список нематериального наследия ЮНЕСКО входят азербайджанский мугам, ковер, келагайы, Девичья башня, дворец Ширваншахов, Ичери Шехер, музыкальные инструменты, а также блюда национальной кухни Азербайджана, как лаваш, долма, плов. Собрать все национальные блюда азербайджанской кухни с богатой древней историей из каждого региона Азербайджана, объяснить формы и значения названий этих блюд и напитков на диалектах и акцентах азербайджанского языка, а также на других тюркских языках, указав правила их приготовления очень важно.

Одним из незаменимых блюд азербайджанской кухни является «лаваш». В лингвистике в происхождении «лаваша» слово «лав» интерпретируется как две части “lav//lay” qat; “aş” означает пищу на турецком языке, то есть «лаваш» означает слои пищи. Лаваш всегда играл особую роль в тюркской диете. Тюрки использовали этот тип хлеба во время военных походов и путешествий. Приготовление лаваша не сложно. Вы можете приготовить его на природе в открытом воздухе, в любом месте. Для этой цели тюрки использовали *сач* (*сэдж*), которые было несложно носить. Самый старый образец, *сача* найденный в Азербайджане относится к IV тысячелетию до нашей эры (*сач* из глины).

Железный *сэдж* относится к более позднему периоду. Приготовленный в *сэдже* лаваш даже после нескольких недель и месяцев не теряет своего качества. Можно побрызгать немного воды и приготовить его к обеду. По дороге вы можете съесть сыр, творог, сметану, масло на лаваше с комфортом, не спускаясь с лошади. Это блюдо называют *дюремек* (*дюрум*) как азербайджанцы, так и другие тюрки. Лаваш, приготовленный на *сэдже*, вкуснее, чем выпечка в духовке или *тандыре*. Запеченный как зимний корм, лаваш, приготовленный на *сэдже*, отличается также технологией приготовления и тем что, может храниться неделями и месяцами, не теряя своего качества. Это особенно актуально для суровых районов Азербайджана. Сегодня армяне выдумывают всевозможную ложь, чтобы сделать лаваш своим собственным. Однако армяне не готовят лаваш на *саче*. Этот факт доказывает, что традиция выпечки лаваша в *саче* заключается в том, что она принадлежит азербайджанцам - тюркам. Азербайджанцы смогли жить в гармонии с природой. Запеченные на *саче* *кутабы* и *кете* из разных трав по дороге, собранных с гор, бывают очень вкусные и сытные. *Сач* также используется для приготовления пищи. Блюда, которые приготовлены на *саче*, называются *сачичи*. Самое старое и самое популярное блюдо *сачичи* — это *сач говурмасы*. Лаваш — это название «вида хлеба с широким диалектным диапазоном» (4,116), который принадлежит всем тюркам, а не только азербайджанцам. В древнем чагатайском языке слово «лаваш» также относится ко многим вещам и продуктам. Тонкий хлеб также включен сюда. В Азербайджане кислый, пряный сок из вишни, сливы, кукурузы и других фруктов также называют лаваш (*туршу-лаваш*). В словаре М. Кашгарли это означает слоистая, многослойная булочка (4, 118).

Долма – одно из названий турецкой кухни. Долма из бараньих кишков (приготовленный из печени или сухого мяса, набитого в бараньих кишках) занимал большое место в рационе древних тюрков. Долму из бараньих кишков они также именовали сугук или сокту. Хотя долма из бараньих кишков широко распространена в Средней Азии, как сокта, в древности это блюдо называли тогрул. У М. Кашгарли этот вид начинки употребляется как ёрге́й, а в других источниках – как ёргемеч, и смысл его – такая начинка. Уйгуры называли долму как «что-то заворачивать и накрывать». Название долма, древнего и любимого национального блюда азербайджанцев, является настоящим азербайджанским словом и связано с глаголом «наполнять». В настоящее время это блюдо широко распространено на Южном Кавказе именно через азербайджанцев. В Турции это блюдо известно как сарма (в смысле обертка). В азербайджанском и других тюркских языках и диалектах слово долма встречается в форме долмо (Зангиланский диалект), долма (шувский диалект талышского языка), толма (Казахстан). Среди кыргызов распространена долма из печени.

Одно из древних названий азербайджанских блюд – балыгмутанджами (рыбный мутанджам) (4, 34). Всемирно известный азербайджанский повар Т. Амирасланов рассказал интересные факты об этом древнем названии блюда. Оказывается, мутанджам готовил еще дворцовый повар шаха Исмаила Хатаи (мясо или курица, лук, каштаны, масло, бе́хмез, абгора в глиняном горшке). Следует отметить, что название этого блюда также используется в форме мутайджем в бакинском диалекте. При его приготовлении используют рыбу, лук, масло, изюм, грецкие орехи, дошаб, наршараб, зелень. Обращают на себя внимание и несколько других названий продуктов питания, упомянутых в книге придворного повара Шаха Исмаила 1521 года. Например, долма-кебаб (долма-шашлык (долма Шах Исмаила), салат лерма и т.д. Фисинджан здесь подают под названием «черный плов».

Названия еды, приготовленные в азербайджанской кухне, имеют долгую историю и этимологию. Вот почему так важно собирать каждое из них с древних времен до наших дней с учетом диалектов и акцентов. Названия блюд, используемых в «Китаби-Деде Коркуд» *яхни (говурма), гара говурма, шишлик, йогурт, базламач, кумеч, етмек, гымыз*. Однако эти блюда в настоящее время широко используются в кухне большинства тюркских народов, а также в кухне всего мира (йогурт // йогурт, голбасар // колбаса, сому).

Названия еды и напитков, использованные в эпосе, вошли в диалекты большинства тюркских языков. Например, слово кымыз означает «лошадиное молоко» (напиток). В Карабахе (Агдаме) слово «гымыз» используется в значении «кислый» и в основном связано с йогуртом и пахтой (айраном). В Балакане оно употребляется в значении «молоко без дрожжей».

Примечательно, что названия продуктов и напитков на азербайджанском языке изучаются также на уровне диалектов и акцентов. Тот факт, что эти диалекты и акценты, которые исторически сохранились во многих регионах, сохраняют древнюю лексику языка, что еще раз доказывает, что эти названия продуктов питания и напитков являются примерами кулинарной культуры, которая является неотъемлемой частью нашей культуры.

Анализ названий азербайджанских блюд и напитков с кухнями тюркских народов, особенно Турции (больше, чем Карс, Анатолия) и других тюркских народов, показывает, что названия азербайджанских блюд и напитков являются частью тюркской кухни. В своей работе «Историко-этимологический словарь названий блюд и напитков азербайджанского

языка» М. Гусейнова попыталась исследовать названия продуктов питания и напитков в общем тюркском контексте. Для этого она сослалась на «Древнетюркский словарь», «Диван лугат ат-турк» М.Кашгарлы и многие другие источники и дала этимологию названий блюд. Например, авзури- архаичный вид хлеба (4, 55); агыз-название блюда на вкус как сыр (4, 17); аш - любая еда; прием, банкет, как название блюда. (4, 23-24-25).

Наши злобные соседи всегда стремятся присвоить наше богатство и овладеть ими. Тот факт, что около 30 лет более 20% нашей исторической земли находились под оккупацией, также означает разрушение и забвение наших огромных материальных и духовных памятников. Однако наша цель - не только собрать и сохранить наши исторические памятники, материальные и духовные ценности, разрушенные в условиях оккупации, но и защитить все ценности, связанные с историей, языком и культурным наследием Азербайджана. Азербайджанская национальная кухня должна быть защищена как материальное и духовное богатство народа. Надо отметить любовь, привязанность, консервативность Азербайджанского народа к своей кулинарной культуре. Беженцы из Карабаха, (а также с Западного Азербайджана) во время оккупации 30 лет как чтиво сохраняли свои обряды, также и кулинарную культуру.

Знакомство с азербайджанской кухней, с богатыми и красочными названиями блюд, дает нам смелость сказать, как и с образованием языка, первой миграцией, первым диалектным фрагментом современного человеческого типа, кулинарная культура связана с древней Передней Азией - Азербайджаном, одним из древнейших культурных центров мира.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. История Азербайджана (с древних времен до 20 века). I в., Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, 1994
2. Алибайзаде Э. «Авеста» — это история духовной культуры азербайджанского народа. Баку, Юрд НПБ, 2005
3. Казимов Г. История азербайджанского языка. (с древнейших времен до 13 века). Баку, Образование, 2003.
4. Исмаилова М. Вопросы интеграции и дифференциации в диалектах тюркских языков. Анкара, 2022
5. Гусейнова М. Историко-этимологический словарь названий блюд и напитков азербайджанского языка. Баку, АДПУ, 2018
6. Азизов Е. Историческая диалектология азербайджанского языка. Баку, Наука и образование, 2016
7. Элили Э. По этимологии слова «лаваш». www.caucasianhistory.info.
8. Энциклопедия Новруз. Баку, Восток-Запад, 2008
9. Древнетюркский словарь. Ленинград. Наука, 1969
10. Джавад Х. Обзор истории и культуры турок. Баку, Азербайджан, 1993
11. Туси Н. Ахлак-и-Насир. Баку, Лидер, 2005
12. Персидско-русский словарь. Т II. Москва, русский язык, 1983
13. Амирасланов Т., Амирасланова А. Кухня Карабаха. Баку, Нурлан, 2012.
14. Сула Б. Как прожить до сто лет. Баку, Писатель, 1989
15. Джафаров С. Словарь Гамамлинского акцента//Современный азербайджанский язык (лексикология, морфология, синтаксис). Баку, Орхан, 2016 (124-144)

HIJRON MAVZUSI BILAN BOG‘LIQ AN‘ANAVIY POETIK TURKUMLAR

(*Milliy uyg‘onish davri o‘zbek, qozoq, arman she‘riyati misolida*)

BARZIYEV Oybek Xabibullayevich,

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, (PhD)

Farg‘ona davlat universiteti o‘zbek tili
va adabiyoti kafedrası dotsenti

E-mail: barziyevoybek@8486.mail.ru

Annotatsiya: Maqolada milliy uyg‘onish davri Farg‘ona viloyati Quva tumanida tavallud topgan shoir va xattot Tursunali Qalandarxoji o‘g‘li Nadimiyning ijodida farzandidan bevaqt judo bo‘lganlik haqidagi ayanchli voqea haqida gap boradi. Uning she‘riyatida ifodalangan chin otalik mehr va muhabbat tuyg‘usi qozoq shoiri Abay (Ibrohim Qo‘nonboyev) va arman ijodkori Avetik Isaakyan she‘rlarining g‘oyaviy yo‘nalishi va badiiyati tomonlariga qiyoslangan holda tekshiriladi.

Ma‘lumki, XIX asrning oxiri – XX asr boshlaridagi Turkiston hayoti ulkan o‘zgarishlar, ijtimoiy hayotdagi evrilishlarni boshidan kechirganligi bilan xarakterlanadi. Tobora tanazzul botqog‘iga yuz tutib borayotgan muhitning qurboniga aylangan ayrim shoirlarning norasida farzandlari muayyan sabablarga ko‘ra bevaqt vafot etishlari shoir-otalarning behad iztirob chekishlariga sabab bo‘ldi hamda ularning sog‘lig‘iga jiddiy ta‘sir ko‘rsatdi. Natijada ayriliq motivlari bilan bog‘liq bo‘lgan ta‘rix-marsiyalar, bag‘ishlov, marsiya janrlarida ko‘tarilgan ayriliq tipidagi mavzular davr she‘riyatining an‘anaviy poetik turkumlilik mazmunining boyib borishiga sabab bo‘ldi.

Kalit so‘zlar: ota va o‘g‘il munosabatlari, ayriliq azoblari, “Ikki kunlardan beri” radiqli g‘azali, shoir-otalar ruhiyati tasviri, qizamiq kasalligi, “Qalb mantig‘i” maqolasi, Mari opa qismati, 24 raqami ostidagi ramziylik.

ТРАДИЦИОННЫЕ ПОЭТИЧЕСКИЕ ЦИКЛЫ НА ТЕМУ РАЗЛУКИ

(*На примере узбекской, казахской, армянской поэзий периода национального возрождения*)

Аннотация: В статье речь идёт о трагических обстоятельствах преждевременной разлуки с ребенком в творчестве поэта и каллиграфа Турсунали Каландарходжи сын Надими, родившийся в Кувинском районе Ферганской области в период национального возрождения. Чувство истинной отцовской нежности и любви, выраженное в его поэзии, рассматривается путем сопоставления его с поэтическим и художественным аспектом стихов казахского поэта Абая (Ибрагим Кононбаев) и армянского автора Аветика Исаакяна. Известно, что жизнь Туркестана в конце XIX и начале XX веков характеризуется большими переменами и преобразованиями в общественной жизни. В случае с некоторыми поэтами, ставшими жертвами все более упадочной среды, безвременная смерть их детей по определенным причинам большие страдания их родителям и серьезно отразилась на их здоровье. В результате тема разлуки, поднятая в жанрах погребальных песен, посвящений, связанных с мотивами разлуки, обусловили обогащение содержания традиционных поэтических циклов поэзии того периода.

Ключевые слова: отношения отца и сына, боль разлуки, газель с редифом “Ikki kunlardan beri”, изображение психики поэтов-отцов, болезнь корь, статья «Логика сердца», судьба сестры Мари, символика под числом 24.

TRADITIONAL POETIC SERIES RELATED TO THE SUBJECT OF SEPARATION

(On the example of Uzbek, Kazakh, Armenian of the period of national renaissance)

Annotation: The article talks about the tragic story of the premature separation of a child in the work of Nadimi, the son of the poet and calligrapher Tursunali Qalandarhoji, who was born in the Kuva district of the Fergana region during the period of national renaissance. The feeling of true paternal affection and love expressed in his poetry is compared to the ideological direction and artistic aspects of the poems of the Kazakh poet Abay (Ibrahim Kononbayev) and the Armenian artist Avetik Isaakyan.

It is known that the life of Turkestan in the late 19th and early 20th centuries was characterized by great changes and evolutions in social life. In the case of some poets, who became victims of the increasingly decadent environment, the untimely death of their children due to certain reasons caused great suffering to their parents and had a serious impact on their health. As a result, the topics of the separation type, raised in the genres of historical laments, dedications, and laments related to the motives of separation, caused the enrichment of the content of the traditional poetic series of the poetry of the period.

Key words: relationship between father and son, pain of separation, ghazal for two days, depiction of the poet-fathers' psyche, measles disease, article on the logic of the heart, sister Marie's fate, symbolism under the number 24.

Kirish. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixidan farzandni komil inson sifatida tarbiyalash, uni haqiqiy vatanparvar va oliyanob qilib voyaga yetkazish masalalari murakkab va dolzarb ahamiyat kasb etib kelgan. Ayniqsa, bu muhim masala ko'plab badiiy asarlarning asosiy g'oyaviy mazmunini yoritib kelganligi bilan xarakterlanadi.

Mumtoz adabiyotimizning yirik vakili, shoh va shoir zurriyodi Xumoyunmirzoning betoblik chog'ida unga o'z jonini sadqa qilishlari farzand nechog'li aziz ne'mat ekanligiga yana bir bor amin bo'lamiz.

Yoki sevimli adibimiz Said Ahmadning “Ufq” romanining “Qochoq” bo'limidagi so'nggi ota va o'g'il o'rtasida bo'lib o'tgan ta'sirli voqealiklar kishi qalbini junbushga keltirmasligining iloji yo'q. Shu tariqa ota va o'g'il munosabatlarini aks ettiruvchi, ularning ayrimlari real voqe'likka asoslanuvchi mavzu vujudga kelgan bo'lib, ularning tadrijiy takomili milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti davrida ham davom etdi.

Asosiy qism. Milliy uyg'onish adabiyotining Farg'ona viloyati, Quva tumanidan yetishib chiqqan chiroyli xat sohibi, shoir Tursunali Qalandarxoji o'g'lining hayoti achinarli va alamli kunlarga to'la o'tganligi bilan ajralib turadi. Shoir umrbayoni bilan tanishish asnosida uning ko'rgan kuni nihoyatda tahlikali, og'ir yo'qotishlarga duchor bo'lganligi va qolaversa, o'zi yashab turgan xonadonidan ham ajrab qolganligi achinarli hol, albatta.

Shoirning bir vaqtlar o'zidan tahsil olgan shogirdlaridan ko'p marta alam va aziyat tortganligi haqida yozilgan ma'lumotlar shu paytgacha saqlanib qolgan. Ushbu manbalarning birida yozilishicha, “Kunlarning birida Nadimiy xonadoniga bir guruh amaldorlar kirib kelishadi va uning yashab turgan uyi musodara qilinganligini aytishadi. Ertasi kuni esa bir qancha olomonni

to‘plab, ro‘parasida yashaydigan bir mulla shogirdi uyni “Kim oshdi,” savdosiga qo‘yib sotmoqchi bo‘ladi”[Aliyeva 2020:7] tarzida berilgan realistik voqealar mavjud.

Shovqin-surondan ko‘chaga chiqqan shoir bo‘lgan voqeadan xabardor bo‘ladi. Keyinchalik Mulla Jalil ismli bu shogirdidan Nadimiy o‘zi yashab turgan uyini qarindosh-urug‘laridan, yaqinlaridan va boshqa shogirdlaridan qarz olib sotib olgan ekan.

Oradan vaqtlar o‘tgach, shoir o‘zi sotib olgan uyiga bir kuni NKVD xodimlari kelishib, bu uy davlat ixtiyoriga o‘tganligini, uni 3 kunda bo‘shatib qo‘yishlarini talab qilib ketishadi. Shundan so‘ng noiloj qolgan shoir qishloqdagi bir shogirdini chaqirtirib, uydagi barcha ko‘ch-ko‘ronlarini aravaga yuklab, Xo‘ja Hasan qishlog‘idagi masjidga ko‘chib borib u yerda oilasi bilan yashay boshlaydi. Kech kuz fasli, qolaversa, sovuqning tafti va masjid derazalarining oynalari yo‘qligi, xonalarining zaxligi kenja farzandi Mirzahamdanning qattiq shamollashiga sabab bo‘ladi. Endi 7 oylik bo‘lgan chaqaloqqa doktorlarning qilgan muolajalari ta‘sir qilmay, shoir farzandidan tez orada ayriladi. Tez orada farzand dog‘i ota qaddini bukib qo‘yadi va shundan so‘ng Mirzahamdanga atab “Ikki kunlardan beri” radifli bag‘ishlov mazmunidagi g‘azalini yozadi:

Bulbulim qo‘nmas gulimga ikki kunlardan beri,
Hamdamim kelmas uyimga ikki kunlardan beri.
Dog‘i hijronida ko‘ksim chok-chok bo‘ldi bu tong,
Bir jilo kirmas dilimga ikki kunlardan beri [Ahmedov 2015:258].

Shu tariqa milliy uyg‘onish davri she‘riyatida otalarning o‘z farzandlaridan bevaqt ayrilganlik haqidagi ruhiy holatlarni ifodalashga bag‘ishlab yozilgan she‘rlar turkumi yuzaga kelgan. Nadimiyning bu ayriliqdagi og‘ir holati qozoq shoiri Abay (Ibrohim Qo‘nanboyev) hayotida ham yuz berganligi, u ham bir emas, ikki o‘g‘lini ma‘lum sabablarga ko‘ra ularning balog‘at yoshlariga yetganida erta yo‘qotganligi achchiq haqiqatlardan sanaladi.

Darhaqiqat, shoir umri davomida ko‘p jabr-u jafolarni boshidan kechiradi. U o‘z davrida o‘tkir qalami va haqiqatgo‘ylik tarafdori bo‘lib, xalq manfaati, uning jonkuyar kuychisi sifatida yashab ijod qilishi oqibatida ko‘p alamlar ko‘rdi. Shu bilan birga shaxsiy hayotida ketma-ket yuz bergan ayriliqlar shoir sog‘lig‘iga jiddiy ta‘sir ko‘rsatdi. Uning tanlangan asarlarining birida: “1895-yili Peterburgda, harbiy maktabda o‘qib yurgan Abdurahmon degan o‘g‘li sil kasaliga yo‘liqib vafot etadi. Shoir o‘g‘liga qattiq qayg‘uradi, o‘z o‘g‘li bo‘lgani uchun emas, uning kelajagi zo‘r bo‘lgani uchun:

Yangi yilning boshchisi u,
Men eskining so‘nggi edim, -
deb qayg‘uradi.

Buning ustiga (1904-yil 14-mayda) shoirning eng yaxshi ko‘rgan o‘g‘li Mag‘aviyaning bevaqt vafoti qo‘shiladi va Abayning xastalanib to‘shakda yotib qolishiga sabab bo‘ladi. U hech kim bilan gaplashmaydi, hatto, o‘zini tabiblarga ko‘rsatmaydi ham. Bularning hammasini bekor deb hisoblaydi. Shunday qilib, Abay 1904-yilning 23-iyulida o‘zi tug‘ilib o‘sgan sahroda vafot etadi” [Fozilov 1961:18].

Qozoq adabiyotshunosi Qaldibek Saydanovning “Abay abadiyati” nomli risolasida shoirning o‘g‘li Abdurahmonning o‘limi munosabati bilan 1921-yili “Aq-jol” gazetasining 19-iyun sonida uning “Abdurahmonga” deb nomlangan bag‘ishlov she‘ri chop etilganligi haqida ma‘lumot beradi.

Shoir 1895-yilda ikki nafar o‘g‘lidan judo bo‘lganidan keyin uning ijodida ayriliq va hijron motivlari bilan yo‘g‘rilgan qator she‘rlar vujudga keldi. Shoir ularda yurakda yig‘ilib qolgan dardlarini aytish bilan birga bu dunyodan ko‘ngil qolishi, inson zoti bu dunyoga mehmon

ekanligini bayon etadi. O‘z jigargo‘shalarini erta yo‘qotgan shoir ko‘ngli jimlik va osudalikni qumsab yashab o‘tdi.

Mohir tarjimon G‘ulom Shodi tomonidan o‘zbek tiliga o‘girilgan “Jim-jim ko‘nglim, jim ko‘nglim...” deb boshlanuvchi she‘ri shoirning xastaligida yozilgan bo‘lib, unda lirik qahramon, ya‘ni Abayning ruhiy holati to‘la-to‘kis ochib berilishiga qaratilgan:

Oqin suvday to‘lqinlab,
O‘tayotir hayotim.
Kasal emas, sog‘ emas,
Quridi hol, quvvatim!

Shoir she‘rining keyingi satrlari orqali ajalning haq ekanligiga, umr baribir o‘tkinchi ekanligiga amin bo‘lgan holda yozadi:

Jim-jim ko‘nglim, jim ko‘nglim,
Hech o‘ylanma, yetadi!
Bu o‘ylardan foyda yo‘q,
Umr ma‘lum o‘tadi.
Ajal ham tez yetadi.

O‘rni kelganda savol tug‘iladi. Shoir ko‘ngli nega jimlikni istaydi? Bu dunyoda bir kuni inson zoti jimlik va sukunat qa‘riga mahkum bo‘lishini, hoyu havaslar, jamiki narsalar o‘tkinchi ekanligiga, barcha ishlarning amri yolg‘iz Ollohga bog‘liq ekanligiga amin bo‘lgan shoir qalbi jimjitlikni xohlaydi. Shu bilan birga insonning bu dunyoga kelib bir kuni u yerdan ketishi muqarrar ekanligi haqida falsafiy mushohadalar qilishni istaydi.

Abay 1897-yilda yozilgan “Butun tunga tarqalar...” deb boshlanuvchi she‘ri

Boz meni alday boshlar –
Har muttaham va har quv.
Olamda men ichmagan –
Ayting qoldimu og‘u?

deya savol mazmuni bilan yakunlanadi. She‘rda keksayib borgungacha bo‘lgan dard va hasrat, alamlarini og‘u ichganlikka qiyoslagan holda poetik mushohadalarini ifodalaydi. 1898-yilda yozilgan “Men ko‘rdim uzun qayin qulaganin...” deb boshlanuvchi she‘rida insonlarga nisbatan “ko‘pini sirti butun, ichi tutun” deb ta‘rif bersa, shu yili yozilgan yana bir she‘rida “ichida qayg‘usi ko‘pligini, ko‘z yoshi kamligini” aytgan holda ruhiy holatlari bilan o‘rtoqlashadi. Bu holat she‘rning tugallanmasida yanada oydinlashadi:

Ko‘nglingga ma‘lumdurki holim mening,
G‘azablaring bo‘shagandir endi sening.
Agar mening ichimni yorib ko‘rsang,
Yig‘lashingni unutib, cho‘chir eding.

Shoir o‘g‘illaridan erta judo bo‘lganligini ifodalovchi she‘rlari 1900-yildan e‘tiboran yurak dardini ifodalab keluvchi an‘anaviy mavzu bilan bog‘liq holda uchraydi. Ayriqliq azoblari va sog‘inch tuyg‘ulari uning yuragini bezovta qilgan holatlar yuragining xasta qilganligi bilan bog‘liq mavzudagi bir qator she‘rlarida kuzatiladi:

Xasta yurak tepadi asta-sekin,
Charchab qolgan gavdamda jo‘sh urolmay.
Goho uni issiq qon bosib ketar,
Qiynalar uzun tunda dam ololmay.

Yoki 1899-yilda bitilgan she‘rida:

Yuragim mening qirq yamoq,
Xiyonatkor olamdan.
Qanday qilib bo‘lsin sog‘,
Ko‘ngil qolgan hammadan

deya yozgani holda bu dunyoda topganlari dushman va yo‘liga g‘ov bo‘lib chiqqanligini yoritadi.
1900-yilda yozilgan she‘ri ham yurakka murojaat qilish bilan boshlanadi:

Yuragim, nima sezasan,
Sendan boshqa jon yo‘qmi?
Dunyoni ko‘nglim kezasan,
Tayanch yo‘qmi qo‘y, to‘xta!

1902-yilda yozilgan she‘rida esa yurakdagi mavjud harorat alomatlari bilan o‘rtoqlashadi.
Uni dengizga qiyoslagan holda o‘ziga xos tasnif etadi:

Yurak – dengiz, asl toshdir qalb olovi,
Shu olovsiz yurak bo‘lmas baxt garovi.
Yurakda o‘t, dard, harorat bo‘lmas ekan,
U yurakning na do‘sti bor va na yovi! [Abay 1970:109]

Arman xalq shoiri Avetik Isaakyan ijoida ham bevaqt vafot etgan o‘g‘il farzand qismatiga bag‘ishlab yozilgan she‘r mavjud. She‘rning yozilishida shoirning hayot yo‘lida yuz bergan real voqe‘liklar asos qilib olingan.

Ijodkorning 1923-yilda Venetsiyada yozilgan “Qalb mantig‘i” nomli realistik hikoyasi mohir tarjimon Umid Ali tomonidan o‘zbek tiliga o‘girilgan. Hikoyaning bosh qahramoni arman ayoli Mari opa bo‘lib, u shoirning xonadonida xizmatkor bo‘lib ishlaydi. Hikoyada oltmish yoshlarni qoralagan Mari opa Avetik Isaakyaning onasining yordamchisi, oilaviy yumushlarni bajaradigan oqsoch sifatida tasvir etiladi.

Bechora ona boshqalar qatori bir donagina o‘g‘lini frontga urushga yuboradi. Endi yigirma uch yoshni qarshilagan, barvasta yigit dushman o‘qidan nobud bo‘lib urushdan uning jasadini keltiriladi. Hikoyada: urush tugagach, bir yil o‘tib, frontda halok bo‘lgan jangchilarning qolgan-qutgan jasadini yig‘ib keltirishib, ona zaminga dafn etishdi. Mari opa o‘g‘li garchu hayot bo‘lmasa-da, jasad shu zaminda, Venetsiyada, marhumlar orom olayotgan go‘shaning g‘arbiy qismida sarvlar bilan hoshiyalangan, 24 raqam o‘yib yozilgan katta tosh ostida yotganidan xotirjam edi. Jangchi yigitdan qolgan yagona nishon edi”, [Umid Ali 2015:2] tarzida tasvirlar mavjud.

Ona uch yil mobaynida haftaning bir kunini o‘g‘lining xotirasiga bag‘ishlab kun kechiradi. Har gal qabrtosh yoniga kelib, sham yoqadi, gullar qo‘yadi. Shu tariqa uch yil o‘tadi. Bir kuni qabrtoshlarni boshqaradigan uyushma rahbari o‘ng tomonda joylashgan, 24 raqami o‘yib yozilgan qabrtosh uning o‘g‘liniki emasligini, anglashilmovchilik sababli ona boshqa qabrga sham yoqib, gul qo‘yayotganligini aytadi. Rahbariyat tekshiruv o‘tkazganidan so‘ng haqiqatan ham, o‘ng tomondagi qabr emas, balki chap tomonda ham ana shunday 24 raqami o‘yib yozilgan sag‘ana o‘g‘liniki ekanligi aniqlanadi.

Anglashilmovchilikdan bir oz hayajonlangan Mari opa endi bir emas, ikki qabr sag‘anasiga sham yoqib, gullar qo‘yadigan, uni supurib-sidiradigan odatiga kiradi. Bu bilan u har qanday ona uchun farzandning begonasi bo‘lmaydi, tarzidagi qarorni qabul qilgandek bo‘ladi.

Arman shoirining yoshligida eshitgan va o‘zi guvoh bo‘lgan mazkur realistik voqe‘liklar uning otalik tuyg‘usini junbushga kelishiga sabab bo‘ladi. U ham boshqa zamondosh shoirlari kabi

Mari opaning o‘g‘il farzandiga “bulbulim” so‘zi bilan murojaat qiladi. She‘r esa bizga go‘yo Mari opa nutqidan yozilganidek taassurot uyg‘otadi:

Qayg‘urarman, dilim abgor,
Yig‘la, gulim, sumbulim.
Yig‘la, osmon, yig‘la, zangor,
Yig‘la, sen ham bulbulim.

She‘rning oxirgi bandida farzand dog‘i uning eng yaqin kishisiga qay darajada qattiq ta‘sir etganligi haqida bo‘lib, bu ruhiy holat boshqa ijodkorlar ijodida ham aynan kuzatilganligi jihatidan mushtarak sanaladi:

Dilimga o‘t yoqdi jonim,
O‘zi ketdi yiroqqa.
Ko‘ksim yara, oqar qonim,
Tashlab ketdi firoqqa.[Xurshid Davron 2022:7]

Natijalar va muhokama. Milliy uyg‘onish davri adabiyotining o‘zbek, qozoq, arman shoirlari o‘z farzandlarining boshiga tushgan og‘ir musibatlardan barobar aziyat chekdilar. Ular tortgan g‘am-alamlar davr adabiyotining she‘riy asarlarida kuchli ifodalangan holda shoir-otalarning ruhiy olamini yoritishga xizmat qildi.

Mazkur davr adabiyotida vafot etgan farzandlarning dardiga davo topilmasligi, ularning bu dunyodan juda erta ko‘z yumishlariga sababchi bu mavjud chirkin tuzum va muhit sanalishiga she‘riy janrlar orqali ishora qilinadi. Sababi, o‘z davrida aynan kambag‘allarning yoki ijodkor shaxslarning farzandlarini boshiga tushgan bu og‘ir savdolarning ijobiy yechimining topilishi amri mahol hodisalardan sanaldi.

Xulosalar. Ma‘lumki, Sharq milliy mentalitetiga ko‘ra, farzand oilaning mazmuni va quvonchi, barakasi sanaladi. Milliy uyg‘onish davri Farg‘ona vodiysi shoirlari she‘riyatida o‘z jigarbandlaridan juda erta judo bo‘lgan shoir-otalarning ijodi ularning yuraklarini o‘rtagan ayriliq tufayli yuzaga kelgan ayanchli hijron mavzularidan sanaladi. Bu an‘anaviy mavzu har uch millat she‘riyatida barobar ifodalanganligi ularning yozgan she‘rlaridagi g‘oya, so‘z qo‘llash jarayoni, ruhiyat hamda ko‘tarinki pafosning mushtarak ekanligi bilan xarakterlanadi.

Iqtiboslar/Сноски/References/Kaynaklar:

1. Nadimiy kim edi? Shoirning nabirasi Zuhro Aliyeva xonadonida saqlanayotgan qo‘lyozma manba. – Quva, 2020.
2. Ahmedov M. Quva chinorlari. – Toshkent, 2015.
3. Abay Qunonboyev. Tanlangan asarlar / To‘plovchi: Fozilov N. – Toshkent: O‘zbekiston Davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1961.
4. Abay. She‘rlar va poemalar. To‘ldirilgan, tuzatilgan ikkinchi nashri. – Toshkent: G‘. G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1970.
5. www.ziyo.uz.com. Ziyo istagan qalblar uchun. Umid Ali tarjimasi. 29.06.2015.
6. www.ziyo.uz.com. Avetik Isaakyan. She‘rlar. Xurshid Davron tarjimalari & Qalb mantig‘i. 31.10.2022

KITOB TANITUVI / KITAP TANYŞDYRYŞ / BOOK REVIEW

Mustafa Demirci (Mustapa Demirji), *Gara Gahar: Orta Asyr Yslam Dünýäsinde Negr Gullaryň Gozgalaňy* (869-883), Çizgi Kitabevi neşriýaty, 3-nji neşir, Konýa 2021, 318 Saypa, ISBN: 9786051960272 (Mustafo Demirji, *Gara Gahar: O’rta asr islom dunyosida negr qullarning qo’zg’oloni* (869-883), chizgi kitobuyi nashriyoti, 3-nashr, Konya 2021, 318 sahifa, ISBN: 9786051960272)

Qisqacha mazmuni: Abbosiylar davrida milodiy 869-883-yillar oralig’ida sodir bo’lgan va Shayiylar rahbari Ali b. Muhammad boshchiligidagi “Negr qo’zg’oloni” haqida Professor Mustafo Demirji tomonidan yozilgan “Qora g’azab: o’rta asr islom olamida negr qullarining qo’zg’oloni” (869-883) nomli monografiya; mavzusi, muallifning munosabati va dunyoqarashi jihatidan eng muhim asarlardan biridir. Bu ish asosiy manbalardan va mavzu bo’yicha zamonaviy tadqiqotlardan foydalangan holda boy akademik adabiyotlar asosida tayyorlangan; voqea sodir bo’lgan geografiya, qo’zg’olonning sabablari va tarqalishi, qo’zg’olonni bostirish uchun urushlar va urush texnikasi, qo’zg’olondan keyin qolgan zararning qisqa va uzoq muddatli oqibatlar kabi masalalar, xronologik tartibda akademik nuqtai nazardan muhokama qilingan. Qora qo’zg’olon asli oq irqdan bo’lgan va Hz. Alining avlodi ekanligini da’vo qilib, Ali b. U 869-yilda Basra botqoqlarida Muhammad (v.883) Basra va uning atrofidagi yirik xo’jaliklarda og’ir sharoitlarda mehnat qilgan qora tanli qullarni uyushtirishi natijasida boshlanib, qo’zg’olon qisqa vaqt ichida kuchayib, keng tarqalgan. Qo’zg’olonni bostirish vazifasi topshirilgan abbosiylar xalifasi Mutemid Ollohning (843-892) ukasi Muvaffak Billoh (843-891) qattiq kurashlardan so’ng qo’zg’olonchilar ustidan g’alaba qozongan va qo’zg’olon rahbari Ali b. Qo’zg’olon 883-yilda Muhammadning o’limi bilan yakunlandi.

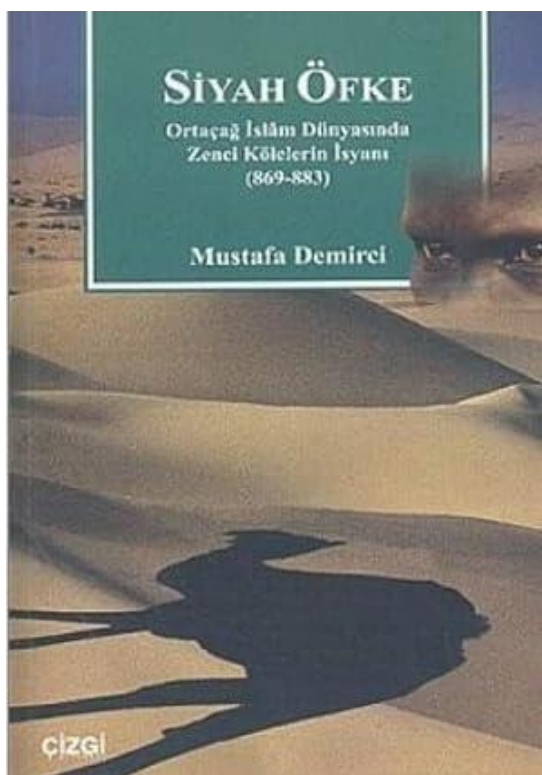
Kalit so’zlar: *Abbosiylar, Ali bin Muhammad, qora nigga, qo’zg’olon, qul.*

Gysgaça mazmuny: Apbaslylar döwründe 869-883-nji ýyllar aralygynda bolup geçen we Şaýy lideri Ali b. Muhammetiň ýolbaşçylygyndaky “Negr gozgalaňy” barada Professor Mustafa Demirji tarapyndan ýazylyan “*Gara Gahar: Orta Asyr Yslam Dünýäsinde Negr Gullaryň Gozgalaňy*” (869-883) atly monografiýa; mowzugy we ýazyjynyň bu meselä bolan garaýşy we nukdaýnazaryndan iň möhüm eserleriň biridir. Esasy çeşmeler we häzirki zaman gözlegleri ulanylyp, baý akademiki edebiýat bilen taýýarlanan bu işde; wakanyň bolan geografiýasy, gozgalaňyň sebäpleri we ýaýramagy, gozgalaňy basyp ýatyrmaq üçin edilen uruşlar we söweş usullary, gozgalaňyň yzynda galdyran zyýanyň gysga we uzak möhletli netijeleri ýaly mowzuklar hronologiki tertipde akademiki nukdaýnazardan ara alnyp maslahatlaşyldy. Gara gozgalaň aslynda ak urugdan bolan adamlar we Hz. Alynyň neslidigini öňe süren Ali b. Muhammetiň (883-nji ýylda aradan çykan) Basradaky we onuň töweregindäki iri fermalarda kyn şertlerde işleýän gara gullary guramak netijesinde 869-njy ýylda Basranyň batgalarynda başlandy we gozgalaň gysga wagtyň içinde ulaldy we ýaýrady. Gozgalaňy basyp ýatyrmaq üçin bellenen Apbasly halyf Mugtemid Alallanyň (843-892) dogany Muwaffak Billah (843-891), agyr söweşlerden soň gozgalaňçylara garşy ýeniş gazandy we gozgalaňyň lideri Ali b. Muhammetiň 883-nji ýylda öldürilmegi bilen gozgalaň gutarandyr.

Açar sözler: *Apbaslylar, Ali bin Muhammet, gara negr, gozgalaň, gul.*

Abstract: During the Abbasîd period, Prof. Dr. Mustafa Demirci's monograph on the 'black rebellion' that took place between 869-883 A.D. and was led by the Shiite leader Ali b. Muhammad, titled "*Black Rage: The Rebellion of Zanj Slaves in the Medieval Islamic World (869-883)*" by Prof. Dr. Mustafa Demirci is one of the most important studies both in terms of its subject matter and the author's approach and perspective on the subject. The study, which was prepared with a rich academic literature using basic sources and modern research on the subject, deals with issues such as the geography of the event, the causes and spread of the rebellion, the wars and warfare techniques to suppress the rebellion, the short and long-term effects of the damage left behind by the rebellion from an academic perspective in chronological order. The zanj rebellion started in the marshes of Basra in 869 as a result of Ali b. Muhammad (d. 883), who was originally white and claimed to be a descendant of the Prophet Ali (d. 883), organizing black slaves working under difficult conditions in the large farms in and around Basra, and the rebellion grew and spread in a short time. Muwaffak Billāh (843-891), the brother of the Abbasid Caliph Mu'temid Alallah'in (843-892), who was assigned to suppress the rebellion, was victorious against the rebels after tough struggles, and the rebellion ended with the killing of the leader of the rebellion, Ali b. Muhammad, in 883.

Keywords: *Abbasids, Ali ibn Muhammad, Zanj, Rebellion, Slave.*

Apbasyalar döwründe köplenç Bagdatda, hususan-da, Basra, Samarra we Ahwaz ýaly sebitlerde ilkinji gezek ýüze çykan negr gozgalaňyň ýüze çykmagy işçi güýjüniň zerurlygyndan gelip çykypdyr. Bu döwürde Zengibar, Sudan, Mombasa (Kenія), Mozambik (Somali), Madagaskar, Efiopiya we Liberiya ýaly ýerlerden getirilen negr gullaryň köpüsi Basrada we onuň töwereginde fermalarda, meýdanlarda, duz gaplarynda we beýleki agyr işlerde işleýärdi. Örän erbet durmuş şertlerinde işleýän negrle ekspluatasiya sezewar boluşlary mümkin ahwalda bolganlar.

Negr gozgalaňy aslynda ak urugdan bolan we hezreti Alynyň neslidigini öňe süren Ali b. Muhammetiň ýolbaşçylygynda geçirilendir. Asly negr bolmadyk biriniň negr gozgalaňynda esasy rol oýnamagy hem taryhyň çäginde jemgyýetiň içindeki güýç göreşiniň in gowy mysalydyr hem-de Afrikanyň etniki toparynyň bu güýç göreşinde döwrüň Bagdat

kosmopolitizmindäki passiw roluna düşünmek taýdan örän möhümdir.

Derňew edilip tanyşdyrylan bu eser; başlangyç, dört bap we netijeden ybarat:

Girişde (sah. 1-32); Gözlegiň maksady, ähmiýeti, esaslandyrylmagy, ýerine ýetirilen usul we ulanylyan çeşmeler barada maglumat berlipdir; mundan başga-da, negr gozgalaňyndan ozal Apbasy döwletiniň ýagdaýy agzalypdyr.

Birinji bapda (sah. 33-88); "*Gozgalaňyň Sebäpleri we Kökleri*" ady bilen, ilki bilen gozgalaňyň dörän geografiyasý, batgalyk sebitiň tebigy aýratynlyklary, bu tebigy aýratynlyklar bilen üpjün edilen ykdysady mümkinçilikler we bular tarapyndan döredilen jemgyýetçilik

toparlary we gurluşlary mümkinçilikleri ýüze çykarylmağa synanyşylýar. Umaýýadlar döwründe Basranyň golaýyndaky batganyň guramagy netijesinde döredilen uly fermalaryň döremegine ünsi çekilip, ondan soň, Apbasylar döwründe täjirçilik maýasynyň hem sebitdäki topraga gönükdirilişi bilen bagly söwda fermalarynyň döredilmegi we bu fermalarda zerur işçi güýjüni kanagatlandyrmak üçin sebite gullaryň getirilmegi we işe alynmagy gözden geçirilýär.

Ikinji bölümde (sah. 89-166); “*Gozgalaňyň Başlangyjy we İn Ýagty Ýyllary*” ady bilen gozgalaňyň lideri Ali b. Muhammetiň durmuşy barada gysga maglumat berlenden soň, ony şeýle gozgalaňa getiren wakalaryň, gozgalaňyň ön ýanynda Apbasylaryň başdan geçirenleri bilen baglanyşykly bolup geçenleriň ýüze çykarylmagyna synanyşylýar. Soňra Ali b. Muhammetiň Bahreýine gitmegi, ilkinji synanyşyklaryndan başlap, gozgalaňy başlaýança bäs ýyllyk döwürde bolup geçen wakalar ara alnyp maslahatlaşyldy. Soňra gozgalaňyň hakyky başlangyjy, gozgalaňçylaryň güýçlenmegi we Apbasylara garşy ýeňilmezek güýje öwrülmeği we Yragyň aşaky şäherlerini weýran etmegi hronologiki tertipde gözden geçirildi.

Üçünji bölüm (167-222 sah.); “*Gozgalaňyň Basyp Ýatyrmagy*” atly bu bölümde gozgalaňy basyp ýatyrmak bilen baglanyşykly çeşmeler tarapyndan berlen jikme-jik maglumat gysgaça düşündirilýär. Negrleriň döreden şäherleriň Apbasylar tarapyndan gabawy bilen başlaýan we dört ýyl dowam eden kyn göreşiň düşündirişli beýany berlipdir.

Muwaffak-Billanyň ýolbaşçylygyndaky Apbasy goşuny, gowy strategiýa eýerip, gozgalaňy negrlar tarapyndan döredilen Muhtare atly paýtagtda gozgalaňçylary gabap emele gelen güýçli çaknyşyklardan soň şäheriň ele salynmagy we negr lideri Ali b. Muhammetiň öldürilmegi bilen gozgalaň gutarýança ötgen möhletde (üç ýyl) bolup geçen wakalar beýan edilipdir. Ýene bu bölümde bolup geçen wakalary aýdyň beýan etmek bilen, edil okyjyny başdan geçen wakalara taryhyň nukdaýnazaryndan şol döwrüň şertlerine çekmek mümkinçiligi berilýär.

Dördünji bapda (223-276 sah.); “*Negr gozgalaňyň Guramaçylyk Gurluşy we Täsirleri*” ady bilen gozgalaňçylaryň içkeri tertibi we guramaçylyk gurluşlary barada maglumat berilýär. Bu bölümde negr lideriniň pikirleri, maksatnamasy we mezhep garaýyşlary ara alnyp maslahatlaşyldy we şaýylyk mezhebiniň we kawarijizmiň garyndysy baradaky pikirleri öňe süren negrleriň hakyky ynanjynyň nämedigini kesgitlemek synanyşygy edilipdir. Soň gozgalaňçylaryň syýasy, harby we dolandyryş guramalary we olaryň bu ugurdaky aýratynlyklary derňelipdir. Gozgalaňçylaryň ykdysady çeşmeleri; çölde ýaşaýan beduinler, daýhanlar we täjirler ýaly beýleki jemgyýetçilik toparlary bilen döreden ykdysady gatnaşyklary gözden geçirilipdir.

Gözlegiň netije (277-280 sah.) bölümünde bolsa gözlege umumy baha berlenden soň eser gutarylýar.

Netijede bu işiň; baý akademiki edebiýaty ulanyp taýýarlanylmagy, bu ugurda ilkinji gözlegleriň biri bolansoň meselä bitewi we yzygiderli çemeleşmegi, awtoryň meselä özboluşly garaýyşlar bilen baha bermegi, geljekki akademiki gözleglere çynlakaý bilim we edebiýat goşant goşmak babatda gyzyklanýan alymlar we gözlegçiler üçin öz pudagynda möhüm salgylanma bolýandygy nygtalýar.

Şeýle hem bu iş; wakalara nähili garalýandygy, hronologiki tertipiň yzygiderliligi, hadysalarda agzalnan şahs, wagt we ýer ýaly elementleriň edil janly beýan edilmegi nukdaýnazaryndan hem möhümdir.

Türkmençeye Aktaran: Emrah YILMAZ, Doç. Dr., Semerkant Devlet Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü, E-mail: emraylmz@gmail.com ORCID: [0000-0002-8062-116X](https://orcid.org/0000-0002-8062-116X).

Mehmet DERİ, Uzm., Editör., Yazar, Rağbet Yayınları, İstanbul/ TÜRKİYE. E-mail: mehmet.deri@gmail.com. ORCID: [0000-0002-2287-9330](https://orcid.org/0000-0002-2287-9330).

**BULLETIN OF THE
INTERNATIONAL JOURNAL
“TURKOLOGICAL
RESEARCH”**

In order to implement programs and projects developed to accelerate the relationship envisaged at the summit of the Organization of Turkic States held in Samarkand, as well as to coordinate and highlight the research work carried out in the field of Turkic studies, the International Journal “Turkological Research” at Samarkand State University named after Sharof Rashidov passed the state registration. The journal is intended to publish the results of scientific research in the field of Turkic languages and dialects, the history of linguistic and literary relations of the Turkic peoples of Central Asia, the socio-cultural field. There are such headings as a young researcher, memory and our anniversaries. Articles written in Uzbek, Turkish, Russian, English and all Turkic languages are accepted.

The scientific journal is based on the decision of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan dated May 8, 2024 and numbered 354/5; It is included in the list of scientific publications that are recommended for candidates to receive the Doctor of Philosophy (PhD) and Doctor of Science (DSc) academic degrees in the fields of history and philology to publish their scientific results due to their theses.

**THE JOURNAL PUBLISHES ARTICLES
IN THE FOLLOWING AREAS:**

- ✓ History of socio-cultural relations of the Turkic peoples;
- ✓ Research of the Turkic World;
- ✓ Dialectology of Turkic languages;
- ✓ Geopolitics of the Turkic World;
- ✓ Folklore Studies;
- ✓ Comparative Linguistics and Literary Studies;
- ✓ Literary Relations and Translation Studies.

CONTACT ADDRESS:

Mailing Address:

140104, University boulevard, 15,
Samarkand, Uzbekistan,

Research Institute of Turkology under
Samarkand State University named after
Sharof Rashidov

Phone:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya1

Email:

turkologiya.samdu@gmail.com

Website:

<https://turkologiya.samdu.uz>

REQUIREMENTS FOR ARTICLES:

1. The article is presented on 8-10 pages;
2. Article structure:
 1. The text of the article should be prepared in Times News Roman font, size 14, left: 3 cm, right: 1.5 cm, top and bottom: 2 cm; in A4 format in 1.15 intervals.
 2. The title of the article, surname, name and patronymic of the author (authors) are indicated in full and written in capital letters.
 3. Position, academic title, place of work (study), region, republic, telephone and e-mail address of the author (authors) are indicated in full.
 4. The abstract should consist of a brief content and importance of the article, results.
 5. At the beginning of each article, there should be an annotation in Uzbek, Turkish and English.
 6. The abstract should be no more than 120-150 words.
 7. At the bottom of the abstract, 7-10 keywords should be given that illuminate the content of the article.
 8. The article should be prepared in the following form:
 - a) Introduction;
 - b) Main part;
 - c) Results and Discussions;
 - d) Conclusions;
 - e) List of literature (References) – in alphabetical order;
 - f) Citations are given in brackets in the form of the author's surname - date of publication - page (Muminov, 2020: 25);
 - g) Figures, drawings, tables, diagrams are designated in Arabic numerals as "Figure". Signs or pointers are placed under the figure, in the next line, in the middle and highlighted in bold.
 3. The author(s) are responsible for the scientific validity, reliability and plagiarism of the information and evidence presented in the article;
 4. Articles will be considered. The journal publishes only articles recommended by experts;
 5. Articles not requested will not be published and will not be returned to the authors;
 6. Only 1 article of the author is published in 1 issue of the journal.

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO JURNALINING AXBOROT XATI

Davlatimiz tomonidan olib borilayotgan ijtimoiy-ma’rifiy, ilm-fanni rivojlantirishga qaratilgan siyosat, Turkiy Davlatlar Tashkilotining Samarqandda o‘tkazilgan sammitida ko‘zda tutilgan o‘zaro aloqalarni jadallashtirish bo‘yicha ishlab chiqilgan dastur va loyihalarni amalga oshirish hamda turkologiya sohasida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarini muvofiqlashtirish va yoritish maqsadida Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universitetida “Turkologik tadqiqotlar” xalqaro jurnali ta’sis etildi. Jurnal turkiy til va shevalar, Markaziy Osiyo turkiy xalqlari lisoniy va adabiy aloqalari tarixi, ijtimoiy-madaniy sohalarda amalga oshirilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarining natijalarini e’lon qilishga mo’ljallangan. Jurnalda muharrir minbari, tadqiqotlar, ilmiy axborot, taqriz va e’tirof, ilmiy anjuman, yosh tadqiqotchi, xotira, yubilyarlarimiz kabi ruknlar mavjud. O‘zbek, turk, rus, ingliz va barcha turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi.

Ilmiy jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi OAKning 2024-yil 8-maydagi 354/5-sonli rayosat qarori asosida tarix, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

THE JOURNAL PUBLISHES ARTICLES IN THE FOLLOWING AREAS:

- ✓ History of socio-cultural relations of the Turkic peoples;
- ✓ Research of the Turkic World;
- ✓ Dialectology of Turkic languages;
- ✓ Geopolitics of the Turkic World;
- ✓ Folklore Studies;
- ✓ Comparative Linguistics and Literary Studies;
- ✓ Literary Relations and Translation Studies.

MUROJAAT UCHUN MANZIL:

Pochta manzili:

140104, Universitet xiyoboni, 15-uy,
Samarqand, O‘zbekiston,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand
davlat universiteti huzuridagi
Turkologiya ilmiy-tadqiqot instituti

Telefon:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya1

Elektron pocha:

turkologiya.samdu@gmail.com

Veb-sayt:

<https://turkologiya.samdu.uz>

MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR:

- Maqola 8-10 sahifa hajmida taqdim etiladi;
- Maqolaning tarkibiy tuzilishi:
 1. Maqola matni Times News Roman shriftida, 14 kattalikda, chap: 3 sm, o‘ng: 1,5 sm, yuqori va quyi: 2 sm; 1,15 intervalda, A4 shaklida tayyorlanishi lozim.
 2. Maqola sarlavhasi, muallif(lar)ning familiyasi, ismi va otaismi to‘liq holatda katta harflar bilan yozilishi kerak.
 3. Muallif(lar)ning lavozimi, ilmiy unvoni, ish (o‘qish) joylari, viloyat, respublika, telefoni va e-mail adresi to‘liq keltirilishi kerak.
 4. Annotatsiya, maqolaning qisqacha mazmun va ahamiyati, natijalardan iborat bo‘lishi lozim.
 5. Har bir maqola boshida o‘zbek, turk va ingliz tillarida annotatsiya bo‘lishi lozim.
 6. Annotatsiya 120-150 so‘zdan ko‘p bo‘lmagan shaklda bo‘lishi kerak.
 7. Annotatsiyaning pastki qismida maqola mazmunini yorituvchi 7-10 ta tayanch so‘zlar keltirilishi kerak.
 8. Maqola quyidagi shaklda tayyorlanishi kerak:
 - a) Kirish (Introduction);
 - b) Asosiy qism (Main part);
 - c) Natijalar va muhokama (Results and Discussions);
 - d) Xulosalar (Conclusions);
 - e) Adabiyotlar (References) – alifbo tartibida keltiriladi;
 - f) Havola(snoskalar)lar qavsda muallif familiyasi – nashr sanasi – sahifasi (Mo‘minov, 2020: 25) shaklida keltiriladi;
 - g) Rasm, chizma, jadval, diagrammalar «Rasm» deb arab raqamlari bilan qayd etiladi. Belgi yoki ishoralar – rasm ostida, keyingi qatorda, o‘rtada joylashtiriladi va qoraytirilgan shrift bilan belgilanadi.
- Maqolada keltirilgan ma’lumot va dalillarning ilmiy asoslanganligi, ishonchli va ko‘chirmachilik holatlari uchun muallif(lar) mas’uldir;
- Maqolalar ekspertiza qilinadi. Ekspertlar tomonidan tavsiya etilgan maqolalargina jurnalda chop etiladi;
- Tavsiya etilmagan maqolalar chop etilmaydi va mualliflarga qaytarilmaydi;
- Jurnalning 1 ta sonida muallifning faqat 1 ta maqolasi chop etiladi.

**БЮЛЛЕТЕНЬ
МЕЖДУНАРОДНОГО ЖУРНАЛА
"ТУРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ"**

В целях реализации программ и проектов, разработанных для ускорения взаимоотношений, предусмотренных на состоявшемся в Самарканде саммите Организации Тюркских Государств, а также координации и освещения научно-исследовательской работы, проводимой в области тюркологии, Международный журнал, Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова, «Тюркологические исследования» прошел государственную регистрацию. Журнал предназначен для публикации результатов научно-исследовательских работ в области тюркских языков и диалектов, истории языковых и литературных связей тюркских народов Средней Азии, социокультурной области. Есть такие рубрики, как молодой исследователь, память и наши юбилеи. Принимаются статьи, написанные на узбекском, турецком, русском, английском и всех тюркских языках.

Научный журнал на основании решения Высшей аттестационной комиссии (ВАК) Министерства высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан от 8 мая 2024 года под номером 354/5; Он включен в перечень научных изданий, рекомендуемых кандидатам на получение ученых степеней доктора философии (PhD) и доктора наук (DSc) в области истории и филологии для публикации своих научных результатов по своим диссертациям.

**В ЖУРНАЛЕ ПУБЛИКУЮТСЯ
СТАТЬИ ПО СЛЕДУЮЩИМ
НАПРАВЛЕНИЯМ:**

- ✓ История социально-культурных отношений тюркских народов;
- ✓ Исследования тюркского мира;
- ✓ Диалектология тюркских языков;
- ✓ Геополитика тюркского мира;
- ✓ Изучение фольклора;
- ✓ Сравнительное языкознание и литературоведение;
- ✓ Литературные отношения и переводоведение.

КОНТАКТНЫЙ АДРЕС:

Почтовый адрес:

140104, Университетский бульвар,
15, город Самарканд, Узбекистан,
Научно-исследовательский
институт Тюркологии при
Самаркандском Государственном
Университете имени Шарофа
Рашидова

Телефон:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya1

Электронная почта:

turkologiya.samdu@gmail.com

Веб-сайт:

<https://turkologiya.samdu.uz>

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ:

- К публикации принимаются статьи объемом 8-10 страниц;
- Структура статьи:
 1. Текст статьи должен быть выполнен шрифтом Times News Roman, размером 14 пунктов, слева: 3 см, справа: 1,5 см, сверху и внизу: 2 см; с межстрочным интервалом 1,15, формат листа A4.
 2. Название статьи, фамилия, имя и отчество автора(ов) должны быть написаны заглавными буквами в полном регистре.
 3. Должность, ученое звание, места работы(учебы), регион, Республика, телефон и адрес электронной почты автора(ов) должны быть указаны полностью.
 4. Аннотация должна состоять из краткого содержания и важности статьи, результатов.
 5. В начале каждой статьи должна быть аннотация на узбекском, турецком и английском языках.
 6. Аннотация должна содержать не более 120-150 слов.
 7. Внизу аннотации должно быть 7-10 ключевых слов, освещающих содержание статьи.
 8. Статья должна быть подготовлена в виде:
 - a) Вступление (Introduction);
 - b) Основная часть (Main part);
 - c) Результаты и обсуждение (Results and Discussions);
 - d) Выводы (Conclusions);
 - e) Литература (References) – в алфавитном порядке
 - f) Ссылка(сноски) приводится в скобках в виде фамилии автора – дата публикации – страница (Муминов, 2020: 25);
 - g) Рисунки, чертежи, таблицы, схемы нумеруются арабскими цифрами и обозначаются как «Рисунок». Знаки или указатели размещают под рисунком, в следующей строке, посередине и выделяют жирным шрифтом.
- Автор(ы) несут ответственность за научную обоснованность, достоверность и плагиат информации и доказательств, представленных в статье;
- Статьи рецензируются. В журнале публикуются только статьи, рекомендованные экспертами;
- Нерекомендованные статьи не публикуются и не возвращаются авторам;

“TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” DERGİSİNİN BÜLTENİ

Özbekistan Cumhuriyeti devletinin sosyal-eğitimsel ve bilimsel gelişme politikasının başarılı şekilde uygulanmasına yardımcı olmak amacıyla, Semerkant'ta düzenlenen Türk Devletleri Teşkilatının zirvesinde öngörülen karşılıklı ilişkilerin hızlandırılması için geliştirilen program ve projeleri uygulamak, bilimsel çalışmaları koordine etmek, Türkoloji alanında yürütülen araştırma çalışmaları Şeraf Reşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi, Uluslararası “Türkoloji Araştırmaları” dergisini tescil etmiştir. Dergi, Türk dili ve lehçeleri, Orta Asya Türk topluluklarının dil ve edebiyat ilişkileri tarihi, sosyo-kültürel alanlardaki bilimsel ve araştırma çalışmalarının sonuçlarını yayınlamayı amaçlamaktadır. Dergimizde editör kürsüsü, araştırma, bilim dünyasından, inceleme ve tanıma, bilimsel konferans, genç araştırmacı, hatıra, yıldönümleri gibi sütunlar yer almaktadır. Özbekçe, Türkçe, Rusça, İngilizce ve tüm Türk lehçelerinde yazılmış makaleler kabul edilmektedir.

Bilimsel dergi, Özbekistan Cumhuriyeti Yükseköğrenim, Bilim ve İnovasyon Bakanlığı'na bağlı Yüksek Kabul Komisyonu'nun 8 Mayıs 2024 tarihli ve 354/5 sayılı kararına esasen; tarih, filoloji alanlarında Felsefe Doktoru (Doktora) ve Bilim Doktoru (DSc) akademik derecesini almaya aday kişilerin tezleri dolayısıyla bilimsel sonuçlarını yayınlaması tavsiye edilen ilmî yayınlar listesine dâhil edilmiştir.

DERGİ AŞAĞIDAKİ ALANLARDA MAKALELER YAYINLAMAKTADIR:

- ✓ Türk Dünyasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin tarihi;
- ✓ Türk Dünyası araştırmaları;
- ✓ Türk Lehçeleri diyalektolojisi;
- ✓ Türk Dünyasının jeopolitiği;
- ✓ Folklor çalışmaları;
- ✓ Karşılaştırmalı dilbilim ve edebiyat çalışmaları;
- ✓ Edebi ilişkiler ve çeviri çalışmaları.

İLETİŞİM ADRESİ:

Posta adresi:

140104, Üniversite Bulvarı, 15,
Semerkant şehri, Özbekistan, Şeraf
Reşidov adına Semerkant Devlet
Üniversitesine bağlı Türkoloji
Araştırmaları Enstitüsü

Telefon:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya1

E-posta:

turkologiya.samdu@gmail.com

İnternet sitesi:

<https://turkologiya.samdu.uz>

MAKALE YAZIM KURALLARI:

- Makale 8-10 sayfada sunulur;
- Makale'nin yapısı:
 1. Makale metni Times New Roman yazı tipinde, 14 punto büyüklükte, sol kenarından 3 cm'lik, sağ kenarından 1,5 cm'lik, üst ve alt kenarından 2 cm'lik boşluk bırakılarak, tek sütün olarak, 1,15 satır aralığında, A4 boyutunda hazırlanmalıdır.
 2. Makalenin başlığı, yazar(lar)ın soyadı, adı ve baba adı tam olarak büyük harflerle yazılmalıdır.
 3. Yazar(lar)ın pozisyonu, akademik ünvanı, çalıştığı (öğrendiği) yer, bölgesi, cumhuriyeti, telefon ve e-posta adresi eksiksiz olarak verilmeli.
 4. Özet, makalenin amacını, önemli bulgularını ve sonuçlarını içermelidir.
 5. Her makalenin başında Özbekçe, Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır.
 6. Özet, 120-150 sözcüğü geçmeyecek şekilde yazılmalıdır.
 7. Özeti alt kısmında makalenin içeriğini tanımlayacak en az 7, en fazla 10 anahtar kelimeye yer verilmelidir.
 8. Makale, aşağıdaki formatda hazırlanmalıdır:
 - a) Giriş (Introduction);
 - b) Ana bölüm (Main part);
 - c) Sonuçlar ve tartışma (Results and Discussions);
 - d) Sonuçlar (Conclusions);
 - e) Kaynakça (References) alfabetik olarak sıralanmalıdır;
 - f) Bağlantılar (dipnotlar) yazarın soyadı - yayın tarihi - sayfa şeklinde parantez içinde verilecektir (Muminov, 2020: 25);
 - g) Resim, çizim, tablo, diyagramlar "Resim" olarak Arap rakamları ile kaydedilir. İşaretler resmin altına, bir sonraki satıra, ortaya yerleştirilir ve koyu yazılır.
- Makalede sunulan bilgi ve kanıtların bilimsel dayanağı, güvenilirliği ve intihalinden yazar(lar) sorumludur.
- Makaleler hakemli olacaktır. Dergide sadece uzmanlar tarafından tavsiye edilen makaleler yayımlanır.
- Talep edilmeyen yazılar yayınlanmayacak ve yazarlarına iade edilmeyecektir.
- Derginin 1 sayısında yazarın sadece 1 makalesi yer alacaktır.

TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL
RESEARCH”

ULUSLARARASI “TÜRKOLÖJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL
DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Muharrir:

Prof. J.Eltazarov

Musahhih va texnik muharrir:

R. Shokirov

ISSN 2992-9229

2024-yil 29-oktabrda tahririy-nashriyot bo‘limiga qabul qilindi.

2024-yil 31-oktabrda original-maketdan bosishga ruxsat etildi.

Qog‘oz bichimi 60x84.1/16. «Times New Roman» garniturası.

Offset qog‘ozi. Shartli bosma tabog‘i –9.

Adadi 15 nusxa. Buyurtma № 174

SamDU tahririy-nashriyot bo‘limi bosmaxonasida chop etildi.

140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 15.

ISSN 2992-9229